

મોજ-મળહની આઠમા વર્ષની લેટ.

સમાજ સેવિકા

(એક સામાજિક નવલકથા.)

— પુસ્તકાલય —

લખનાર:

સ્વ. વૃજલાલ બદવણ ડાહ્યા.

— છાપ —

કિં. રૂ. ૨-૦-૦.

સંવત ૧૯૮૭.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮૩૧

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સ્ત્રીજાન સ્ત્રીધી ૩૧

વિષય ૭ : ૩૦

મોજ-મજહની આઠમા વર્ષની ભેટ.

સમાજ સેવિકા

(એક સામાજિક નવલકથા.)

લખ્યાર:

સ્વ. વૃજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

ક્રિ. રૂ. ૨-૦-૦.

સંવત ૧૯૮૭

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૅપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૮૩૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક :

જયશંકર જોડીદાસ દ્વિવેદી, મોજ મબલ્ક પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
ખટાવ બિલ્ડીંગ ગીરગાંધી મુંબાઈ નં. ૪

સમાજ સેવિકા

પ્રકરણ ૧ લું.

અધિતિનું આગમન

આપણી નવલકથાને આરંભ સને ૧૯.....ના એપ્રિલ માસની અમુક તારીખે થાય છે. સહુવારનો સુરમણીય વખત હતો. ભગવાન સહસ્રાંશુને પૂર્વ દિશામાંથી ઉદિત થયાને લગભગ ત્રણચાર પ્રહરનો સમય વ્યતીત થયો હશે. પોતાના જીવનદાયી અને જડજત પડેલી પૃથ્વીમાં ચેતન પ્રસારણ કરે એવાં કિરણ સમૂહને પૃથ્વીના જૂતળપર પ્રસારીને જાણે તેને દગ્ધ કરવાને પ્રયત્નશીલ હોય એમ ધીરે ધીરે સૂર્ય આકાશ માર્ગે ઉર્ધ્વગતિ કરતો હતો. પૃથ્વીને સુવર્ણપટથી આચ્છાદિત થયેલી જોઈને આકાશમાર્ગે ઉડ્ડન કરતાં પક્ષીઓ આનંદમાં આવીને પોતાના કુજન અને કીલકીલાટ ધ્વનિથી આસપાસ આનંદનું વાતાવરણ પ્રસારતાં હતાં અને જૂતળપર વસતાં સર્વે પ્રાણીઓને આનંદોર્મિમાં સમભાગી કરતાં હતાં.

આ સમયે ધરાવદી તીરસ્થ રંગુનમાં આવેલા સુલે-પગોડાના ત્રણ નંખરના પુલપર જનસમુદાયનો એક નાનો ભાગ એકત્ર થયેલો જોવામાં આવતો હતો. પુલ પોસ્ટ ઓફીસના ભંચ અને પ્રચંડ મકાનની સામે આવેલો છે. તેના મુખદ્વાર અને પોસ્ટ ઓફીસના એક અરક્ષિત દરવાજાની વચ્ચે સ્ટ્રેન્ડ નામનો રસ્તો છે. જનસમુદાયની સગવડને માટે આ રસ્તાપર દ્રામની સડક નાંખવામાં આવી છે. પુલના મુખદ્વારમાં દાખલ થઈને અંદર જતાં રેલવેની સડક આવે છે. જે મુખ્યત્વે કરીને રંગુન સ્ટેશનપર વરાળ નૌકામાંથી ઉતરતો માલ લાવવાને અને ત્યાંથી દેશ દેશાંતર ચઢાવવાને માટે નૌકામાં નાંખવાને માટે સવડતા થાય એ ઉદ્દેશથી બાંધવામાં આવેલી છે. સડકપર બેચાર ડબ્બાઓ આમતેમ થોડે થોડે અંતરે

પડેલા હતા. જેમાં લક્ષ્મણાદિ માલ ભરવા અને ઉતારવાનું કામ થતું હતું. તેમાં કામ કરતા મનુરવર્ગના વીરરસપૂર્ણ અને ઉત્સાહોત્પાદક ગાનથી બાળુમાં ઉલેલા લોકસમૂહમાં પણ અમુક અવણ્ય પ્રકારનો ઉત્સાહ પેદા થતો હતો. પુલના મુખદ્વારની સામે પોર્ટલેન્ડ ખાતાનાં ગોદામી આવેલાં છે જેમાં વરાળ નૌકામાંથી ઉતરતો માલ રાખવામાં આવે છે. આ ગોદામીમાં થોડે થોડે અંતરે મોટાં મોટાં દ્વારો રાખવામાં આવેલાં છે જેમાંથી માલ લાવલઇબ કરવાની ઘણી સરળતા પડે છે. કેટલીક વખતે જ્યારે આ ગોદામી ખાલી હોય છે ત્યારે તેમાંથી સામે પુલપર પડતા દ્વારો પાસે જઇ શકાય છે અને તેમાંથી બહાર નીકળીને પુલપર જવાય છે. અત્યારે આ પુલપર નાનો લોકસમુહ એકત્રિત થયેલો જેવામાં આવતો હતો. પુલપર નૌકાઓને લાંગરવાનાં દરેક સાધનો દુગોચર થતાં હતાં. એક બાળુએ નૌકાના ઉંડાણ ભાગમાંથી માલ ખેંચી લાવવાનું ચત્ર હતું, તો બીજી બાળુએ મ્હોટી મ્હોટી લોહ શ્રંખલાએ જડેલી જેવામાં આવતી હતી. થોડે થોડે અંતરે સીડીઓ રાખવામાં આવી હતી જે ઉતારોએ નૌકામાંથી બહાર નીકળવાની પૂર્ણ સગવડ કરી આપતી હતી. ઉપર્યુક્ત ગોદીમાંનાં પૃથક પૃથક દ્વારો સિવાય એક મ્હોટું વિશાળ અચ્છાદિત મેદાન હતું જેમાંથી ઉકત પુલપર અવાતું હતું. આ સ્થળ પાસે અને કેટલીક વખતે ગોદામીનાં પ્રવેશ દ્વારો પાસે અશ્વરથાદિ મનુષ્યને ઉપયોગનાં વાહનો ઉભાં રાખવામાં આવે છે જેથી નૌકામાંથી ઉતરતા પ્રવાસી વૃંદને શહેરમાં જવાની સગવડ થઇ પડે છે. નદીના વારિ દેશમાં અત્યારે થોડે થોડે અંતરે ન્હાનાં મ્હોટાં વરાળચાન પાત્રો, વરાળ બોટો અને કેટલાક મ્હોટા મછવાઓ આદિ જળ પ્રવાસનાં સાધનો પડેલાં હતાં. આ શિવાય પાણીમાં ન્હાની ન્હાની હોડીઓ અથવા સંપાનો આવબલવ કરતાં હતાં. આ સર્વ દેખાવ એવો પ્રેક્ષણીય હતો કે માનવ જાતિની કેટલીક સ્પષ્ટ સૌન્દર્યોપાસક વ્યક્તિઓને ત્યાં કલાકના કલાક સુધી

ઉભા રહેવા છતાં પણ પોતાની આંખોને આ દ્રશ્ય સાન્નિધ્યથી દૂર કરવી એ ઘણું કષ્ટકારક અને પોતાની પ્રિય વસ્તુથી વિયોગ થતાં જેટલું દુઃખ થાય તેટલું બઢકે તેથી પણ અધિક લાગતું હતું. કેટલાક ચિત્રકળા વિધાયકો પણ આ પ્રદેશની જૂદી જૂદી પ્રતિ કૃતિઓ ઉતારતા હતા છતાં પણ તેમની ચિત્રલાલસા સંતુષ્ટ ન થતાં હરવખત આ સ્થળનું અવલોકન કરવાને પોતાના કેમેરા સહિત આવતા હતા. આવી આ સ્થળની મહત્તા હતી.

લગભગ અર્ધપ્રહર જેટલો સમય વ્યતીત થયો હશે એવામાં પુલના મુખદ્વારમાં પ્રવેશ કરીને તેના આંતરભાગના મેદાનમાં આવવાના માર્ગને અવરોધ કરીને ઉભેલા કેટલાક માણસોને પોતાના ભૂંભૂં કરતા ખુગલના નદથી દૂર ખસી જવાનું સૂચન કરતી એક મોટર આવીને ઉપયુક્ત મેદાનમાં ઉભી રહી. મોટરનું દ્વાર ખોલતાં એક યુવાન અને યુવતીનું યુગલ બહાર આવ્યું. બંનેનાં વસ્ત્રોનું અવલોકન કરતાં તેઓ ગુજરાત નિવાસી હોય એમ સામાન્ય રીતે અનુમાન થતું હતું. યુવકે સફેદ રેશમી કીનારીનું ઉંચી જાતના સુતરનું વણેલું ધોતીયું પરિધાન કર્યું હતું. ઘુંટણ સુધીના કાળા સર્જનો કેટ પહેરેલો હતો અને મસ્તિષ્કપર કાળી ઇટાલીયન ટોપી પહેરેલી હતી. સુવર્ણની ઉચ્ચ જાતિની હીરાજડિત મુદ્રિકા જમણા હાથની અંગુલિને શોભા આપતી હતી. હાથમાં એક સુંદર અને નાનુક ચાંદીના હાથાવાળી અને ખોળીવાળી કાષ્ટચૈષ્ટિકા સ્વીકારી હતી. યુવકની મુખાકૃતિ જોતાં તેનું વય લગભગ પચીસેક વર્ષનું હશે એમ ધારી શકાતું હતું. તેનું શરીર સુદૃઢ અને ઘાટીલું હતું. ગાત્રો માંસલ હતાં મુખ રક્ત લાવિમાં મિશ્રત હોવાથી પ્રપુલ્લ અને તેજોમય લાગતું હતું. શરીર ઘઉંવર્ણ હતું. નેત્રો ચક્રચક્રિત અને તીવ્રદર્શી હતાં. મસ્તિષ્કપરના વાળ સાધારણ ઝીણા અને ભુરા હતા. મોટર-માંથી ઉતરીને બે રંગલાં ચાલવાથી તેના ચરણ દ્રવ્યની ગતિનું નિરીક્ષણ કરનારને ત્વરિત માલુમ પડે તેમ હતું કે તેનો

એક ચરણ કાંઠક ખોડવાળો હશે ! ચરણ દ્વયની ગતિમાં સમાનતાનો ભાસ જણાતો ન હોતો. તેના મુખપર પ્રતિબિંબિત થતા ભાવોથી એમ અનુમાન કરી શકાતું હતું કે હૃદયમાં કેાંઈ અને અહંમત્વનું વાતાવરણ વિસ્તાર પામેલું હતું. તે કેાંઈ ગર્ભ-શ્રીમંત કુટુંબનું સંતાન હોય એમ અનુમાન સહજ કરી શકાતું હતું.

તેની સાથે જે એક તરૂણી મોટરમાંથી ઉતરી હતી, તે તરૂણના કરતાં ચાર પાંચ ઇંચ ઉંચી હતી. બન્ને સાથે ઉભાં રહેવાથી આ બેઠનું દર્શન વધુ સ્પષ્ટતાથી થતું હતું. તરૂણીની મુખમુદ્રા આજ્ઞાકારિણી હતી. અને તેથી એમ અનુમાન થઈ શકતું હતું કે તરૂણને તેની આજ્ઞા શિરસાવંધ ગણવી પડતી હશે. મુખાકૃતિ ઘાટીલી, મનોહર અને આકર્ષક હતી. તેમાં તેજસ્વિતાનો સંપૂર્ણ સંચાર થયેલો જણાતો હતો. શરીર ગઠણ બહુ પુષ્ટ નહિ તેમ બહુ શીર્ષ પણ ન હતું. અવશ્ય ઘટન સર્વાંશે પ્રભાણ પુરસ્સર હતું. શરીરનો વર્ણ કાંચન ગૌર હતો અને લાલિમાના મિશ્રણથી તેની મનોહરતા અને શોભામાં કાંઠક વધારો થયેલો જણાતો હતો. મુખકાંતિ તેજસ્વી અને પ્રભાવશાલી હતી. કપોલ પ્રદેશ તારૂણની મધ્યમહસૂયક લાલીથી વધારે મોહક અને ચિત્તહર લાગતો હતો. ઓઠની લાલાશ કપોલ પ્રદેશની રક્તતાની તુલના કરી શકે એવી અપ્રતિમ હતી. નાસિકાનો ઘાટ મુખાકૃતિની સૌન્દર્યતા અને હૃદયગમતામાં કાંઈ પૂર્તિ કરે તેવો હતો. તેનાં નેત્રો વિદ્યુત્ચંચળ અને મીનાક્ષી સમાન હતાં. અને તેની નિરીક્ષણ શક્તિની તીવ્રતાનો વેગ એવો તો પ્રચંડ હતો કે તે નિમિષમાત્રમાં પોતાની આજુબાજુના તમામ પદાર્થોનું સહજમાં અવલોકન કરતી હતી. તેનો કેશ કલાપ વાસુકી નાગસમાન હતો, અને તેના કેશમાર્જનના કૌશલ્યના પ્રભાવે કરીને અત્યારે તેના કપોલ પ્રદેશપર એક પણ કુન્તલ સ્વચ્છંદે વિહરતો દ્રશ્યમાન થતો નહોતો. તેણે પુરૂષસમાન વાંકો સેંથી પાડેલો હતો.

કથોને સુંદર હીરાના લવીંગીઆંથી અલંકૃત કરવામાં આવેલા હતા. તેનાં હસ્તકંડ મૃણાલ કંડસમ સુકોમળ હતા. હસ્ત-દ્વયમાં હીરામાથેક અને નાનાવિધ રત્નોજડિત સુવર્ણ બંગડીઓ શોભતી હતી. સુવર્ણની એક એક બંગડીની સાથે કોળી કચ-કડાની બંગડી ધાલેલી હતી જેથી કાંચન અને કલુષના મિશ્રણથી તેના હસ્ત સૌન્દર્યની મનોહરતાની અવધિ થતી હતી. આ તરૂણીએ નીલવર્ણનું ફૂલવાળું અને ધવલવેલ્લિકિત વસ્ત્ર પારધાન કર્યું હતું. વસ્ત્રપર સોનેરી પટો ચોટલો હતો. સુંદર રેશમનું નાનાવિધ ફૂલોવાળું એક પોલકું પહેરેલું હતું, અને તેને ઉત્તમ પ્રકારની વિદેશી બનાવટની ઝાલરથી સુશોભિત બનાવવામાં કારીગરના કૌશલ્યનું સંપૂર્ણ દિગ્દર્શન થતું હતું. પોલકું એટલું તો સખત પહેરેલું હતું કે તેનો ઉરોજ ભાગ ઉન્નત છતાં પણ અદ્વપાંશે અવનત અને ચપટો થયેલો જણાતો હતો. આ સુંદરીનું ઉદર ઘણું કૃશ હતું એટલે તેને કૃશોદરી કહેવામાં કાંઈપણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નહોતો. તેનો નિતાંબપ્રદેશ બહુ ઉન્નત અને પ્રપુદ્લ નહિ તેમ બહુ કૃશ પણ નહિ. કિંબહુના પ્રમાણસર અને શરીર ગઠનની સમાનતાને શોભાવે એવો હતો. તેના ચરણદ્વય પણ કદલીસમ સુકોમલ અને મૃણાલસમ નાણુક હતા. તરૂણની સાથે તરૂણીએ આગળ ચાલવા માંડ્યું તે વખતે તેની મનમોહક ગતિ હંસ સમાન અને તેની પાદચાલનની છટા ગજસમાન હતી. ટુંકમાં તે એક સર્વાંગ સુંદર નવયૌવના હતી. પણ સાથે રૂપગર્વિષ્ટા અને યૌવનમદાંધિની હોય એવાં ચિન્હો તેની વક્ર બુલતાપર અંકિત થયેલાં જણાતાં હતાં.

આપણાં તરૂણ અને તરૂણી મોટરમાંથી ઉતરી પુલપર આવીને ઉભાં અને તે સ્થળેથી પસાર થતા એક સાર્જન્ટને કલકત્તાથી “મેટીરીયા” નામની વરાળ નૌકાને આવવાને ફેટલો વિલંબ થશે એવો પ્રશ્ન પૂછતાં જણાવવામાં આવ્યું કે નૌકા ગતરાત્રિએ આવેલી હતી પણ પાણીના અભાવને

લીધે થોડે દૂર બારામાં લાંગર નાંખીને પડેલી છે અને હવે પા અડધા કલાકમાં આવશે. આ ઉત્તરથી આપણાં તરૂણ અને તરૂણીને સંતોષ થયેા હોય એમ તેમના મુખપરના વર્ષના આવરણથી દર્શન થતું હતું. વાતચિતમાં અર્ધાક લોકનેા સમય વ્યતિત થઇ ગયેા અને તેવામાં નજીક આવતી એક વરાળ નૌકાનું આપણાં તરૂણ અને તરૂણીને દર્શન થયું. તરૂણીએ પોતાની વિદ્યુતસમ ચંચળ દષ્ટિ દોડાવીને નૌકાના અગ્રભાગપર લખેલા અક્ષરો વાંચ્યા અને “મીટીરીયા” એ શબ્દોચ્ચારણ સાથે આપણા તરૂણને પુછ્યું:- “આજ નૌકમાં આપણે જેમનેા સત્કાર કરવા ઉપસ્થિત થયાં છીએ એ ગૃહસ્થ આવનાર છે ને ?” તરૂણે હાકારસ્વરક ડોકું હલાવ્યું અને મુખપરના પુલકિત ભાવથી પોતાનેા હૃદયનાંદ પ્રદર્શિત કર્યો. આ બધેા સમય નૌકા પાસે ને પાસે આવતી હતી તે હવે પુલની નજીકમાં આવી. પુલપર સર્વ મજુરોએ તેને લાંગરવાની સર્વે સાધન સામગ્રીની તૈયારી કરવા માંડી. મ્હોટી મ્હોટી લોહ શ્રંખલાઓ નૌકાપરનેા ખલાસીવર્ગ દોરડાથી ખેંચવા લાગ્યેા અને છેવટે નૌકાને બરોબર પુલબદ્ધ કરવામાં આવ્યા પછી બે મીટી સીડીઓ નૌકાના પ્રવેશ માર્ગપર ગોઠવવામાં આવી. આ સીડીઓદ્વારા અંખ્યાખંધ મજુરો નૌકાના આંતરભાગમાં દાખલ થઇ ગયા તેમાંના કેટલાક પહેલા અને બીજા વર્ગની કેબીનેા પાસે જઇને અંદર ખેડેલા મુસાફરોનેા સામાન બહાર કાઢવા લાગ્યા. એક બાબુ મજુરો આમ સામાન બાહાર કાઢવાની ધમાલ કરતા હતા, જ્યારે બીજા બાબુ ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો તુતકમાંથી બહાર આવીને મજુરોને પોતાનેા સામાન ઉઠાવી લેવાને બોલાવતા હતા. આમાંના કેટલાક ઊતારૂઓ મજુરોને દ્રવ્ય લાલચ આપીને પોતાનેા સામાન પ્રથમ ઊઠાવવાને લલચાવતા હતા.

આ સર્વ ધમાલ મચી રહી હતી એવામાં બીજા વર્ગની કેબીનમાંથી એક નવીન યુવક બહાર આવ્યેા અને તેને બોધને આપણા પરિચિત તરૂણે પોતાની સાથે ઉભેલી તરૂણીને

કહ્યું:- “ જે ગૃહસ્થનું આપણે આટલાં આનંદભરે આતિથ્ય કરવાને આવેલાં છીએ તે પેલા ઉભેલા છે તે ” તરૂણીએ તે તરફ પોતાની ચંચળ દષ્ટિ ફોડાવી અને યુવકને કુતૂહલ-પૂર્ણ દષ્ટિએ જોઈને એક મધુર સ્મિત કર્યું જે આપણા પરિચિત તરૂણના જોવામાં ન આવ્યું. તરૂણી વિચાર વમળમાં પડી ગઈ. તેની વિચાર તરંગમાળા જ્યાં સુધી પેલો નવીન યુવક આવીને આપણા પરિચિત તરૂણ પાસે ઉભો અને પૂછ્યું:- “ કેમ છો ઉમાકાંતભાઈ ? ” ત્યાં સુધી અલંગ અને અખંડ રહી. યુવતી જાણે વિચાર નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ હોય વા તેની સ્વપ્નચુષ્ટિ એકદમ અદરશ થઈ ગઈ હોય એમ ઝખઝી ઉઠી ને પોતાની અસંલગ્ન અને નિરૂપયોગી વિચાર તરંગમાળાને માટે લજ્જા પામતી હોય એમ સલજ્જ સુખે ક્ષણભર નીચું જોઈ રહી. આ વખતે આપણા નવીન આગંતુક યુવકે તરૂણી તરફ એક ગુપ્ત દષ્ટિપાત કર્યો અને યુવતીના મુખપરની લજ્જાશીલતાસૂચક રક્તવર્ણ લેખાથી તેના આંતર ભાવોનો સંધાણ લેઈ પામી ગયો. આ બધો વખત આપણે યુવક નૌકામાંથી ઉતરતી અનેક અપરિચિત વ્યક્તિઓને જોતો ઉભેલો હતો. મજુર સર્વ સામાન લઈ આવેલો હોવાથી અને વિલંબ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ ન હોવાથી ઉમાકાંતે મજુરને એક ભાડૂતી ગાડીમાં સામાન નાંખવાનું ફરમાવ્યું. આજ્ઞાનો અમલ થતાં એક અનુચરને ગાડીને પોતાના નિવાસ ગૃહ તરફ લઈ જવાની આજ્ઞા આપી, અને પોતે પોતાની સાથે આવેલી નવચૌવના અને નવીન યુવકની સાથે મોટર ગાડીમાં બેઠો અને મોટર સંચાલકને સુલેપગોડા રસ્તે ગૃહ તરફ ચલાવવા કહી દીધું કે તરતજ મોટર ભૂંભૂં કરતી પ્રથમ ધીમેથી અને પછી પૂર્ણ વેગે ચાલવા માડી.

પ્રકરણ ૨ જી.

યુવક અને યુવતી.

પ્રથમ પરિચ્છેદના અંતમાં દર્શાવેલી મોટર ગાડી તેમાં આડઠ થયેલી ત્રણ વ્યક્તિઓ સહિત નિર્ણિત સ્થળપર આવે તે દરમિયાન આપણે તરૂણ ઉમાકાંત અને તેની સાથેની તરૂણીના પૂર્ણ પરિચયમાં આવીએ અને તત્પશ્ચાત્ આપણી નવલકથાની વસ્તુસંકલનના પ્રવાહમાં પ્રગતિ કરીએ.

ઉમાકાંત સુરત જીલ્લાના એક નાના ગ્રામમાં વસતા એક ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં જન્મે છે. તેનો પિતા હાલ તેજ ગામમાં નિવાસ કરતો હતો. કારણ કે આપણી નવલકથાના કાળસમયે તે પોતાના જીવન વ્યવસાયથી નિવૃત્ત થઈને અત્યારે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની જન્મભૂમિમાં રહેતો હતો, અને કુલકમાગત કૃષિકારભારમાં મર્યો રહેતો હતો. આ એવીવાડી તેના વડિલોના વડિલોને દેશાધગીરીમાં મળેલી હતી. ઉમાકાંતની માતાના અવસાન પછી તેનું લક્ષ વધારે ને વધારે વિકૃત તરફ આકર્ષાતું રહેતું. સંસાર તેને એક કેવળ મોહમાયાપૂર્ણ મરિચિકા સમાન લાગતો હતો. તેનો સઘળો આધાર તેના એકના એક સંત ન ઉમાકાંતપર અવલંબી રહ્યો હતો. તેનું નામ રવિકાંત હતું. રવિકાંતે આંગ્રજ વિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું ન હતું પણ પ્રસંગોપાત આંગ્રજવિદ્યાવિભૂષિત વ્યક્તિઓના ગાઢ પરિચયમાં આવવાથી તેને કાંઈ બોલવા જેટલું અને જીવન વ્યવસાયની ઉપયોગિતા જેટલું અંગ્રેજી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. રવિકાંતના બાલ્યકાળમાં અમ્ય ઇંગ્રેજ શાળાઓ હતી નહિ. માત્ર એક શુજરાતી માધ્યમિક શાળા હતી. રવિકાંતે આ શાળાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને શુજરાતી પ્રવેશક પરિક્ષા પસાર કરવા જેટલું જ્ઞાન

પોતાના ખાનગી અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કર્યું. પણ તે વખતનું શિક્ષણ કેવળ વ્યાપાર અને અન્ય દ્રવ્યોપાર્જનનાં સાધનો માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવું આપવામાં આવતું હતું, અર્થાત્ તે સમયનું શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકીઆ નહિ પણ વ્યવહારિક હોવાથી તેણે સંપાદન કરેલું જ્ઞાન તેની જરૂરીઆતોને માટે પૂરતું હતું.

રવિકાંતે સત્તર વર્ષની અપરિચક્ષ વયે કેટલાક સુરત નિવાસી મુસલમાન વ્યાપારીઓ સાથે રંગુન તરફ પ્રયાણ કર્યું. અને ત્યાં જઈને નોકરીપર હાજલ થયો. જે ત્રણ શેઠની નોકરી કરી પણ તેને એકે અનુકૂળ ન પડતાં અંતે તે કરમાલી કું. નામની એક પ્રખ્યાત વેપારી પેઢીમાં જોડાયો. ત્યાં તેણે પોતાનું વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવિષ્ટ થતાં પૂર્વેનું જીવન પૂર્ણ કર્યું. આ દરમ્યાન તેણે શેઠની પ્રીતિ સંપાદાન કરી હતી. તેના કારણત થવા પૂર્વે ઉમાકાંતને તેણે પોતાના હાથ નીચે શેઠની અનુમતિથી ગોઠવી દીધો હતો. ઉમાકાંત પણ કામકાજમાં અતિ પ્રવીણ હતો પણ તેને કામ કરવાનું આલસ્ય વધારે હતું. તેનું કામ મહિનાના મહિના સુધી બાકી રહેતું. તેને શેઠના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પાસે જેસીને ગામગપાટા હાંકવાની વધારે ટેવ હતી. કેાઈ વખત અગત્યના કામ બાબત તેના કામની તપાસણી થતી ત્યારે જેમ તેમ ચોટાળા વાળી તૈયાર કરી આપતો હતો. કેાઈ વખત ઠપકાને અને શેઠના આકોશયુક્ત વાક્યપ્રહારોને પાત્ર થતો. ક્ષણભર તેને પસ્તાવો થતો પણ અર્ધા કલાક પછી તેની અસર કેવળ નાબુદ થતી અને પાછો તે ગામગપાટા મારવામાં મગ્ન થતો. તેના આવા સ્વભાવથી કેટલીક વખત મહાન ચોટાળા નીકળતા પણ તેના પિતા રવિકાંતની ચિર સ્થાપિત પ્રતિબંધને લીધે કેાઈ પણ તેને સખ્તાઈથી ઠપકો આપવા હિમત કરતું નહિ. ઉમાકાંતને આ સમયે નોકરીમાં જોડાયાને ત્રણ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં હતાં. તેના પિતા અત્યારે રંગુનમાં ન હતો. તે એકલો પોતાની પત્નીસહિત નિવાસ કરતો હતો.

પ્રિય વાંચક ! ઉમાકાંતની સાથે જે તરૂણી પુલપર આવી હતી, અને જેનો ઉલ્લેખ પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કરવામાં આવેલો છે, તેનું વિસ્મરણ તો નહિ થયું હોય ! એ સર્વાંગ સુંદર નવયૌવના રૂપશીલા ઉમાકાંતની સહધર્મ્યારિણી હતી. તેનું નામ ચમકુમારી હતું. ઉમાકાંતનું લગ્ન નવ વર્ષની અપરિપક્વ વયે કરવામાં આવ્યું હતું. કારણ કે તેની જ્ઞાતિમાં બાળ લગ્નની અને સંસાર સુખોચ્છેદક રૂઢી પ્રચલિત હતી. લગ્ન સમયે વય લગલગ બાર વર્ષનું હશે કેટલીક ન્યાતોમાં એવો નિંદ્ય રિવાજ હજી પણ પ્રચલિત છે કે માબાપ બધી જોઈ સત્વર પૌત્રદર્શન કરવાની પ્રબળ લાલસાથી પુત્રનું લગ્ન મોટી ઉમ્મરની કન્યા સાથે કરે છે. આ ઉપરાંત સ્વપુત્રને માટે મોટી કન્યા મળવી એ પ્રતિષ્ઠાની મહત્તા અને કુલગૌરવને વૃદ્ધિ કરનાર મનાય છે. માબાપ પોતાના સંતાનનું લાવીસુખ ન ગણકારતાં પોતાની સગવડ અને સ્વાર્થનો પ્રશ્ન પ્રથમ વિચારે છે. કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં હજી પણ આવી અપ્રશસ્ત રૂઢીઓ પોતાની સત્તાનો અમલ નિરંકુશપણે ચલાવે છે. વૃદ્ધ અને જીના વિચારોના માણસો આવા અપ્રશંસનીય રીવાજોનું ઘણી સખ્તાઈથી પાલન કરતાં જોવામાં આવે છે. રવિકાંતે પણ આ રૂઢીને વશ થઈને પોતાના પુત્ર ઉમાકાંતનું લગ્ન બાલ્યાવસ્થામાં જ મોટી કન્યા સાથે કરેલું હતું.

ઉમાકાંતનો સ્વભાવ ઘણો ચીડીઓ અને કેટલેક અંશે ક્રીનાઓર હતો. તે વાકુમાધુર્ય ધણી કુશળતાથી વાપરતો પણ તેના આંતરપટમાં તેની આજ્ઞાનો અનાદર કરનારને માટે વૈમનસ્ય રૂપી ક્રીટ સદાકાળ સળવળ્યા કરતો. તેની વૃત્તિઓ ઘણી ક્રુદ્ધ અને પાપયુક્ત હતી. તે કોઈનું શુભ કરી શકતો ન હતો પણ ઉલટું કાંઈ ન થાય તો અશુભ કરવાની તક પણ ગૂમાવતો નહિ. તેના આવા વર્તનથી તેને કોઈ પણ મિત્ર હતો નહિ. તેને ખુશામદ ઘણી પ્રિય હતી. તે પોતે પોતાની સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે ખુશામદ કરવામાં તથા માણસનું મન પોતાની વાચાળતાથી હરી લેવામાં કયાશ રાખે તેવો

ન હોતો. આમ છતાં ચમકુમારી પાસે તે પોતાના ખર્ચ સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકતો નહિ. કારણ કે ચમકુમારીનો પ્રથમથીજ તેના પર પ્રભાવ પડી ગયો હતો. ઉમાકાંત ગુજરાતી સાતમા ધોરણ ઉપરાંત કેટલુંક અંગ્રેજી શીખ્યો હતો. જે તેને તાર વગેરે વાણિજ્ય વિષયક વ્યવસાયે માટે ઉપયોગી થઈ પડતું હતું.

ચમકુમારી પણ એક દેશાઈ કુટુંબના ધનિક પિતાની પુત્રી હતી. તેનો પિતા સુરત જીલ્લાના એક ન્હાના ગામમાં નિવાસ કરતો હતો. ચમકુમારી સર્વ સંતાનોમાં મોટી હોવાથી માતાપિતાનાં સંપૂર્ણ લાડને પામી હતી. બાળ્યાવસ્થાથીજ તેને દરેક મોંઝામણી વસ્તુઓ આનાકાની વગર પૂરી પાડવામાં આવતી હતી. પિતાને ઘેર નોકર આકરનો અભાવ ન હોવાથી તેના પડતા બોલ ઝાંલાતા હતા. આ આજ્ઞાકારિણી ટેવ તેની મોટી વયે પણ કાયમ રહી હતી. તેને લીધે ઉમાકાંત સાથે તેને કલહ થતો હતો. જે કે તે કલહ લીધે સમય પર્યાંત રહેતો નહિ છતાં પણ આવાં હમેશાં થતાં રીસામણાં મનામણાં પ્રાણધાનક વિષ દિવસે દિવસે ચમકુમારીના હૃદયમાં વધારે બળવાન થતું હતું. ચમકુમારી ઘણી ઉંમર સ્વભાવની અને નમ્રું ન આપે એવી હઠીલી હતી. ઉમાકાંતને આવા સ્વભાવથી ઘણું સહન કરવું પડતું. ચમકુમારીમાં પોતાનાં રૂપ સૌન્દર્ય અને સદ્ગુણસંપન્નાતાનો ગર્વ હતો. તે પોતાને સુરૂપ અને સદ્ગુણનો લાંડાર માનતી હતી, અને જે કોઈ તેના કરતાં ખીજના રૂપ સૌન્દર્ય અને સદ્ગુણનું શ્રેષ્ઠત્વ પ્રતિપાદન કરતું તો તેના પર એક છંછેડામલી સિંહણ સમાન પ્રચંડ અને રૈદ્ર મુખાકૃતિથી પોતાના શ્રેષ્ઠત્વના બચાવને માટે આવેશયુક્ત વાક્યપ્રહારો કરવા માંડતી. આથી કોઈ પણ માણસ તેને અણગમતી અને અશ્યતી વાત કરતાં ઘણું ઝડીતું હતું.

ચમકુમારીના સદ્ભાગ્યે શિસુરગૃહ પણ શ્રીમંત મળ્યું હતું. એટલે તેની વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ પૂર્ણરીતે પરિપુટ થવામાં

વિશેષ આવે તેમ ન હતું. તે ગુજરાતી સાત ચોપડીઓ સુધી લખેલી હતી. રંગુનમાં આઠમા પછી તેણે ગુજરાતી વાંચનને શોખ વધાર્યો હતો અને નવલકથાઓ, પ્રાકૃત નાટકો આદિ કેટલાંક શૃંગારિક પુસ્તકોનું વાંચન કર્યું હતું. તે સાથે તેણે શોડુ અંગ્રેજીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને કવિતા સંગીતમાં પણ પ્રવેશ કર્યો હતો. આવા શૃંગારિક વિષયોના વાંચનથી તેની વૃત્તિઓમાં ઘણું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. તેના મનો-બળમાં સ્થાયી અને માનસિક દૃઢતામાં દિવસે દિવસે શૈથિલ્યનો સંચાર થતો જતો હતો.

ચમકુમારીએ બંધવહારૂ અને ગૃહકાર્યમાં ઉપયોગી થાય એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું ન હોતું. તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું ધાર્મિક શિક્ષણ કે જે પ્રત્યેક હિન્દુ કન્યાને માખાપ તરફથી મળવું જોઈએ, તે પણ મળ્યું ન હોતું. આવા શિક્ષણની ન્યૂનતાને લીધે તેનો સ્વભાવ સાધારણ ઉદ્ભવ અને પ્રકૃતિ અવિચારી હતી. પોતાના ક્રોધના આવેશમાં તે જે કાર્ય કરતી તે સર્વથા ખરાબ થતું. જે કે આવા સ્વભાવને માટે તેને ઘણી વખત પસ્તાવો થતો પણ તે અદ્વિજીવી હતો.

ચમકુમારીને ઉમાકાંત રંગુનમાં લગભગ બે વર્ષથી નિવાસ કરતાં હતાં. તેઓ સુવૈપવેગોડા નામના રસ્તાપર આવેલા એક સુંદર મકાનમાં રહેતાં હતાં પણ આપણી નવલકથાના આરંભ સમયે તેઓએ શેઠ રેહમતુલ્લાના એક કુસુમેદાનમાં પોતાનું નિવાસ સ્થાન રાખ્યું હતું. રંગુનમાં અત્યારે પ્રખર ઉષ્ણતાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું. રસ્તાપરથી અરક્ષિત પગે પસાર થવું ઘણું કષ્ટકર લાગતું હતું. જે કુસુમેદાનમાં અત્યારે ચમકુમારી અને ઉમાકાંત વાસ કરતાં તે નગરથી થોડે અંતરે આવેલો હતો. ત્યાં મોટર ગાડી, અન્ધરથ અથવા રંગુનમાં પ્રચલિત રીક્ષા નામના વાહનથી જઈ શકાતું હતું. એમિલ માસની અસદ્દિ ઉષ્ણતાના સમયમાં આવાં કુસુમેદાન ઘણાં પ્રિય નિવાસ સ્થાનો થઈ પડે છે. ત્યાં સર્વથા વૃક્ષો અને વેલાઓથી સુરક્ષિત લઘુવાટિકાઓ અને લતામંડપોમાં કાપ્તાસનો

રાખવામાં આવે છે. તેનાપર અથવા વેત્રાસનો પર બેસીને ઉદ્યાનવાસીઓ સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી રક્ષણ મેળવી શકે છે. ચમકુમારી અને ઉમાકાંત આ વખતે અસહ્ય ઉષ્ણતાના નિવારણાર્થે આ કુસુમોદ્યાનમાં વાસ કરતાં હતાં. ઉમાકાંત જ્યારે પોતાની નોકરી પર જતો ત્યારે તરૂણ ચમકુમારી બાગમાં આમતેમ ફરતી ફરતી શીતળતાને ઉપભોગ કરતી. આ વખતે બહુધા તે એકલી રહેતી. માત્ર એક ઉદ્યાન રક્ષક અને બે અનુચરો-એક પુરૂષ અને સ્ત્રી-સિવાય-અન્ય કોઈની વસ્તી ત્યાં હતી નહિ. પાસેનો ખંગલો એક યુરોપીઅન અમલદારનો હતો એટલે તે ખંગલાવાસી ગૌરાંગના કોઈપણ વખત ત્યાં આવતી નહિ. મધ્યાહ્નનો સમય ચમકુમારી આ નોકરો સાથે વાર્તા વિનોદમાં વ્યતીત કરતી હતી અને કવચિત્ લોજન પછી વામકુક્ષીને ઉપભોગ કરતી. ખંગલાના અનુચરો તેના પોતાના ન હોતા છતાં પણ તેના વાકમાધુર્યને વશ થઈને અને કાંઈ ખાવાપીવાની અથવા દ્રવ્યલાલચને આધીન થઈને વિના સંકોચે તેની કોઈ પણ આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા. પોતાની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણનારા આ અનુચરો ચમકુમારીને ઘણા પ્રિય થઈ પડેલા હતા. આમાંની સ્ત્રી સેવિકા ચમકુમારીનું વિશ્વાસ લાજન પાત્ર હતું. ચમકુમારી સર્વ ગુપ્ત વાર્તાઓ અને કેટલાંક ગુપ્ત રહસ્યો આ સેવિકા પાસે ખુલ્લાં કરતી હતી. કેટલીકવાર પોતાના રોષનું ઉલ્લેખ પણ કાઢતી હતી. આ સેવિકા ઘણી વિલક્ષ્ય બુદ્ધિવાળી હતી. તેની પાસે જે વાતોનું ચમકુમારી સ્ફોટન કરતી તે સર્વ તે ગુપ્ત રાખતી અને સમય આવ્યે પોતાનું કામ કાઢી લેવાનું ચુકતી ન હતી.—ચમકુમારી અપરોક્ષ રીતે આ સેવિકાની પણ સેવિકા બનતી જતી હતી. ઉમાકાંતની ગેરહાજરીમાં આ સેવિકા સાથે તે પ્રશ્નચોષ્ટિ કરતી હતી અને પોતાનો પતિ પ્રત્યેનો અણગમો તથા બાળ લગ્નની અનિષ્ટ પ્રથાથી પોતાની સંસાર સુખોપભોગ લાલસામાં કેવું દુર્નિવાર્ય વિઘ્ન આવતું હતું તે સર્વ વ્યક્ત કરતી હતી.

સેવિકા તેને માત્ર આશ્વાસનસૂચક શબ્દોથી શાંત કરતી અને પોતાને માટે ભાગ્ય યોગથી નિર્માણ થયેલા પતિમાં સંતોષ માનવાની સલાહ આપતી. આથી યમકુમારીના મનમાં સળગતી અગ્નિજ્વાળા શાંત થતી ન હતી. પ્રસંગ આવ્યે તેની વ્યથા તાજી થતી. પોતાના પતિના કરતાં કેાઈ અધિક રૂપ સૌન્દર્યસંપન્ન અને કામદેવની પ્રતિકૃતિસમા લાવણ્યમય પુરૂષને જોતાં તેની ઇન્દ્રિય સુખોપભોગની ભાવનાઓ વધારે તીવ્ર થતી હતી. કિન્તુ અઘાપિ તેનામાં એવી વિનાશક ભાવનાઓએ પોતાનું સંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું ન હોતું.

ઉમાકાંત અને યમકુમારીના આટલા પરિચયમાં આવ્યા પછી આપણે આપણી નવલકથામાં આગળ વધીશું તો કેાઈ પણ જાતનો વિક્ષેપ નહિ થાય. આ તરૂણ અને તરૂણીને આવશ્યક પરિચય આપણને થયો છે અને વિશેષ પરિચય નવલકથાની ઘટના પરંપરાના વાંચનથી થશે. એમ ધારી હવે આપણે જે મોટર ગાડી તેમાંની ત્રણ ભક્તિઓને લઈને આવવા ઉપડેલી છે તેની જલદીથી પુઠ પકડીને તે ત્રણ પાત્રોની ચર્ચાનું નિરીક્ષણ કરીએ.

પ્રકરણ ૩ જી.

કુસુમોદ્યાનમાં આગમન.

મોટર પુલના મુખદ્વારમાંથી નીકળી જમણા હાથ તરફ વક્રગતિ કરીને અર્વાચીન બેંગાલ બેન્કના ભવ્ય મકાનના ખુણા પાસેથી ડાબા હાથ તરફ વળી અને સુલે પગોડા અને મરચન્ટ નામના રસ્તાઓ વચ્ચે આવીને સીધી સુલે પગોડા રોડ પર પૂરવેગે દોડી જતી હતી. માર્ગમાં એક બાબુ મ્યુનીસીપાલીટીનો બગીચો અને બીજી બાબુએ કેટલાંક ભવ્ય મકાનોની પકિત આ રસ્તાની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતાં હતાં. આ વટાવીને આગળ જતાં “સુલે પગોડા” નામનું પુદ્ગ મંદિર આવે છે. આ મંદિર સુલે પગોડા અને ડેલાહુશી નામના રસ્તાઓની બરાબર મધ્યમાં આવેલું છે. તેના બહોળા જમીન વિસ્તારથી આ ઉભય રસ્તાઓ વિભક્ત થયેલા માલુમ પડે છે. આ પગોડામાં ભગવાન પુદ્ગ દેવની કેટલીક સુંદર અને આકર્ષક પાષાણ પ્રતિમાઓ છે. પગોડામાં ન્હાનાં ન્હાનાં ઘણાં દેવાલયો છે અને પ્રત્યેકને એક સુંદર ધુમટવાળું શિખર હોય છે. આ શિખરોમાંનું એક ઘણું ઉચ્ચું કિંબહુત ગગનચુંબિત છે અને તેને વિદ્યુદ્દીપિકાઓથી વિભૂષિત કરવામાં આવેલું છે. રાત્રિએ જ્યારે આ દીપિકાઓ સળગે છે ત્યારે આ પગોડાની શોભા ખરેખર દ્રષ્ટવ્ય બને છે. આ શિખરને હાલ સુનેરી રંગનું બનાવવામાં આવેલું છે. જેથી દિવસે પણ જ્યારે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણ તેના પર પોતાનો પ્રકાશ પાડે છે ત્યારે આ શિખરની શોભા પ્રેક્ષણીય બને છે. પ્રહ્લ દેશના લોકો કેટલા ધર્મચુસ્ત છે તેનું ભાન કરાવવાને આવી કૃતિઓ સાક્ષી રૂપ છે. માણસ ઘણે દૂર હોવા છતાં પણ આનો પ્રકાશ જોઈ શકે છે. તે ઉપરાંત આ દીપિકાઓ માર્ગના અજાન જનોને ઘણી માર્ગદર્શિની થઈ પડે છે.

આપણી મોટર ગાડી આ પગોડાના અર્ધ વર્તુલનું પરિ-
ક્રમણ કરીને પાછી સુલે પગોડાના રસ્તાપર દ્રામ સડકની
ખાનુએ ઢોડવા લાગી. આ સડકપર મધ્ય ભાગમાં વિજળીની
ખત્તીઓની એવી સુંદર રચના કરવામાં આવેલી છે કે તેના
દર્શનથી કેાઇપણ અપરિચિત વ્યક્તિને તેની રચના કૌશલ્યને
માટે માનની લાગણી ઉત્પન્ન થયા વિના રહેજ નહિ. આ
રસ્તો પણ પસાર કરીને ફ્રેઝર નામના રસ્તાના મધ્યમાંથી
પસાર થઇ ઉમાકાંતની મોટર એક રમણીય પુલપર જવા
લાગી. આ પુલની નીચેથી રેલ્વે ટ્રેકનો પસાર થાય છે. તેની
ખાંધણી આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી પ્રેક્ષણીય નથી. મોટર આ
પુલપરથી ઉતરીને સીધી પૂર્વ વેગે ધસતી હતી તે દરમ્યાન
મોટરાડઢ થયેલી ત્રણ વ્યક્તિઓમાં નિમ્ન લિખિત વાત-
ચિત થતી હતી.

“ સુખમથી કલકત્તે આવવાને તમે કયે દિવસે રવાના
થયા હતા ? ” ઉમાકાંતે ઉત્કંઠિત સુદ્રાથી પૂછ્યું.

“ હું સુખમથી ગુરુવારને દિવસે ઉપડયો હતો પણ
માર્ગમાં દિલ્હીમાં અગત્યનું કામ હોવાથી મ્હારે એક બે દિવસ
રોકાવું પડ્યું હતું. ત્યાંથી પાછો રવિવારને દિવસે કલકત્તે
આવવા નીકળ્યો અને સોમવારે કલકત્તે આવી પહોંચ્યો.”
આપણા નવીન તરૂણે ઉમાકાંતના પ્રશ્નનો સમાધાનકારક
પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું.

“ તમે સોમવારે કલકત્તે આવ્યા તો સોમવારે ઉપડેલી
સ્ટીમરમાં કેમ ન નીકળી શક્યા ? ” ચંચળ સ્વભાવની મમ-
કુમારીએ પોતાની જુજાસા દીર્ઘ સમય ન દબાવી રાખતાં
પૂછ્યું.

નવીન સુવકઃ—“ સોમવારની સ્ટીમરમાં નીકળવાનો મારો
અડગ નિશ્ચય હતો; પણ ખીજવર્ગની એછે કંબીન ખાલી નહિ
હોવાથી ટીકીટ ન મળી એટલે લાચારીથી મારે રોકાઈ રહેવું
પડ્યું. જો મેં અગાઉથી નામ નોંધાવી રાખ્યું હોત તો

અવશ્ય તમને ખબર આપ્યા મુજબ સોમવારે નીકળી શક્યો હોત.” આ વાક્ય ઉચ્ચારીને તે અટક્યો અને કાંઈ વિચાર-નિમગ્ન જણાયો. પરંતુ ચમકુમારી કાંઈ પ્રત્નોચ્ચારણ કરે તે પૂર્વે પુનઃ બોલ્યો:—“હા, પણ તમને સોમવારે નીકળવાની ખબર આપી હતી તે પ્રમાણે તમે બુધવારે પૂલપર આંચા હશે અને તેથી તકલીફ વેઠવી પડી હશે !”

“હા, તમે અમને દિલ્હીથી સમાચાર આપ્યા તે પ્રમાણે હમે બન્ને તમારા-સત્કારાર્થે આવેલાં હતાં. અને સર્વ ઉતાડ બાહર નીકળતા સુધી અનિમિષનેત્રે તમારા આવવાની રાહ જોઈ રહ્યાં. છેવટે તમે ન ઉતર્યા એટલે અમને એમ લાગ્યું કે તમે કોઈ આકસ્મિક કારણથી રોકાઈ ગયા હશે. તમે તે દિવસે ન આંચા તેથી અમે બન્ને નિરૂત્સાહી થઈને ઘર તરફ વિદાય થતાં હતાં એવામાં કોઈ ઉતાડ સાથે તમે સંદેશે કહેવડાવેલો. તેણે અમને પુલથી બહાર નીકળતાં ખબર આપી કે તમે હવે બુધવાર અગર ગુરુવારે નીકળીને આવશો.” ચમકુમારીએ સર્વ વૃત્તાંતનું ઇત્યંબૂત વર્ણન કરતાં જણાવ્યું.

તરૂણ ઉમાકાંત આ સર્વ પ્રત્નોત્તર પરંપરા ચાલતી હતી, ત્યારે માર્ગમાં આવતા સર્વ સૃષ્ટિ સૌન્દર્યના પદાર્થોનું નિરીક્ષણ કરવામાં મગ્ન થયેલો હતો. તેણે આ વિષયમાં કાંઈ નજીવો ભાગ લીધો હતો. માત્ર નવીન તરૂણ અને ચમકુમારી એકમેકની સાથે વાર્તાવિનોદોપભોગ કરતાં હતાં. ચમકુમારી નવીન યુવકને સઘળા પ્રત્યુત્તરો આપતી હતી તે વખતે તેની મુખમુદ્રા પર તેના હૃદયમાં આવિર્ભૂત થતા અનેક વિચાર તરંગો અને વિકારોનો કેટલેક અંશે સાક્ષાત્કાર થતો હતો. નવીન તરૂણ આ સર્વે ભાવોનું એકચિત્તે ગુપ્ત દૃષ્ટિથી દર્શન કરતો. તે તત્કાળ સમજી ગયો કે ચમકુમારીના હૃદયમાં અનેક પ્રકારની વિચારશ્રેણીઓ ઘોળાયા કરતી હતી. પણ તે જોયું ન જોયું કરીને પોતાની દૃષ્ટિ પાછી ખેંચીને ઉમાકાંત તરફ ફરીને બેઠો. પછી પુછ્યું, “કેમ, ભાઈ! તમે

શા વિચારમાં નિમગ્ન થયેલા છે?" ઉમાકાંતે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.
 "કાંઈ નહિ, તમે વાતો કરતાં હતાં તે હું શાંત ચિત્તે સાંભળતો હતો."

આ શબ્દોનિચારણને પ્રવાહ અટકતાં આપણી મોટર-ગાડી એક નાના હરવાળા પાસે અટકી. હરવાળા ધર "કરમાલી જોલી વીલા" એવું નામ સૂચક સાઇનબોર્ડ હતું તે પરથી એમ અનુમાન થતું હતું કે આ ઉદ્યાન ઉમાકાંતના શેઠને હતો. મોટરવું દ્વાર ઉદ્ધરતાં ઉમાકાંત, ચમકુમારી અને નવીન આગતુક યુવક ઉતર્યાં અને ઉદ્યાનની મધ્યે ચતુષ્પથ પર બાંધેલા એક બંગલા પાસે આવ્યાં. ત્યાંથી આગળ વધીને બંગલામાં પ્રવેશ કરવાની સીડી નીચેનાં ત્રણ સોપાન પર ચઢી સીડી પર ચઢવા લાગ્યાં.

પ્રિય વાંચક! આ ત્રણે જણ બંગલાની સીડીથી માળ પર જઈને વિશ્રાંતિ લે તેટલા અલ્પ સમયમાં આપણે આ કુસુમોદ્યાનની સુંદર, મનોમુગ્ધ અને દૃષ્ટવ્ય રચનાનું થોડુંક અવલોકન કરીએ. તેની મનોહરતાથી આપણું ચિત્ત રંજન કરીએ; નહિ તો આપણું આ કુસુમોદ્યાનમાં આવવું બેઝર્થ પરિશ્રમ તુલ્ય થઈ પડશે.

પ્રસ્તુત પરિચ્છેદમાં ઉપર દર્શાવેલો ઉદ્યાન શેઠ કરમાલીના ચાર ઉદ્યાનોમાંનો એક હતો. આ સિવાયનાં ત્રણ ઉદ્યાનો પણ રચનાસૈનદર્શમાં એકએકથી ચઢીઆતા હતા. રંગુનમાં આવા સુંદર ઉદ્યાનોનો ઉપલોગ કરનાર અને તેની પાછળ મુકત હસ્તે દ્રવ્યનો વ્યય કરનાર શેઠ કરમાલી સિવાય કોઈ પણ ભાગ્યશાળી માણસ ભાગ્યેજ હતો. કરમાલી શેઠની રવિકાંત પરની અપ્રતિમ કૃપાને લીધે તેમણે ઉમાકાંતને આ ઉદ્યાન તેના નિવાસસ્થાન માટે આપ્યો હતો.

આ ઉદ્યાનના પ્રવેશક દ્વારમાંથી અંદર જતાં બંને હાથ પર પ્રથમ મેંદીની સુંદર રીતે કાતરેલી લઘુ ગાડીઓ આવેલી હતી. તે પછી બંને બાજુ પર લઘુ વાટિકાઓ આવેલી હતી. આ વાટિકાઓ ઉદ્યાનના એક છેડાથી બીજા સુધી લંબાયેલી હતી.

આગળ વધતાં એક સુંદર મહેરાબવાળો દરવાજો આવતો હતો જેમાંથી હાજલ થઈને અંદર જતાં બંને હાથ પર અન્ય લઘુવાટિકાઓ હોઈ તે ઉધાનના બંને બાજુના અંતિમ ખુણાઓ સુધી ન લાંબાતાં માર્ગમાં અન્ય વાટિકાઓ સાથે સંયુક્ત થતી હતી. આડા અવળી બે લઘુવાટિકાઓ લેગી મળતી એવી જગ્યા એક લઘુચતુષ્પથ પ્રમાણે લાગતી હતી. બે લઘુવાટિકાઓના મધ્યમાં આવેલા ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ પ્રકારનાં કુસુમ-તરુઓ, લતાઓ, અને છોડવાના ફુંડાઓ ગોઠવેલાં હતાં. આમાંનાં કેટલાંક કુસુમતરુઓને અધુના કુસુમોદ્ભવિત પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ જણાતું હતું. કારણ કે તેના પર અવિકસિત અને અપરિપક્વ મીંચાચેલી સુંદર કુસુમ કળીઓ જ દેખાતી હતી. કેટલીક સ્થળે નવપક્ષવિત થયેલાં કુમળાંપલાશ મંડિત કદલી વૃક્ષો ઉધાનની મનોહરતામાં વધારો કરતાં હતાં. આ ઉધાનમાં સર્વ પ્રકારનાં સુગંધિયુક્ત અને સુગંધિવિહીન પુષ્પો જણાતાં હતાં.

પ્રવેશદ્વારથી સીધાને સીધા આગળ ચાલતાં એક હોઝ આવતો હતો, જે જમીનની સપાટીથી ત્રણ પુટ ઉંચો હતો. તે સુંદર આરસ-પહાણનો બનેલો હતો. આ હોઝ બનાવવામાં ઉત્તમ પ્રકારની કારીગરી અને શિલ્પ કૌશલ્ય વાપર્યાં હતાં. એની રચના એવી તો સુંદર હતી કે માનવ બુદ્ધિમત્તા, નૈસર્ગિકતા, કાર્યનિપુણતા અને કળાવિધાનનું સંપૂર્ણ દિગ્દર્શન આ હોઝમાં થતું હતું. હોઝની ચતુર્દિશાઓ પર પાષાણ પુતળીઓ ફાટરવામાં ઝીંવેલી હતી. તેમાંની કેટલીક તો સ્વર્ગની અપ્સરાના જેવી અથવા બર્મા નૃતિકાઓ નૃત્ય કરતી વખતે જેવી કૃત્રિમ પાંખોથી પોતાના કટિપ્રદેશને વિભૂષિત કરે છે એવી સુંદર પાંખોથી અલંકૃત કરવામાં આવી હતી. આ પાષાણ પુતળીઓ શિલ્પકારના કળાનૈપુણ્યનું ભાન કરાવવાને માટે બસ હતી. હોઝમાં પાણી સંચાર કરવાને માટે ભૂગર્ભમાંથી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી અને દીર્ઘ-કાળપર્યંત રહેવાથી પાણી દુર્ગંધપૂર્ણ ન થાય એને માટે

એક નલિકાની યૌજનાદ્વારા પાણી બહાર કાઢી શકાતું હતું. આ સિવાય હોઝના મધ્યમાં એક છોડાથી બીજા છોડા સુધી પાળ બાંધવામાં આવી હતી અને તેના પર એક લોહફંડ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. આ લોહફંડ પોકળ હતો અને તે દ્વારા હોઝમાંનું પાણી ઉંચે ચઢી શકતું હતું. લોહફંડની સાથે એક ત્રણ જળચત્રોવાળો બીજો-લોહફંડ સંયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. આ ત્રણ જળચત્રોમાંથી પાણી સદાકાળ ઉંચે ઉડમા કરતું હતું. માત્ર નિશાના શાંત સમયે તેને બંધ કરવામાં આવતાં હતાં. જળચત્રોનું પાણી હોઝમાં પડતું હોવાથી પાણીનો વ્યર્થ વ્યય થતો ન હતો. આ દેખાવ ઘણો સુંદર જોવાલાયક અને નેત્રરંજનકારી હતો. ઉપયુક્ત પાળપર થઈને આ જળચત્રો પાસે જવાનું હતું. આ સિવાય હોઝના ચતુષ્કોણ અને દરેક બાજુએ નાનાવિધ કુસુમોનાં છોડવાવાળાં ફુડાં ગોઠવવામાં આવેલાં હતાં જેથી હોઝની મનોહરતામાં વૃદ્ધિ થતી હતી. હોઝપર ચઢવાને માટે ત્રણ સોપાનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી હતી. હોઝમાં ઉતરીને સ્નાન કરી શકાય એવું હતું, પણ અહીં સ્નાન કરવાની સખ્ત મનાઈ હતી. આ હોઝમાંથી આગળ ચાલતાં મહેરાબવાળો એક અરક્ષિત દરવાજો આવેલો હતો, જેમાંથી અંદર જતાં જમણા હાથ પર એક લાકડાની સીડી નજરે પડતી હતી. એ સીડી પર ચઢીને ઉમાકાંત, ચમકુમારી અને પેલો નવો આવેલો યુવક ઉપર બંગલામાં ગયાં ઉપયુક્ત મહેરાબવાળા દરવાજા પર નાનાવિધ લતાઓ અને વેલાઓ ચઢાવવામાં આવેલા હતા, જેથી કરીને તેમાં શીતળતા સારી રહેતી હતી. આ ઉદ્યાનને ચારે દિશાએ વાડોથી રક્ષિત કરવામાં આવેલો હતો. ઉદ્યાનના મુખદ્વાર પાસે લાકડાંની રેલીંગ બનાવવામાં આવી હતી. આ સ્થળ પર અસહ્ય ઉષ્ણતાના દિવસમાં સદા શીતળતા રહેતી હતી. એટલે ઉદ્યાનવાસીઓને બહાર કેટલા પ્રમાણમાં ઉષ્ણતા હોય છે તેનું જ્ઞાન ન હોય એ સર્વથા સંભવિત હતું.

પ્રિય વાંચક ! આપણે હવે બંગલાની સીડી ચડીને ઉપર જઈએ અને ત્યાં 'શુ' બને છે એનું અવલોકન કરીએ.

અત્યારે ઉમાકાંત અને નવીન યુવક સીડી પરથી જતાં પ્રથમ જે એક મહેટેા વિશાળ ખંડ આવતો હતો તેમાં ગાદીચા ઉપર બેઠા હતા. નવીન યુવક પ્રવાસથી મહીન થયેલાં કપડાં ઉતારતો હતો. પાસે એક અનુચર ટેબલ પર મહાના ખાલા અને કેટલાક ખાદ્ય પદાર્થો ગોઠવતો હતો. નવીન યુવકે પોતાનાં કપડાં બદલી નાંખ્યા પછી ઉમાકાંતની સાથે ટેબલ પર ગોઠવેલી સર્વે વસ્તુઓને ન્યામ આપવાનું શરૂ કર્યું. ઉદરપૂર્તિનું કામ સમાપ્ત થતાં તે યુવક ધુમ્રપાન કરવાને ઉઠ્યો અને એક સીગારેટ સળગાવી આમતેમ ફરવા લાગ્યો તથા પોતે જે ખંડમાં બેઠો હતો તેનું સાશ્વર્ય નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. ઉમાકાંત આ વખતે પેલા અનુચરને સ્નાનાદિની તૈયારી કરવાની સૂચના આપતો હતો. આ સૂચનાનો અમલ કરવાને અનુચર ત્યાંથી ચાલતો થયો અને થોડી ક્ષણમાં પાછા આવીને પેલા નવીન યુવકને સ્નાનગૃહમાં પધારવાને વિનયયુક્ત શબ્દોથી વિજ્ઞાપના કરી. નવીન યુવકે સ્નાનાદિકર્મની સમાપ્તિ કરી ત્યાં સુધી ઉમાકાંત આ ખંડ જેને "પ્રધાનખંડ"ના નામથી સંબોધવામાં આવતો હતો ત્યાં સ્વસ્થ ચિતે બેઠેલો હતો. આ સમયે લગભગ મધ્યાહ્ન કાળ થવા આવ્યો હતો. અર્ધપ્રહર વીતી જતાં ચમકુમારીએ લોજન સામગ્રી તૈયાર કરી, પાટલા ઠાળી આવીને ખબર આપી કે 'લોજન તૈયાર.' આ સાંભળતાંજ ઉમાકાંત પોતાના પ્રાહુણી સાથે લોજનાલયમાં ગયો અને ત્યાં તૈયાર કરેલા થાળોમાં પીરસેલી નાનાંવધ વાનીઓને આરોગી ક્ષુધા તપ્ત ઉદરની શાંતિ કરી પુનઃ પ્રધાન ખંડમાં આવ્યો તથા મુખવાસાદિ જે પદાર્થો તૈયાર કરેલા હતા તેને મુખમાં પધરાવ્યા.

થોડો સમય વાર્તાવિનોદમાં પસાર કરી ઉમાકાંત પોતાની ઓફીસમાં જવાને તૈયાર થયો. નવીન યુવક તેની સાથે જવાનો નહિ હોવાથી પાસે પડેલા એક આરામસન પર

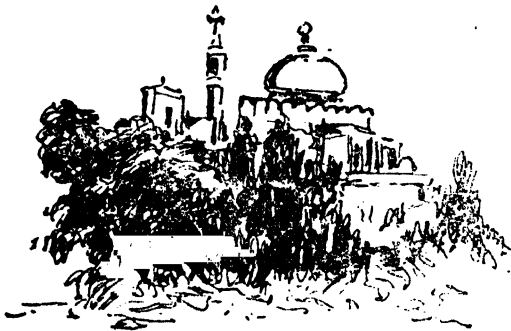
વિશ્રાંતિ લેવાને ઉઠ્યો. પણ ઉમાકાંતે તેને પાસેનું એક શયન ગૃહ બતાવ્યું અને ત્યાં જઈને સ્વસ્થ થિતે શયન કરવાનું કહ્યું અને પોતે નીચે ઉતર્યો.

આ ખંગલાની રચના ઘણી સગવડવાળી અને સુંદર હતી. પ્રધાન ખંડમાં સામસામા બે મ્હોટા ઠાંચો નાંખેલા હતા. તેની વચ્ચેની સર્વ જગ્યા પર જુદાં જુદાં ઉત્તમ કારીગરીવાળાં આસનો, ગોઠવવામાં આવેલાં હતાં. આ સર્વેની મધ્યમાં એક વિશાળ રાષ્ટ્રીય ટેબલ ગોઠવેલું હતું. પ્રધાન ખંડમાં બગીચાના મુખદ્વાર તરફ પડતી ત્રણ ખારીઓ હતી. એમાંથી પવનની મૃદુ લહેરીઓ આવીને ત્યાં બેસનારનું મન રંજન કરતી હતી. આ ગૃહમાં બંને બાજુ પર મશહુર કળાવિધાયકોનાં હસ્તાંકિત ચિત્રોની શ્રેણિ ગોઠવેલી હતી. તેની જમણી અને ડાબી બાજુઓ પર બંને વિશાળ ખંડ હતા. ઉભય બાજુનો એકએક શયનગૃહ તરિકે વપરાતો હતો. આ શયનગૃહો ખંગલાના પૂરાભાગે હોવાથી તેમાં હવાના આવર જવરની છુટ સારી હતી. આ શયનગૃહો અને તેની સાથેના બીજા એક એક ચોરડાને ફરતી ગેલેરી હતી જેમાં જવાને દરેક ખંડમાં એક એક દ્વાર રાખવામાં આવેલું હતું. શયન ગૃહોમાં એક એક ન્હાનું ટેબલ, વેત્રાસનો, સુંદર અરીસા, મુખ પ્રક્ષાલનની સર્વ સામગ્રી અને સુંદર મચ્છરદાનીથી આચ્છાદિત કરેલા કાપટ પણ ગોઠવાઈ રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

બીજા બે ખંડમાંને એક “વસ્ત્રપરિધાન ગૃહ” (ડ્રેસીંગ રૂમ) તરીકે વપરાતો હતો અને બીજા બે ત્રણ સુંદર વેત્રાસનો એક નાનું લેખનપીઠ અને પુસ્તકથી ભરેલાં બે કબાટ ગોઠવીને તેને એક લઘુ પુસ્તકાલય બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઉમાકાંત અને ચમકુમારી આ પુસ્તક ગૃહમાં ઘણીવાર બેસતાં અને વાંચતાં લખતાં. પ્રધાન ખંડમાં બીજા બે દ્વારો હતાં જેમાંથી બીજા બે મ્હોટા વિશાળ ખંડોમાં જવાનું હતું. આમાં ગૃહોપયોગી સામગ્રી તથા રાચરચીલું વ્યવસ્થિત રીતે

ગોઠવવામાં આવેલું હતું. આ ઉમમમાંથી એક ખીલમાં જવા આવવાને દીવાલની મધ્યમાં એક દ્વાર હતું. ડાબી બાજુવાળા ખંડની અંતે સ્નાનગૃહ હતું અને જમણી બાજુવાળાની અંતે એક પાકગૃહ હતું. બંગલાની રચના એકે એટલી બધી પ્રલાબ્ધ ન હતી છતાં પણ ઉજ્જ્વળતા નિવારણને માટે ત્યાં સર્વ પ્રકારની સમવડ દૃશ્યમાન થતી હતી.

ઉમાકાંત બંગલામાંથી ઑશીસમાં જવા નીકળ્યો કે તરતજ પેલો યુવક એક શયનગૃહમાં જઈને પ્રવાસ પરિશ્રમનો પરિહાર કરવા અને પુનઃ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે સૂઈ ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું.

નવીન યુવક તે કોણ ?

ગત ત્રણ પરિષ્ઠેદમાં આ યુવકનો પરિચય અઢપાંશે કરાવવામાં આવેલો છે, છતાં પણ આપણી નવલકથાના પ્રસંગમાં તેનો વધારે ગાઢ પરિચય થવાની આવશ્યકતા છે.

એ યુવકનું વય લગભગ ૩૫ વર્ષનું હોય એમ તેના શરીર અને અવયવગઠનથી અનુમાન કરી શકાતું હતું. તેના શરીરનો બાંધો દઢ અને આકૃતિ કઢાવર હતી. મુખમુદ્રા પ્રતિલાશાળી અને ઓજસ્વિની હતી તેમાં નૈસર્ગિક તેજસ્વિતાનો સંચાર થયેલો સ્પષ્ટ વ્યક્ત થતો હતો. વર્ણ રવેત-મિશ્રિત રક્ત હતો. અને તેથી ગૌરાંગ આંગલવાસીમાં તે સહજ મળી શકે તેવો હતો. મુખપ્રદેશ ભરાઉ, મનોમુગ્ધ અને આકર્ષક હતો. નેત્રો ભુરાં, કેશ પણ ભુરા અને મુછ પણ સાધારણ ભુરી હતી, કિન્તુ તે ભુરાશ એટલે અંશે ન હતી કે જેથી તેની રવેતમિશ્રિત રક્ત ત્વચામાં વિરૂપતાનું દર્શન ન થાય. તેના હસ્ત અને ગાત્રો માંસલ અને ખલીખ્ત હતાં. લઘુદાંટને લીધે તે નાસિકા પર હમેશાં સુંદર સોનેરી ફેધમનાં ચરમાં પહેરતો હતો. કરાંશુલિ પર એક મુદ્રા સિવાય અંગપર અલંકાર રાખતો નહિ. તેની મુખાકૃતિ પર વિદ્વતાની તેજોમયતાનું કેટલેક અંશે દર્શન થતું હતું. આ યુવકનું નામ વંદ્રાવનદાસ હતું.

તેનો પિતા સુરતનો એક પ્રખ્યાત વકીલ હતો, અને સરકારી વકીલ તરીકે કામ કરતો. તેથી તેને સુરત જીલ્લાના ઘણા શ્રીમંત ધનાઢયો સાથે ન્યાયના કાર્યન અંગે ગાઢ પરિચયમાં આવવાના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા. તેનું નામ બ્રિજભુખણ-દાસ હતું. તે અત્યારે પણ સુરતમાં નિવાસ કરતો હતો. તે એક સરકારી વિદ્યાવિબૂષિત અને અલૌકિક બુદ્ધિશાળી

પુરૂષ હતો. તેની કાર્યદક્ષતાના પ્રભાવથી તેને લગભગ આખો જીવન પિછાણતો હતો. વંદ્રાવનદાસને-ભાવ્યાવસ્થાથીજ સારા સંસ્કારમાં ઉછેરવામાં આવ્યો હતો અને ગુજરાતીની ઉચ્ચ કેળવણી સાથે તેને આંગ્લવિદ્યામાં મેટ્રીક સુધીથી કેળવણી આપીને તેને ઉચ્ચતર જ્ઞાન માટે ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવ્યો હતો ત્યાં તેણે ઑકસફર્ડના વિશ્વવિદ્યાલયની ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરીને બી. એ.ની પરીક્ષામાં ઉચ્ચસ્થાન મેળવ્યું હતું. બ્રિજભુખણદાસને શેઠ કરમાલી સાથે ગાઢ સંબંધ હોવાથી વંદ્રાવનદાસને ત્યાંની શાખાના એક કાર્યવાહકની દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવ્યો હતો. આ પરીક્ષા પસાર કરાવ્યા પછી તેને કાંઈક ઓવરહાઈ ઔદ્યોગિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાનો તેના પિતાનો વિચાર હતો. પણ તેની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી અને ત્યાંના શેઠ કરમાલીના કાર્યવાહકનો તેને હિન્દ બેલાવી લેવાનો દ્રઢાશ્રદ્ધવાળો પત્ર આવવાથી બ્રિજભુખણદાસે શેઠ કરમાલી સુરત આવ્યા તે વખતે મુલાકાત કરી અને તેની સંમતિ મળતાં તેને રંશુન તરફ મોકલ્યો.

રંશુનમાં તે વખતે એક વૃદ્ધ અને અનુભવી કાર્યવાહક હતો તેના હાથ નીચે વંદ્રાવનને રાખવાની ઓવરસ્ટા કરવામાં આવી હતી. વંદ્રાવન બંને નિરહંકારી, નમ્ર, વિનયશીલ અને સદ્ગુણસંપન્ન હતો. કામ કરવાની તેની ઝડપ ઘણી સારી હતી. કોઈ પણ નવીન કાર્યમાં પ્રાવીણ્ય મેળવતાં તેને વાર ન લાગતી. તે બુદ્ધિશાળી અને મર્મગ્રાહી હતો. તેનામાં પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્માવલોકન કરવાની શક્તિ સાહાજિક હતી. તેનો સ્વભાવ મિલનસાર, મુખકાંતિ હસમુખી અને વાણી મિષ્ટ તેમજ મંબુલ હોવાથી તે સર્વને પ્રિય થઈ પડતો હતો. ગુજરાતીનું તેણે ઘણું સારું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન પણ ધરાવતો હતો. આ ઉપરાંત તે થોડું ફ્રેન્ચ અને બંગાળી પણ બોલતો હતો.

પાઠશાળાનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ તેનો વાંચનનો શોખ કોઈ પણ રીતે ઝાંઝો થયો નહિ, પણ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિમત

થતો ગયો. તેની જ્ઞાન પિપાસા વધારે ને વધારે અસંતુષ્ટ થતી જતી હતી. રંગુન તરફ જતી વખતે પણ તેણે પોતાની સાથે પ્રયાસમાં કાલક્ષેપ કરવાને કેટલાંક વિનોદી અને હરનિશ ઉપયોગનાં પુસ્તકો સાથે લીધાં હતાં. વંદ્રાવન અત્યાર સુધી અવિવાહિત હતો. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં પોતાની તરુણાવસ્થાનાં ચાર વર્ષ ગાળવાથી તથા વિદ્યાના ઉચ્ચ સંસ્કારથી તેનામાં સ્નેહ લગ્નનું ખીબદોપણ થયું હતું. પોતાને સારું કેાઈ સુંદર, મનોહારિણી, વિદ્યાવિભૂષિત, સંસ્કૃતિ પામેલી, ચિત્ર, લેખન, લલિત અને ગુંથન કાર્યમાં હક્ષતા ધરાવતી, ગીત વાદ્યો મનોરંજક કળાઓની શોધીન, સદ્ગુણશીલા અને પતિ મન રંજનારો આવશ્યક સર્વ વિદ્યાકળાજ્ઞ હોય એવી કુમારિકાની શોધમાં તે હતો. અદ્યપિ એવી કોઈ મનોવાંછિત મુઘ્ધા તેના પરિચયમાં આવી નહોતી. તેના પિતા પોતાની જ્ઞાતિની કેટલીક રૂપગુણસંપન્ના વિદ્યાવિભૂષિતા અને લાવણ્યમયી કુમારિકાઓમાંથી કોઈની પસંદગી કરવાને કહેતો, પણ એ સર્વેમાંથી કોઈ પણ કુમારી તેની સ્નેહોર્મિને, તેની જરૂરીઆતોને પૂર્ણાંશે સંતોષે એવું ન હતું. માત્ર એક કન્યકા રત્ન સુસંસ્કારી અને વંદ્રાવનની ઇચ્છિત જરૂરીઆતોને અઘપાંશે પરિતુષ્ટ કરે તેવું હતું. એના કરતાં કોઈ શ્રેષ્ઠ કુમારી ન મળે તો વંદ્રાવનનો એ કન્યકા રત્ન સાથે લગ્નગ્રંથીથી સંયુક્ત થવાનો દ્રઢ વિચાર હતો. એ કન્યા સાથે તેને સાધારણ પિછાન હતી તેથી તેના ગુણાદિની કસોટી કરી શક્યો હતો અને તેની કસોટીમાં એ કન્યાએ ઘણે અંશે વિજય મેળવ્યો હતો. થોડા સમયમાં તેને રંગુન જવાનું થતાં તેના વધારે પરિચયમાં આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નહિ. એ કુમારિકાનું વલણ પણ વંદ્રાવન સાથે પરણવાનું હતું, કિન્તુ એ વિષયનો અંતિમ નિર્ણય તેના પિતાના હાથમાં હોવાથી તે તત્સંબંધી કાંઈ શબ્દોત્તર કરી શકે અથવા પોતાના મનોવાંછિત પતિનું નામ પ્રકટ કરી શકે તેમ ન હતું. એ કુમારિકા આ વખતે મેટ્રીકના ક્લાસમાં અભ્યાસ કરતી હોવાથી તેના પિતાએ

પરીક્ષાના પરિણામ પછી તેના વાગ્દાનનો નિર્ણય કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. પરીક્ષાને હજુ છ સાત માસની વાર હતી એટલે વંદ્રાવન રંગુન તરફ ગયો તે પૂર્વે એ વિષયમાં કાંઈ થઈ શકે તેમ ન હોતું. કિન્તુ વંદ્રાવનના પિતાએ એ કુમારિકાના પિતા પાસે અન્ય પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થદ્વારા તેના વાગ્દાનની માગણી મોકલી હતી; પરંતુ તેને કાંઈ ચોક્કસ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહોતો. વંદ્રાવન દિવસે દિવસે તરૂણાવસ્થાનાં સાહજિક લક્ષણો પ્રાપ્ત કરતો જતો હતો; કિન્તુ સુભાગ્યે અદ્યાપિ સુધી તે કોઈ રૂપ સૌન્દર્યમંડિત મહિરાક્ષી, ઉન્નત ઉરોની, અપળ અતુરા અને મદનમદહારિણી લલનાના નેત્ર બાહ્યતું લક્ષ્ય થયો ન હોતો એટલે તેને મદન વિકારવાસના અને ઇંદ્રિય સુખોદ્ય ભોગ લાલસાના આસ્વાદનોનો અનુભવ થયો નહોતો. તેને સંગીતનો શોખ પણ ધણો હતો એટલે પોતાની સારી પ્રવાસમાં એક હારમોનિયમ અને સુંદર નાણુક સારંગી લાવેલો હતો જેથી તેના પ્રવાસકાળમાં તે પોતાનો સમય આનંદપ્રમોદમાં પસાર કરી શક્યો હતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

—:૦:—

“વંદ્રાવનનું શયનગૃહ.”

વંદ્રાવનદાસ જે અવપકાળ પૂર્વે પ્રવાસ પરિશ્રમને લીધે ગાઢ નિદ્રામાં પડેલો હતો તે અત્યારે પણ તેવીજ સ્થિતિમાં હતો. લગભગ બે વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો હશે એવામાં ચમકુમારી પ્રધાન ખંડમાં આવી. ત્યાં વંદ્રાવનદાસને નહિ દેખતાં તેના શયનગૃહ સિવાય પ્રધાન ખંડની બાજુએ આવેલા ત્રણે ઓરડામાં તે ફરી આવી. પછી વસ્ત્રપરિધાન ગૃહમાં જઈને પોતાના પરિધાન કરેલાં વસ્ત્રોને બરાબર સમારી, કેશને પુનઃ સંમાર્જન કરી, અને લલાટ પ્રદેશમાંનું સૌભાગ્ય ચિહ્ન જાંખું થઈ ગયું હતું તેને પુનઃ કુંકુમિત કરી બાકી રહેલા એક શયનગૃહમાં ગઈ. ત્યાં વંદ્રાવનદાસને તેણે મચ્છરદાનીથી આચ્છાદિત થયેલા કાષ્ટ પલંગ પર બીછાવેલી અને સુંદર શ્વેત પ્રચ્છદપટથી આચ્છાદિત થયેલી શય્યા પર નિદ્રા ઉપલોગ કરતો જોયો. આ શયનગૃહમાં જે બાજુએ વાતાયન હતાં તે બાજુ પર મચ્છરદાની સમારીને ઉંચી રાખવામાં આવી હતી. કિન્તુ ચમકુમારી આવીને ઉભી હતી તે બાજુ આચ્છાદિત હોવા છતાં પણ તેના કપડાની છિદ્રાળુતાને લીધે ચમકુમારી અત્યારે તેનું સુખ દર્શન શાંતિથી અને અપ્રતિહત રીતે કરી શકે તેમ હતું. આ સમયે વંદ્રાવને ચરમા પહેરેલાં નહોતાં. જો કે તેણે માત્ર એક સફેદ ધોતીયું અને સુંદર બારીક મલમલના પેરણ સિવાય કંઈ પણ પહેરેલું નહોતું છતાં પણ તેના શરીરની સુંદરતા અને મનોહરતામાં કંઈ પણ પ્રકારની ઉણપ અથવા ન્યૂનતા જણાતી નહોતી. મસ્તક પરના સુંવાળા બૂરા વાળ અત્યારે અસ્તંબસ્ત થયેલા હતા. તેના પૂરોભાગનો વાળનો ગુચ્છો વિખરાઈ ગયો હતો અને સેંધાની બંને બાજુ પરના ઝુલકાં ખસી જઈને બાલ પ્રદેશ પર

આવી ગયાં હતાં. જેથી તેની કાંતિ વધુ મનમોહક અને આકર્ષક લાગતી હતી. તેનું સૌન્દર્ય અત્યારે સુરપતિ પુરન્દરની સ્પર્ધા કરે તેવું અપ્રતિમ લાગતું હતું. નાસાએ અણીદાર હોઠને તેના પર ચમકતી રક્તવર્ણી તેજસ્વિતા અત્યારે અધિકાધિક રમણીય લાગતી હતી. ભગવાન પાંચશર જાણે તેની બ્રહ્મી પરની વક્ર ભૂલતા રૂપી ધનુષ પર પોતાનાં શરો ચઢાવીને જોનારનાં હૃદયને વિદીર્ણ કરવા અને આકર્ષવા બેઠા હોય એમ જણાતું હતું. તેનાં નેત્રો અત્યારે ખીડાયેલી કુસુમકળી સમાન મીચાયેલાં હતાં છતાં પણ તેની નયન જ્યોત કટાક્ષ બાણ રૂપે વિંધવાને આતુર હોય એમ પોષ્યાં પર ફરકતી જણાતી હતી. તેના ઓઠ અત્યારે સહજ વિકસેલા હતા તે જાણે અધરદાન લેવાને ઉત્કંઠિત હોય એમ જોનારને સહજ અનુમાન થાય એમ લાગતું હતું. ધોતીઆ અને પેરણના કપડાની પારદર્શકતા અને છીદ્રાળુતાને લીધે તેના સર્વે અંગોનું પ્રપુલ્લિતપણું વધારે ચિત્તાકર્ષક અને નેત્ર રંજનકારિ લાગતું હતું. તેનો આવો સૌન્દર્ય પ્રભાવ કોઈ પણ દૃઢચિત્ત અને સરળહૃદય તરૂણીને પ્રેમાંધ કરી નાંખે એવો હતો.

ચમકુમારી આ શયનગૃહમાં પાંચસાત ક્ષણ સુખી સ્તબ્ધ થઈ વંદ્રાવનના મનહર અને મોહક મુખનું બારીક નિરીક્ષણ કરતી હતી તે વખતે તેના હૃદયમાં એક પ્રકારનું વૈકલંબ જાણે તેની વિચાર શ્રેણિઓને વમળમાં નાંખતું હોય એમ જણાતું હતું. તેના મુખ પર હોયાર થતી અવનવી ચેષ્ટાઓથી તેનું કોમળ હૃદય વધારે ને વધારે જુજાસુ અને સંતપ્ત થતું હોય એવું સ્પષ્ટ માણસ પડતું હતું. તેનાં નેત્રો અત્યારે મંદિરાપાન કરેલા મનુષ્ય સમાન સ્થિર રહેતાં ન હતાં. ઘડીકમાં જાણે ઢિકમૂઢ થઈ ગઈ હોય એમ નિશ્ચેષ્ટ ઉભી રહેતી ત્યારે વિચાર શૂન્ય હોય એમ પાષાણ પ્રતિમા સમાન જણાતી હતી. તેના કપોલ પ્રદેશ પર અત્યારે મુગ્ધતાના ભાવોનું દર્શન થતું હતું. કેટલીક ક્ષણો સુખી તે તેને આમ જોઈ રહી જતાં જાણે તેના અધીરા અને આકુળ બાકુળ હૃદયને શાંતિ ન થઈ હોય તેમ

ચમકુમારી અનિમેષ દષ્ટિથી વંદ્રાવનને જોયા કરતી હતી તે વખતે તેના મુખમાંથી મધુર સ્વરે નિમ્ન લિખિત પંક્તિઓનો ઉચ્ચાર થયો.

નીરખે હૃદય ત્યમ વધતી, જ્ઞાસા મુજ પુનઃ જોવાને
અધીરું મનડું મ્હારું, તલસે પુનઃ એ કાંતિ નીરખવાને.

ઉપર્યુક્ત પંક્તિઓ ઉચ્ચારી ચમકુમારી પુનઃ શાંત થઈ ગઈ. તે ગંભીર વિચાર તરંગમાં પડી ગઈ. પોતાનું હૃદય સ્વાસ્થ્ય પણ તે ન સાચવી શકી એટલી માનસિક વિકલતા તેનામાં વૃદ્ધિગત થતી ગઈ. તેના બાલ પ્રદેશ પર પ્રસ્વદેનાં અંબુજોનું આવરણ ધીરે ધીરે આવતું જણાયું. નેત્રો જયેતિ-હીન થઈ ગયાં હોય એમ સ્થિર થઈ ગયાં. તેની દષ્ટિ આ પળે વંદ્રાવનદાસના મુખદર્શનમાં સચોટ નિમગ્ન થયેલી હતી. એવા તે શા ગાઢ વિચારાણ્વમાં તે ગોથાં ખાતી હશે એની કલ્પના કરવી અથવા તેની જ્ઞાન કુંચી પ્રાપ્ત કરવી એ ધણું કઠણ હતું કારણ કે તેની મુખમુદ્રા પરના ભાવોમાં પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન થતું હતું. ક્ષણે ક્ષણે તેનું મુખ મંદહાસ્ય-વિલસિત અને પ્રસન્નતાના પુલકિત ભાવોથી પ્રબુદ્ધ લાગતું તો બીજી ક્ષણે પુનઃ તેમાં નિર્વેદ પૂર્ણ ઉદ્વેગ અને ખિન્નતાના ભાવોનું પ્રગટપણું જણાતું. જાણે તેના પર અસહ્ય અને દુનિવાર્ય આપન્નિનું આક્રમણ થયું હોય એમ અત્યારે તે બહુ વિચાર-મગ્ન હીસલી હતી. જાણે શિકારીના બાણથી ત્રાસિત થઈને હરિણી કાંપતી હોય એમ ચમકુમારીની દેહલતા કંપાચમાન થતી હતી. આ ભય નિહાન શું હશે અથવા આવી રીતે કંપાચમાન થવાનું શું કારણ હશે? અને તે પણ કોઈ પરપુરૂષના શયનગૃહમાં? આ શંકાચુકત પ્રશ્નોનું નિરક્ષણ કરવું એ આ લેખિનિની સત્તા મર્યાદા બહાર છે. કોઈ નિપૂણ માનવશાસ્ત્રીજ આ શંકાનું નિવારણ સહેલાઈથી કરી શકે.

સમય પોતાનું કાર્ય હમેશાં પાણીના પ્રવાહ પ્રમાણે નિર્વિરોધ રીતે કર્યે જાય છે. ઉદ્યોગી મનુષ્યો સમય વહનની દરકાર ન કરતાં પોતાના કાર્યની પ્રગતિથી સમયનું માપ

કરે છે. નિઃશ્વેગી અને પ્રમાદી માણસો પોતાના પ્રમાદ અને મનોવાંછનાની સિદ્ધિથી સમયનું માપ કાઢે છે. અને સમયની ઉપયોગિતા બરોબર સમજે છે પરંતુ તેમની સમજના માર્ગો ભિન્ન છે એ સિવાય અન્ય કંઈ ભિન્નતા નથી. વંદ્રાવન હજી સુધી નિદ્રામાં જ પડેલો હતો. પ્રવાસ પરિશ્રમને લીધે તેનું થોરણ વધારે ગાઢ થતું હતું. ચમકુમારીની ઉપસ્થિતિનું તેને ભાન ન હોતું. ચમકુમારીએ ઉચ્ચારેલી પંક્તિઓનો સ્વર તેના કર્ણપટ પર અથડાયો હશે; પણ તે નિદ્રાવશ હોવાથી તેની શ્રવણેન્દ્રિયમાં નિદ્રાજન્ય જડતાના સચારથી તેણે આ સ્વર શ્રવણ ન કર્યો હશે. તેની નિદ્રા હજી સુધી પણ અલગજ હતી. તેણે પાસું પણ ફેરવ્યું ન હોતું. ચમકુમારી જે બાજુ પર ઉભેલી હતી તે બાજુ પરજ તેનું મુખ હતું એટલે ચમકુમારી હજી પણ તેને નિહાળતી ઉભી હતી. કદાચ તેણે પાસું ફેરવ્યું હોત તો ચમકુમારીની વિચાર-માળા અન્ય માર્ગે દોરાત ખરી; પણ તેમ ન થવાથી તેની વિચાર તંત્રમાળા અખંડિત રીતે પ્રગતિ કરતી હતી, અને વધારે ને વધારે વમળમાં તણાતી જતી હતી. તે હજી પણ નિઃશ્વેગ ઉભી હતી. તેની મનઃ સંવેદના વધતી જતી હતી. આ મનઃ સંવેદના જ્યારે અસહ્ય થઈ પડે છે અને ગંભીર રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે માનવ મુખમુદ્રા પર એક પ્રકારના અકળિત ગંભીર્યની છાંયણું દર્શન થાય છે તેમ ચમકુમારીની મુખ મુદ્રા અત્યારે ગંભીર્યમંડિત જણાતી હતી જ્યારે દુઃખમાં હર્ષનાં આન્દોહનો થાય છે અથવા સંવેદના અને માનસિક સંતપ્તતાના નિરંકુશ સામ્રાજ્યથી આઘાત થાય છે ત્યારે ઉભયનું પર્વવસાન અશ્રુપ્રવાહમાં પરિણત થાય છે. ચમકુમારી અત્યારે હર્ષ અને આનંદપૂર્ણ ન હતી પણ જ્ઞેના હૃદયમાં સંવેદનાની સ્વના નિરંકુશપણે પ્રાધાન્ય લેતી હતી. આ સંવેદના લીધે કાળવાસની થવાથી માનવ સ્વભાવમાં ગંભીર પારવર્તન થાય છે. કેટલીક વખતે તેનામાં ઉન્માદનાં ચિન્હો જણાય

છે. ચેલછાયુક્ત વાણી પ્રવાહ અસ્ખલિત વહેવા માંડે છે અને છેવટે તે મનુષ્ય ઉન્માદનું લોગ થઈ પડે છે. સદ્ભાગ્યે ચમકુમારીની સંવેદના દીર્ઘ સમય ટકી નહિ પણ અશ્રુ પ્રવાહમાં પરિણમ પામીને તેના સંતપ્ત અને પીડિત હૃદયને ઉન્માદનો લોગ થતું બચાવ્યું. ચમકુમારીનું અશ્રુવર્ષણ અસ્ખલિત ચાલવા માંડ્યું; માનસિક પીડા અને વ્યભિચાર્ય સંવેદના ઓછી થવાથી તેને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું હતું. તે પોતે સમજી હોય કે હું પરપુરુષના શયનગૃહમાં ઉભેલી છું એમ તેના મુખ પરના પરિવર્તિત થયેલા ભાવોથી અનુમાન થતું હતું. વિદ્યુત્સ્પર્શથી માણસ જેમ ચમકીને પાછો પડે છે તેમ તેના શરીરને ઓચિંતો આઘાત થયો હોય તેમને હરિણીની માફક ચમકી અને સહજ પાછી હઠી, અને શરમાઈ ગઈ હોય તેમ પોતાનું મુખ હસ્તપાણી દ્વય વચ્ચે છુપાવી દીધું. પુનઃ કાંઈ વિચાર આવવાથી તે પાછી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ અને વંદ્રાવનના મુખનું દર્શન કરી એક મધુર ભ્રમંકર સ્મિત કરી કટાક્ષ નાંખ્યું અને પૂર્વવત્ ગંભીરતા ધારણ કરીને ઉભી રહી. વળી કાંઈ વિચાર આવવાથી વંદ્રાવનપ્રતિ એક મર્મવેધક દૃષ્ટિપાત કરીને જે દ્વારમાંથી તે આવી હતી તે દ્વારને રસ્તેથી પ્રધાન ખંડમાં આવી અને એક આરામ સ્થાન પર બેસીને અદ્ય સમય અભંગ મૈત્ર ધારણ કરીને સામે ટાંગેલા વિશ્વામિત્ર અને મેનકાના સુંદર હસ્તાલેખિત ચિત્રને જોવામાં મગ્ન થઈ. ત્યાંથી ઉઠીને ત્યાં ટાંગેલી એક નાની વીણા લઈ આવીને તેના તાલ સુરનું સંમિશ્રણ કરવા લાગી અને પોતાના સ્વર સાથે સુર મિલન બરોબર થયું છે એમ લાગ્યું ત્યારે આલાપ કરતી અને પાદધૂણીનથી ઠેકાંદેતી વીણા વાદનયુક્ત કંઠે નીચેનું ગીત ગાવા લાગી:—

મદન તુજ હાસ બને સખ કૈય

લંકપતિ તુજ બાણનું લક્ષ્ય મોઢો સતી સીતાકે.

એહાબ્યાં દસે શીશ તેં એનાં, તુંજસે બચે ન કૈય (૧)

મહનાંધ થઇ સહાશિવ શંકર, મોઢા શુદ્ર ભીલડીકા
મહન સત્તા બ્યાપે હુકમે, મહન કરે સો હોય (૨)
ભાન બૂલી પ્રભાપતિ બ્રહ્મા, મોઢા નિજ દુહીતાકા
સંત સાધુ વિરાગી સખ કોય, તુજસે છુટે ન કોય (૩)
સાધુઓ કે મહનાસકત થઇ.....

સંગીત સમાપ્ત થયું ન થયું એટલામાં તે એક છંછેડાયેલી
સિંહી પ્રમાણે ઉઠી, વીણાને દૂર નાંખી દીધી અને બીધણ
મુખ મુદ્રા કરીને પોતાની ચારે દિશાએ ગાભરી ગાભરી જોવા
લાગી. રતિ પીડાનું વિષ સિંચન તેના હુકમમાં વધારેને વધારે
થતું ગયું હોય એવા ભાવો સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યા. પોતાના
હસ્તદ્વયને બે ઉડના મધ્યમાં આવેશથી ઢાળીને બાણે રતિ
પીડાથી મુક્ત થવાને પ્રયત્ન કરતી હોય એમ પોતાનાં સર્વે
અંગને હલમલાવી નાંખ્યું અને પુનઃ સ્વસ્થ થઇને શ્રીવાને
ઉંચી કરીને કોપાન્વિત મુખમુદ્રાથી હોઠ ફફડાવવા લાગી
અને અંતે મહા પ્રમાસે નીચે પ્રમાણે એકાંતિક સ્વવાદ
કરવા લાગી.

“અરે માનવ મસ્તિષ્ક પર ધુમતી કૃપાણુસમ તીવ્ર રૂઢી!
અરે અસંખ્ય નવયૌવનાના સંસાર સુખને સંહારનારી પિશા-
ચણી! અરે મનુષ્ય જીવનમાં નરક ચાતનાનું ભાન કરાવનારી
યક્ષણી! અને જો! અનેક બાળ વિધવાઓને વૈધવ્ય ધર્મથી
વિમુખ કરીને બંધિયારના કુપથમાં અનુગમન કરાવનારી
હત્યારી બાળજીવનની કાતિલ રૂઢી! તેં અમારા હિન્દુસંસારમાં
કેટલો અત્યાચાર કર્યો છે. તેં કેટલી બાળિકાઓને દુઃખની
ગહન ગતિમાં ગળડાવી દીધી છે અને તેમના સંસાર સુખનું
ઉત્થેદન કર્યું છે, તેનું તને ભાન છે? અરે જો કાળમુખી
નર્કતન્યા હવે તો તારા અપરમાં સપડાતા ભોગોપર ફૂરતા
ન કર, તારી ફૂરતાની અવધિ થઇ ગઇ છે. આજે અસંખ્ય
બાળ વિધવાઓ આ ભારતની પુનિત ભૂમિપર પોતાનું
દુઃખ રોતી અને સહાકાળ અશ્રુવર્ષણમાં બાળતી નજરે પડે છે.
કેટલીક વૈધવ્ય ધર્મનું પાલન કરે છે. કેટલીક શારીરિક,

નહિ તો માનસિક વ્યભિચારથી પણ બ્રૂટ થાય છે. કેટલીક
 વધુ વયના પતિની સ્વામીનિએ હોવાથી સંસાર સુખોપભોગની
 ઇચ્છિત પરિતૃપ્તિને માટે પોતાથી મોટી વયના અથવા
 સમાન વયના પરપુરૂષો સાથે વ્યભિચારમાં પડે છે. અનેક
 નીતિતત્ત્વવેત્તાઓએ અને મનુ જેવા માનવધર્મ નીતિ
 વિશારદોએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખેલું છે કે કુમારિકાનું લગ્ન
 અવશ્ય દ્વાદશ અથવા અતુદ્દશ વર્ષની વય પહેલાં ન કરવું.
 ત્યાર પછીના પણ ઘણા મીમાંસકોએ આ નિયમને અનુમતિ
 આપેલી છે. અરે, એક અકબર બાદશાહ જેવા વિધર્મી
 દાનવીર અને પ્રજાપ્રિય નૃપતિએ પણ આ સિદ્ધાંતનું તત્ત્વ
 સ્વીકારીને પોતાની પ્રજાને પાલવાના નિયમોમાં આને સામેલ
 કર્યો હતો. વિધર્મીએ જ્યારે આપણા નિયમોને પ્રશસ્ત
 અને આદરણીય ગણે અને આપણે જ્યારે આપણા પોતાના
 નીતિસૂત્રો ઘડનારાઓના લાભપ્રદ નિયમને માન ન આપીએ,
 અરે તેનું શ્રદ્ધાથી પાલન ન કરીએ તો આપણા દુર્ભાગ્ય
 સિવાય તેનું શું નિદાન હોય શકે? ધર્મસૂત્રોનું પાલન જેટલા
 અંશે શિથિલ થતું જાય છે. તેટલે અંશે આપણી શારીરિક
 અને માનસિક અધોગતિ થતી જાય છે. કયા શાસ્ત્રકાર
 અથવા પુરાણકારની એવી ઉક્તિ છે કે કુમારિકાને નવ
 અથવા દશ વર્ષની અપરિપક્વ વયે લગ્ન ગ્રંથીથી
 સંયુક્ત કરવી? આપણું પ્રાચીન સમાજ બંધારણ પણ એવી
 દુરજ પાડતું નથી. આપણા સમાજનું બંધારણ પણ આ
 નીતિ સુત્રોને આધારે ઘડવામાં આવેલું છે. અહા! આવાં
 લગ્નોથી કેટલો અનાચાર થાય છે. આજે પ્રાચીન ગૌરવવાળી
 ભારતમાતાનાં સંતાનો કેવાં દુર્બળ અને નિઃસત્ત્વ માલુમ પડે
 છે. તેમનું શારીરિક બંધારણ કેવું ક્ષીણતા અને શીર્ષ્યતા
 ભરેલું હોય છે. તેમની શારીરિક શક્તિ કેટલી નષ્ટ થઈ
 ગયેલી જણાય છે. તેમની માનસિક શક્તિ પણ કેટલી ક્ષીણ
 થયેલી હોય છે. આપણા પૂર્વજો અને આપણા પ્રતિભાશાલી
 પ્રભાવપૂર્ણ અને વીર, અરે વિપુલ માનસિક અને શારીરિક

શક્તિ, સંપત્તિવાળા, ચૈતન્યપૂર્ણ જીવનવાળા, દીર્ઘજીવિત અને દ્રઢ નિશ્ચયવાળા વડીલોનું ઉજ્જવળ ગૌરવ ક્યાં? અને આપણા હાલના મરકટ મુદ્રાવાળા, કાતરભાવ દાખવતા, બીડ, અશક્તિ અને દૌર્બલ્યનાં મૂર્તિમંત સાક્ષાત્કાર, આજસુ અને પ્રમાદી, અલ્પજીવી અને અસ્થિરતાના ભંડારરૂપ સંતાનોની નિર્જીવતા ક્યાં? શું આ સર્વે આજે ભારતને લલ્લન વનત મુખે ઉભું રાખવાને બસ નથી? ભારતનાં સંતાનો અત્યારે સત્વહીન મનાય છે તેમનું પ્રાચીન ગૌરવ નષ્ટ પામ્યું છે. આ સર્વેનું પ્રમાણભૂત કારણ બાળલગ્ન અને અસમાન વયનાં યુગલોનાં લગ્ન સિવાય અન્ય કાંઈ નથી. મારા પિતાએ માડું જીવન કેવું નિરસ બનાવી દીધું છે. અરે! તેઓ મારા પિતા નહિ, મારા સ્વપ્ના નહિ, પણ આ ઢેહના અસ્તિત્વ છતાં મારા વિનાશક છે. અસમાન વયના પાત સાથેના લગ્ન સંબંધથી મને દુઃખાણું વમાં ગર્ક કરી દીધી છે. મને જીવતાં જ નર્કદ્વારમાં ધકેલી દીધી છે. આ જીવનમાં હું ઐન્દ્રિક સુખ નહિ કિન્તુ નર્કયાતના ભોગવું છું. માડું મન વધારે ને વધારે વિહ્વળ બનતું જાય છે. મારી લાલસા તૃપ્ત થતી નથી. ઇન્દ્રિય વિષયક સુખની તૃપ્તિ માટે આ દુનિયામાં મારે વ્યભિચાર સિવાય કાંઈ પણ પથ નથી. મારી માનસિક એકાગ્રતા અને દૃઢતા હવે દીર્ઘકાળ પર્વત ટકી શકે તેમ નથી. મારી વૃત્તિઓનાં શિથિલતાનું ખીજ રોપાઈ ગયું છે. મારા ચિત્તના દૃઢતારૂપી વૃક્ષના મૂળમાં ચંચળતારૂપી વિષનું સિંચન થયું છે. અરે! હવે હું શું કરું, ક્યાં જાઉં, જીવતી બળી મરું, આ બારીએથી પડતું નાંખી પાપાણુ પર પડી આત્મહત્યા કરું. અરે! માડું મન ઘણું વ્યાકુળ થાય છે.”

તેનાં નેત્રોમાંથી અરુપલિત અશ્રુપ્રવાહ ચાલતો હતો. તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ જવાથી તે થોડો વખત નિર્વાક બેસી રહી. તે અત્યારે વિકાળમુખી ભંચકર કપાલ કુંડલા સમાન જણાતી હતી. તેનો મનોવ્યાધિ વધતો જતો હતો. કોઈથી તેનું મરિતક કંપાયમાન થતું હતું. નેત્રો અશ્રુપ્રવાહથી

રક્તવર્ષા થયાં હોય અને અગ્નિજ્વાળા વર્ષાવતાં હોય એમ ભારતું હતું. આમ અઘ્ય સમય શાંત બેસી રહીને પુનઃ તેણે બોલવા માંડ્યું:

“અરે નીતિવિશારદ રાજર્ષિ ભગવાન ભવ્તૃહરી જેવાની સ્નેહરાસી પણ જ્યારે સતીત્વથી બ્રહ્મ થઈને વ્યભિચારના માર્ગે અનુગામિની થઈ, કેટલીક સતીઓ મહનાસક્ત થઈ પ્રેમ વેશમાં સતીત્વનું બાન ભૂલી જઈને વ્યભિચાર પથાનુ-ગામિની થઈ, કુસુમાયુધના પ્રભાવથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સદાશીવ જેવા મહાન દેવોએ પણ જ્યારે બાન ભૂલી જઈને કામિનીઓનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું અને તેમની સાથે વ્યભિચાર કર્યો, આવા મહાન પુરૂષો, સાધુઓ અને સાધવીઓએ જ્યારે ઇન્દ્રિયદમનના ગૌરવની મહત્તાની અવગણના કરી અને વ્યભિચારના પાશમાં ઝકડાયાં, તો મારા જેવી એક પામર ગૃહસ્થિની આવા કુમાર્ગનું અનુગમન કરે તો તેમાં પાપ શાનું? કહે છે કે વિધાતાના અદૃશ્ય લેખ કોઈથી પણ ટાળી શકાતા નથી. મારું દુર્ભાગ્ય કે વિધાતાએ મારા ભાગ્યમાં એક પાપીણી, દુષ્ટા, નર્કતનયા, અને ચાર અધઃપૃષ્ઠ માર્ગાનુ-ગામિની હોવાનું નિર્માણ કરેલું હશે. વિધીને આધીન થવું એ સિવાય મારે માટે એક પણ માર્ગ નિષ્કંટક અને સુલભ નથી. અરે ઓ માનવ જીવન સંહારિણી પાપીટા રૂઢી! તારી વજ્રસમ મુષ્ટિમાં મારા જેવી ઘણી રંક અને નિરૂપાય ગૃહસ્થિનીઓ સપડાઈ છે. અરે હિન્દની ઉધરતી બાળિકાઓના વજ્રહૃદયવાળા પિતાઓ અને માતાઓ! મારા આ દૃષ્ટાંતથી તમે સર્વ તમારી મોહનિદ્રા ત્યાગો. અને તમારી રંક પુત્રી-ઓને વ્યભિચારિણી થતી અટકાવવી હોય તો આ દુષ્ટ અપ્રશસ્ત અને સંસાર સુખ સંહારક રૂઢીને તિલાંજલી આપો. તમે એક દૃઢચિત્ત પ્રતિજ્ઞા કરો કે હમારી પુત્રીઓને અસમાન વયના પતિ સાથે અને બાળલગ્નની લોહ શ્રંખલાઓથી બંધ નહિ કરીએ. આવી પ્રતિજ્ઞા કરો તો તેનું અંતઃકરણ પૂર્વક પાલન કરજો. કહેવાય છે કે મહાન કવિ શેકસ્પિયર જેવાને

પણ મોટી વયની સ્ત્રી સાથે પરણાવવામાં આવે છે. પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં અને સમાજને બોધદાયક થઈ પડે એવા ઉદ્દેશથી એક નાટ્ય કૃતિમાં સ્ત્રીને સંબોધીને તે લખે છે કે:—

Let still the woman take

An elder than herself ; so wears she to him,

So aways she levels in her husbands's hearts:

Then let thy love be younger than thyself,

Or thy affection cannot hold the bent ;

આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે. આવી લયંકર અને પ્રાણધાતક રૂઢીઓને વશ થઈને અસંખ્ય માતાપિતાઓએ પોતાની પ્રિય બાળિકાઓનું આ લયંકર મુખી કૃત્યાને બળીદાન આપેલું છે. અને હજી પણ આવું બળીદાન આપવાનું પ્રચલિત છે. આવી રૂઢીનું અંધપણે અનુસરણ થવાથી આજે ભારતવર્ષમાં બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે, અને શાસ્ત્રનીતિનિપુણોએ નિર્દોષ કરેલું વૈધવ્ય ધર્મ-પાલન યથાનિયમ નહિ થતું હોવાને લીધે તારૂણ્યના પ્રવાહમાં તણાતી અનેક બાળવિધવાઓનું સ્વૈરિણીમાં રૂપાંતર થયું છે. તારૂણ્ય અને વિકસિત થતા યૌવનનો મદ તેમને અસહ્ય લાગે છે. ઇન્દ્રિય સુખ લાલસા એક મધુ લાલસા જેવી છે. યુવાના-વસ્થા વિષે એક નીતિકારે કહેલું છે કે, “જીવાની પ્રેમનું ગૃહ છે, અને સહસ્રાવધિ નરકના મહાદુઃખની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, મોહનું ઉત્પત્તિ બીજ છે. જ્ઞાન ચંદ્રને મેઘાચ્છાદિત કરી દેખાવી દેનાર, દોષને દર્શાવનાર છે. આના પ્રભાવે કરીને એમ કહેવાય છે કે આ સંસારમાં યૌવન એ મહાદુઃખદાયી કુસુમવન છે.” મહનના દર્પનું દલન તારૂણ્યમયી વિધવાઓ અને બાળાઓથી ન થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. મહનમહને પરાભૂત કરનાર લાગ્યેજ કોઈ સત્પુરૂષ હોય છે. મહાન શાસ્ત્રનિપુણ, પાંડિત્યદર્પમંડિત વિદ્વદ્જનો, વિનયશીલ અને આત્મજ્ઞાની મહાજનો પણ વામાક્ષીની વડ જૂલતા પર એક્ષીને ધનુષબાણને.

ટંકાર કરતા ભગવાન કુસુમધન્વાના લોભ થઈ પડ્યા છે, તો આ ભિચારી પામર, અદ્યક્ષ અને અસ્થિરચિત્ત તારૂંધ્રવતી યુવતીઓનું તો શું કહેવું? તેઓ કેવળ નિર્દોષ છે. દોષપાત્ર તેમનાં માતાપિતા છે. ભગવાન મનુષ્યે પણ કન્યાને દ્વાદશ વર્ષની વય પૂર્વે લગ્નબંધન કરવી એવું સૂત્ર લખેલું છે. રત્નેદર્શન જતા પૂર્વે તેનો વિવાહ ઉચિત ગણાય છે. આ સૂત્રનું હાલ ક્યાં માળાપ પાલન કરે છે. સમાજ સુધારકો રત્નેદર્શનની જે મહત્તા બતાવે છે અને તેને પ્રશસ્ત ગણે છે તે પણ કેટલેક અંશે ખામીવાળું છે. રત્નેદર્શન પછી પુત્રીનું વાગ્દાન કરવું એ ઘણું નિંદ્ય છે. કન્યાનો વિવાહકાળ શાસ્ત્રકારોએ આઠથી અગ્માર વર્ષ સુધીનો નિર્મિત કરેલો છે. આ નિયમનો ભંગ કરીને હાલ કેવળ બે ત્રણ અથવા પાંચ-સાત વર્ષની કન્યાનું વાગ્દાન કરવામાં આવે છે. અંધ માળાપો પોતાના ભાવી જમાતૃની લાયકાત, કેળવણી અથવા બીજા આવશ્યક ગુણોને જોતા નથી. તેમની વયનું પ્રમાણ પણ જોતા નથી. આવું ચોર અજ્ઞાન અને આવી સ્વછંદતા જ્યાં પ્રવર્તે છે ત્યાં કન્યાઓ ક્યાંથી અટકે! કેટલાક ગ્રામોમાં તો હાલ પણ જોવામાં આવે છે કે નવ વધુ પરણીને આવતાં તુરતજ ગૃહકાર્યમાં ઉપયોગી થઈ પડે માટે બાળકના ભાવી સુખની જ્યાં આવી અવગણના થાય અને સ્વાર્થઅંધ માતા પિતાઓ જ્યાં પોતાની સ્વાર્થસિધ્ધિ લક્ષ્યમાં રાખે ત્યાં ઉન્નતિનાં ચિન્હો. સશક્ત અને બાહુબળવાળી પ્રજા અને પ્રાચીન ગૌરવનું રક્ષણ કરે, કિંબહુના તેમાં વૃદ્ધિ કરે-એવી સંતતિનું દર્શન ક્યાંથી થાય? હિન્દનાં માતાપિતાઓને જ્યાં સુધી આ સ્થિતિનું જ્ઞાન નહિ થાય, જ્યાં સુધી તેઓ પોતાની સ્વાર્થપટ્ટતાનો ત્યાગ નહિ કરે અને જ્યાં સુધી પોતાના સંતતિના ભાવિ સુખનો નિષ્પક્ષપાત રીતે અને નિસ્વાર્થ બુદ્ધિથી વિચાર નહિ કરે ત્યાં સુધી આપણા ઉન્નતિ પથમાં અને સમાજ સુધારણાના માર્ગમાં જે વિકટ શબ્દ તે દુર નહિ થાય.”

ચમકુમારીને આસોઆસ પૂર્ણવેળે ચાલતો હતો. તેનાં માત્રો શિથિલ થઈ ગયાં હતાં. વધુ બોલવાની તેનામાં શક્તિ ન હોતી. મુખ પર અને સર્વાંગે પ્રસ્વેદનાં બુદ્ધબુદ્ધ છવાઈ ગયાં હતાં તે પરિધાન કરેલા વસ્ત્રથી સાફ કરીને સ્વસ્થ થવા લાગી. તેના હૃદયમાં જે વિકલતાનો પ્રવેશ થયો હતો તેને દૂર કરવાને પોતાની વિચારમાળા અનેક ભિન્ન માર્ગો દેરવાને આમતેમ નિહાળવા લાગી. પાસે પડેલું એક માસિક લઈને વાંચવામાં પોતાનું ચિત્ત પરોવવા લાગી તેણે ભાગ્યેજ બેચાર પંક્તિઓ વાંચી હશે એવામાં સીડીપર પાદરવ થવાને બનિ તેને કહ્યુંગોચર થયો. તે સફાળી ઝબકી અને બાંહે કાંઈ થયું ન હોય એમ સ્વસ્થચિત્ત જણાવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. મુખપર કૃત્રિમ સ્મિત સ્પુરાવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગી. મ્હાનતાને ત્યાગવા લાગી. વસ્ત્રો સમારીને આરામાસન પર અઢેલીને રૂવાળદાર રીતે બેઠી. કેશને બરોબર સમારી લીધા. નેત્રોની અરૂણતા પણ ખીંચે ખીંચે અદૃશ્ય થવા લાગી. આ વખતે કાંઈ આસ પાસે આવીને ધ્યાનપૂર્વક ચમકુમારીને નિહાળે નહિ તો તેની મુખમુદ્રા પરતી આછી મ્હાનતાથી તેણે પુષ્કળ અશ્રુ વર્ષાણું કર્યું હશે એમ સાહજિક જણાય તેમ ન હોતું. મુખ પરની નિસ્તેજતાનું આવરણ ખીરે ખીરે વિખરાતું હતું. શેડી વારમાં એક અનુચરે આવી ચમકુમારીને સંબોધીને કહ્યું:—

“કુમારી બા, બાહજે ઓપ્રીસમાંથી ચા અને કાંઈ ખાવાનું લેવા મોકલેલો દરવાન નીચે આવેલો છે, માટે જો સર્વ તૈયાર હોય તો મને આપો તો હું તેને આપું.”

“દરવાનને કહે કે શેડીવાર સંપુર કરે. ચા હજી તૈયાર નથી થઈ. હું હમણાં સંચો સળગાવીને ચા વીગેરે તૈયાર કરું છું. પણ તું જ અને દુર્મિલ્લાને બોલાવી લાવ. તે મને મદદ કરશે તો તુરત થઈ જશે.” ચમકુમારીએ આજ્ઞાસૂચક સ્વરે જણાવ્યું.

આ સ્થળે જણાવવું આવશ્યક છે કે પેલી જે ઉધાન સેવિકા અને ચમકુમારીની વિચરતા અનુચરી હતી તેનું નામ દુર્મિલા હતું.

તુરંત પેલી અનુચર ચાલતો થયો એટલે ચમકુમારી સર્વે સામગ્રી તૈયાર કરવાને મધ્ય ખંડમાં ગઈ અને સંથા સળગાવવા લાગી. અર્ધ સમયમાં પેલી અનુચર દુર્મિલાને સાથે લઈને આંચો અને કહેવા લાગ્યો:

“કુમારીબા, ભાઈએ એમ પણ કહેવરાવ્યું છે કે સવારે આવેલા પેલા ભાઈને શેઠ મુલાકાત માટે જોડીસે બોલાવે છે માટે તેમને ઠરવાનની સારી જવાનું કહેલું ” અનુચરે બીજે એક સંદેશો કહ્યો. “તે તો આ બાબુના શયનગૃહમાં નિદ્રા લે છે.” ચમકુમારીએ અંગુલીસંકેતથી જણાવતાં કહ્યું. અને પછી ઘડીઆળ સામું જોઈને બોલી “પણ ચાર વાગ્યા છે. માટે તેમને નિદ્રામાંથી ઉઠાડ એટલે તે પણ નાસ્તો કરીને જોડીસે જાય.” ચમકુમારીએ પ્રાહુણને ઉઠાડવાનું કામ પોતાને શિર આવતું ટાળવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“પણ જોઈને, તે ભાઈ ગાઠ નિદ્રામાં હશે, કારણ કે તેઓ મુસાફરીથી થાકી ગયા હશે. માટે તેમને હું ઉઠાડીશ તો મારાપર ક્રોધિત થશે તેથી જો તમેજ ઉઠાડા તો ઠીક.” અનુચરે વિનયપૂર્વક જણાવ્યું.

“નહિ, ગુસ્સે નહિ થાય. ત એવા ઉશ્મ સ્વભાવવાળા નથી કે તારા જેવા ક્ષુદ્ર અનુચર પૈ પોતાની નિદ્રા ભંગ કરવા માટે ગુસ્સે થાય માટે જા, અને તેમને સત્વર ઉઠાડ અને સુખ પ્રક્ષાલન, કેશમાર્જન આદિની સામગ્રી ત્યાં પડેલી છે તે તેમને ખતાવ. વધારામાં કહેજે કે આ નાસ્તો તૈયાર છે, અને આપને શેઠે જોડીસમાંથી બોલાવવા માણસ મોકલ્યો છે માટે નિદ્રામાંથી ઉઠાડવા પડ્યા.” ચમકુમારીએ તેનો બચાવનો માર્ગ દર્શાવતાં અને સાથે પોતાની કાર્મ સિદ્ધિ કરતાં ઉમેર્યું. અનુચર ડાહ્યાન ખંડમાં ગયો અને ત્યાંથી ચમકુમારીએ સંકેતથી ખતાવેલા શયનગૃહમાં ગયો.

આ બાબુએ ચમકુમારીએ દુર્મિલાને સર્વ જોઈતી વસ્તુઓ લાવવાની આજ્ઞા કરતી ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ. થોડીવારમાં આ તૈયાર થઈ ગઈ કે તુરતજ ચમકુમારીએ શકરપારા વીગેરે કેટલુંક ખાવાનું બનાવી લીધું. પેલી બાબુએ પેલો અનુચર વંદ્રાવનના શયનગૃહમાં જઈને તેને “ભાઈ, ભાઈ,” કરીને ખુમો પાડી ઉઠાડવા લાગ્યો. વંદ્રાવનદાસ ઉઠ્યો અને આજસ મરડીને પર્ચકશમ્યામાંથી બહાર આંચ્યો. અનુચરે મુખમાર્જન, કેશમાર્જન આદિની સામગ્રી તેને કમવાર આપવા માંડી. થોડીવારે આ કાર્યમાંથી મુક્ત થતાં અનુચરે આ નાસ્તાની તૈયારીની અને શેઠના સંદેશાની ખબર આપી. વંદ્રાવન આ સાંભળી પ્રધાન ખંડમાં આંચ્યો અને સવારે જેઠલા આરામ સ્થાન પર જેઠો. તુરતજ પાસેના એક મેજ પર બેઠા પદાર્થો અને ચાનો પ્યાલો મૂકીને પેલો અનુચર આગ્યો ગયો પરંતુ અતિથિ સત્કારમાં કોઈ ન્યૂનતા લાગી હોય એવો મુખભાવ પ્રદર્શિત કરીને ચમકુમારીએ વંદ્રાવન પાસે આવીને કહ્યું, “તમારે વધારે આ જોઈતી હોય તો લાવું, શરમાશો નહિ. આ સ્વગૃહજ સમજશો. નાસ્તાને માટે પણ જો વધુ જરૂર હોય તો બીજી એક રકાણી લાવી આપું.”

“તમારા આવા સત્કાર અને અતઃકરણપૂર્વકના આગ્રહને માટે હું ઘણો ઉપકાર માનું છું. મને જરૂર હશે તો વધારે માંગી લેવામાં શરમાવાનું કારણ નથી. કારણ કે આ ગૃહને જો હું સ્વગૃહ સમજતો ન હોત તો તમારે ત્યાં ઉતરતજ શું કરવા? અથવા મારા આગમન પૂર્વે ઉમાકાંતભાઈનેજ તાર સમાચાર શું કરવા આપત?” વંદ્રાવને ચમકુમારી પ્રત્યે સહૃદય દૃષ્ટિપાત કરતાં અને સહજ સ્મિત વિલાસિત મુખ-મુદ્રાથી જણાવ્યું.

“તમને બોલાવવા માટે કરમાલી શેઠનો કરવાન આવેલો છે. શેઠ તમારી મુલાકાત કરવાને ઉત્કંઠિત છે એમ પણ જણાવ્યું છે. માટે જો તમને અનુકૂળ હોય અને પ્રવાસ પરિભ્રમ દૂર થયો હોય તો તમે તેની સાથે જવાને સજ્જ થાવ.” ચમકુમારીએ વાર્તા પ્રવાહને આગળ વધારવાના ઉદ્દેશથી પુનઃ આ સંદેશ કહેતાં વંદ્રાવન તરફ પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોતાં કહ્યું.

“ શેઠે ન કહેરાયું હોત તો પણ મારા વિચાર અત્યારે જ મળવા જવાનો હતો. અત્યાર સુધી લીધેલી નિદ્રાથી પ્રવાસ પરિશ્રમ દૂર થયો છે, માટે મને જવાની કાંઈ અગવડ નથી. હરવાનને કહો કે આલી ગાડી બોલાવે અને સજ્જ થતાં વિલંબ નહિ લાગે.” વંદ્રાવને પોતાના દૃઢ ધરાદાનું દર્શન કરાવતાં અને વધુ વાર્તાલાપનો અંત લાવતાં કહ્યું.

તુરત ચમકુમારી પેલા અનુચરદ્વારા ગાડી બોલાવવાનું કહેવરાવીને પોતે ઉમાકાંતને માટે મોકલવાની સામગ્રીની તૈયારી કરવા મધ્ય ખંડમાં ગઈ.

વંદ્રાવનદાસે કપડાં બદલી નાંખીને ચીનની બનાવટના રેશમનાં કેટ પાટલુન પહેરી લીધાં. નાક પર ચરમા ચઢાવી લીધાં. કોલર, ટાઇ વીગેરે ચઢાવીને ટોપી પહેરી લીધી અને મુખમાં સળગાવેલી સીગારૅટ રાખીને ગાડી આવવાની રાહ ભેતો ઉભો. થોડી વારમાં ગાડી આવી ચમકુમારીએ તૈયાર કરેલી સર્વ વસ્તુઓ પેલા અનુચર સાથે હરવાનને મોકલાવી. વંદ્રાવનદાસ પણ અનુચર સાથે નીચે આગ્યો. ગાડીનું દ્વાર ખોલતાં પ્રથમ વંદ્રાવનદાસ અને પછી હરવાન સામ સામે ગોઠવાયા. આ વખતે ચમકુમારીએ બારીએ આવીને કહ્યું, “તમારા બાઈને તેડીને પાછા વહેલા આવજો કારણ કે આપણે કેાંઈ સુંદર સ્થળ પર ફરવા જવાનું છે જેમ તે કહેતા હતા.” વંદ્રાવનદાસે આ સંદેશે ગાડીની બારીમાંથી ડોકું બહાર કાઢીને સાંભળ્યો અને “સારૂ, કહીશ” જેમ કહી પુનઃ પોતાની જગા પર બેસી ગયો. ગાડીવાને ગાડી હાંકવી શરૂ કરી. થોડી વારમાં ગાડી ચમકુમારી દુર્મિલા અને નીચે ઉભેલા અનુચરની દૃષ્ટિ પાસેથી ચાલી ગઈ અને ઉધાનના મુખદ્વારમાંથી બહાર નીકળીને શેઠ કરમાલીની ઝોપ્રીસ તરફના માર્ગે આવવાને માટે પૂર્ણ વેગે દોડવા લાગો ગાડી દૃષ્ટિ મર્યાદાની બહાર જતાં ચમકુમારી અને દુર્મિલા વાતાવન પાસેથી ખસીને પ્રધાન ખંડમાં મધ્યમાં આગ્યાં. ચમકુમારી આસન પર અને દુર્મિલા સેતરંજીથી આચ્છાદિત થયેલા બૂતળ પર બેસીને ઉભય ટોળ દૃષ્ટા કરવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૬ હું.

હુર્મિલા.

હુર્મિલાનું વય બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષનું હશે એમ તેના શારીરિક બંધારણ પરથી જણાતું હતું. તે રંગે ઘઉંવર્ણી હતી મુખપરના ભરાવદાર કપોલ પ્રદેશની લાલિમાથી તેનું મુખ ઘણું ઘાટીલું અને સુરૂપ જણાતું હતું. તેનાં નેત્રો ઘણાં ચંચળ હતાં. કટાક્ષ પ્રહાર કરવાની બાજે તેને ટેવ પડી ગઈ હોય એમ વારંવાર તેનાં નયનદ્વયની કીકીઓ આમ તેમ ફોડ્યા કરતી હતી. તેનું બાલ બહુ વિશાળ નહોતું એટલે તે મંદ બુદ્ધિમતા અને નિર્ધના હશે એવું અનુમાન સાધારણ રીતે કરી શકાતું હતું. તેની કેશમાર્જનની સફાઈ અને સુધ-ડતા બધી પ્રશંસનીય હતી. તેણે કેશના પુરો ભાગને ગુચ્છાવાળો બનાવ્યો હતો. સેંથો મધ્યમાં પાડેલો હતો. એક નાચકા અથવા વારાંગના સમ તેના સૌન્દર્યમાં કૃત્રિમતાનો અંશ વધારે દર્શમાન થતો હતો. દરેક હિન્દુ સત્તારીને સ્વભાવિક અને આવશ્યક હોય છે એવા કુંકુમના સૌભાગ્ય ચિન્હના અભાવથી એમ જણાઈ આવતું હતું કે તે બાળ વિધવા હશે. તેનું અવયવગઠન ઘણું શિથિલ માલમ પડતું હતું. તેની કાયા કુશ હતી. હાથોમાં સુકોમળતાનો કેટલેક અંશે અભાવ હતો. મુખાકૃતિ એટલી મનોહર અને સુંદર નહોતી. અંગપર સાધારણ સ્થામતા જણાતી હતી તેથી તેના આંતરમાં મલિન-તાનો સંચાર થયેલો હશે એમ અનુમાન થતું હતું. કટી પ્રદેશ કુશ થઈ ગયેલો હતો. વક્ષઃ સ્થળ વિશાળ નહોતું. તેનાં પીન સ્તનયુગલ ઢિન્નત હતાં. અને તે એટલે બધે અંશે કે તેની સૌન્દર્યતા અને મોહકતામાં વૃદ્ધિ કરવાને બદલે તેનામાં કંઈ વિરૂપતાનું દર્શન કરાવતાં હતાં, આમ છતાં પણ તેની

વસ્ત્ર સજવાની અને પોલકું પહેરવાની સફાઈ એવી તો મનો
મુગ્ધકર હતી કે તેની તરફ જોનારનું મન ત્વરિત ઓહ
પાસમાં બદ્ધ થયા વિના રહેતું નહિ. તેના મુખ તથા નેત્રના
હાવભાવ જોનારને લુપ્ત કરી નાંખે એવા હતા. તેની સર્વ
ચેષ્ટાઓ, અંગ મરોડ, ચાલવાની કૃત્રિમતા પૂર્ણ ઓહક ગતિ,
જોલવાની કાલી અને આકર્ષક રીતભાત, દૃષ્ટિની વક્ર ગતિ
વિગેરેથી તે એક સ્વૈરિણી હશે એમ નિઃશંક અનુમાન કરી
શકાતું હતું.

ગત પરિચ્છેદમાં આપણે દુર્મિલાને ચમકુમારીની સાથે
જોઈ છે. વંદ્રાવનની ગાડી ગયા પછી બંને પાછાં
આવીને પ્રથમ મુજબ બેસી ગયાં અને વાતોમાં કાળક્ષેપ
કરવા લાગ્યાં. દુર્મિલા વંદ્રાવનદાસનો સર્વ વૃત્તાંત પુછતી હતી
અને ચમકુમારી તેનો ખુલાસાવાર પ્રત્યુત્તર આપતી હતી.
પ્રસંગાવશાત તેનાં રૂપસૌન્દર્ય, વિદ્રતા, સૌજન્યતા, અને
ચાતુર્ય ઇત્યાદિ ગુણોની પ્રશંસા કરતી હતી. દુર્મિલા આ
સર્વ શાંતચિત્તે શ્રવણ કરતી હતી. થોડોક વખત થયે કે
દુર્મિલા જવાને ઉઠી, અને ચમકુમારીની રજા લઈને ગઈ.
આ વખતે લગભગ પાંચ વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો.
કિન્તુ ઓગમ ઋતુના લાંબા દિવસોને લીધે અત્યારે ચાર વાગ્યા
હોય એમ જણાતું હતું. દુર્મિલાએ પ્રસ્તુત નવલકથામાં
પૂર્વે વર્ણવેલા ઉદ્યાનમાંની એક કેટડીમાં પોતાનું નિવાસાલય
રાખ્યું હતું જ્યાં તે ખાતી અને કેટલીક વખતે દિવસનો
સર્વ સમય વ્યતીત કરતી. રાત્રિએ તે કેાઈ વખતે આ
ઝોરડીમાં શયન કરતી તો કવચિત બહાર પણ જતી. દુર્મિલાને
બાઈ પણ રંગુનમાં નિવાસ કરતો હતો. તેથી તેને શહેરમાં
જવું આવવું વધારે થતું હતું. જ્યારે તે આ ઝોરડીમાં
સુતી નહિ ત્યારે તે બ્રાતૃગૃહે સુતી હશે એમ સર્વ ધારતા હતા.
તેના વિષે અનુચરોને શંકા હતી. તે વિધવા હતી અને
તરૂણાવસ્થામાં હતી એટલે તેના સદાચરણ માટે શંકા
થવાનું કારણ કેટલેક અંશે વારતવિક હતું.

દુર્મિલા કોઈ શુદ્ધ જ્ઞાતિની હતી. તેને વૃદ્ધ સ્વામિ સાથે લગ્ન થઈથી જોડવામાં આવી હતી જેથી તેની પંદર વર્ષની વયમાં તે વૈધવ્ય દશાને ભોગ થઈ પડી હતી એમ તેના કહેવા પરથી સર્વાને વિદિત હતું. કિન્તુ સત્ય વસ્તુ સ્થિતિનું કોઈને જ્ઞાન નહોતું. તેના ભાઈના આગ્રહ પછી તે એક વર્ષ પછી રંગુન ગઈ હતી. કારણ કે તેના ભાઈ સિવાય તેને અન્ય આશ્રય હતા નહોતો. ભાભીની સાથે તેને સારો ખનાવ હોવાથી તેના આગ્રહથી તે રંગુન ગઈ હતી. તેના ગયા પછી તેના ભાઈએ ઉમાકાંતના પિતાને મળીને શેઠ કરમાલીને ત્યાં સ્ત્રી સેવિકા તરીકે રખાવી હતી. શેઠ કરમાલીના કુટુંબની સ્ત્રીઓ તેના પર ઘણી મમતા રાખતી હતી. થોડા વખત પછી તેને આ ઉદ્યાનમાં સેવિકા તરીકે મુકવામાં આવી. ત્યારથી તે આ ઉદ્યાનમાંજ નિવાસ કરતી હતી. આ ઉદ્યાનમાં કેટલીક વખતે શેઠની પુત્રવધુઓ અને શેઠાણી શનિવારે આવતાં ત્યારે દુર્મિલાને સેવિકાનું કામ કરવું પડતું હતું. થોડા સમયથી આ ઉદ્યાનમાં ઉમાકાંત અને ચમકુમારી નિવાસ કરતાં હોવાથી દુર્મિલા તેમનું પણ કામ કરતી હતી અને ચમકુમારીની પ્રીતિ સંપાદન કરી શકી હતી. ચમકુમારી વખતો વખત તેને બોલાવીને મદદમાં લેતી હતી. અને કર્ચિત કાંઈ કપડાં વિગેરેની મદદ પણ કરતી હતી. દુર્મિલા લાલચુ છે એમ ચમકુમારી સમજતી હતી, છતાં પણ પોતાનું કામ ઘણી દક્ષતાથી કરાવી લેતી હતી. તેના અસદ્ આચરણ વિષે ચમકુમારીને લેશ માત્ર શક ન હોતો તેમ તે એવી ચકોર અને દીર્ઘદર્શી ન હોતી કે તે બહુવાને પ્રયત્ન પણ કરે. કોઈક પ્રસંગે ચમકુમારીને તેની વૃત્તિઓની શિથિલતા અને વિચારની વિચિત્રતા જણાતી તો તે વાચાળતાના દોષો હશે એમ ઘણી કાઢતી. અને હૃદયભેદ સમજવાની વિદ્યા બહુમાં ન પડતી ચમકુમારીના આગ્રહ મૌનાવલંબનથી દુર્મિલા એવું અનુમાન કરતી હતી કે તેનું વલણ નીચ અને પાપીવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત થાય એવું છે. તેનું મૌન પોતાની શિથિલવૃત્તિ.

એને ઉત્તેજક અને અનુકૂળ છે એવું તે ખારતી હતી. આથી દુર્મિલ્લાના મનમાં ચમકુમારીની વૃત્તિઓના સ્થેય અને અચળત્વ માટે અનેક કુશંકાઓ નો આવિર્ભાવ થતો હતો. દુર્મિલ્લા એમ ખારતી હતી કે પોતાની આવી વાચાળતા અને વાણીની મૃદુતા અને મિષ્ટતાથી તે ચમકુમારીના તરૂણ હૃદય પર કાણુ મેળવી શકશે, અને સમય આવ્યે તેને અસદ્ આચરણ પ્રવૃત્ત કરી શકશે. તે દિનપ્રતિદિન આવા વિકાર વિષનું ચમકુમારીના પવિત્ર હૃદયમાં સિંચન કરતી હતી. ચમકુમારી તેની કારસ્થાનપટ્ટતા સમજતી ન હોતી. તેમ પોતે તેના બોલવાથી કોપાન્વિત થઈને તેને પુનઃ એવું અસદ્ ભાષણ ન ઉચ્ચારવાનું પણ કહેતી નહિ. દુર્મિલ્લા આ સર્વ બુદ્ધાન્વ અર્થમાં સમજતી હતી.

ચમકુમારી પાસેથી ઉઠીને દુર્મિલ્લા પોતાની કોટડીમાં ગઈ. ત્યાં જઈને થોડો સમય વિચારમગ્ન હોય એવી સમાધિસ્થ હાલતમાં એક કાષ્ટ ચતુષ્પાદ પર બેસી રહી. જાણે તેના હૃદયમાં તરમાં કાંઈ આઘાત થયો હોય અને આઘાતજન્ય નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ હોય એવા ભાવ ઘડીકમાં તેની મુખમુદ્રા પર જણાતા હતા. વળી ઘડીમાં તેના હૃદયમાં કાંઈ હર્ષોર્મિ ઉછાળા મારતી હોય અને તેથી હૃદયમાં પ્રસન્નતાનું સામાન્ય વ્યાપ્ત થતું હોય એવા ભાવો ઘણા દેખાતા હતા. આવા ક્ષણિક ભાવ પરિવર્તનથી તે શું વિચારમાં મગ્ન હશે એ કળી શકવું કઠણ હતું. કિન્તુ તે કોઈ ગંભીર વિચાર શ્રેણિનો ભોગ થયેલી છે અથવા તેના હૃદયમાં અસદ્ વિચાર તરંગમાળા ઢોડઢોડ કરી રહી છે એમ સ્વભાવિક સમજાતું હતું. > લોક વખત તે આવી રીતે નિશ્ચેષ્ટ અને સ્તબ્ધ અવસ્થામાં પાષાણ પુતળી સમાન બેસી રહી. અંતે એકદમ ઉઠી અને એક ખુણામાં સવારનું અવશેષ રહેલું ખાવાનું લઈને સામંકાળનું ભોજન લઈને બેઠી તેનું ભોજન એક ગરીબ અને નિર્ધન કુટુંબમાં ખવાય છે એવું સાધારણ અને સાદું હતું. ભોજન કાર્યની સમાપ્તિ કરીને

તે ઉઠીને ઉચ્છિષ્ટ વાસણે સાફ કરવા લાગી. તે કાર્યમાંથી પરવારીને એક મોટી ખાટલી તથા એક નાનું કાચનું સુંદર ખાલું લાવીને તે પુનઃ કાષ્ટ ચતુષ્પાદ પર બેઠી. ખાટલી ખોલીને તેમાંના થોડોક રક્ત વર્ણનો પ્રવાહી પદાર્થ પેલા ખાલામાં રેડયો અને થોડોક સમય વિચાર કરીને તેને પોતાના ગળામાં પધરાવ્યો. ખાટલીને પુનઃ બંધ કરીને ખાલાની સાથે એક ગુપ્ત જગ્યા પર, જ્યાંથી તે લાવવામાં આવી હતી, ત્યાં કેાઠ અજાતને જાણ ન થાય એમ બરોબર સંતાડી દીધી અને પૂર્વવત ચતુષ્પાદ પર બેઠી.

થોડા સમયમાં તેની મુખમુદ્રા પર સાધારણ સ્પૃતિ અને ચંચળતાનું દર્શન થવા લાગ્યું. તેનાં નેત્રોમાં ચેન આવતું હોય એમ અસ્થિરતા જણાવા લાગી. તનમાં તનમનાટ થતો હોય એમ તેના શરીરમાં એક મંદ ધ્રુબરી આવી અને તુરત અદૃશ્ય થઈ ગઈ. જાણે પ્રખર ઉષ્ણતાને લીધે ઉકળાટ થતો હોય એમ પ્રસ્વેદનાં બુદ્ધ બુદ્ધ જણાવા લાગ્યાં. જાણે નિદ્રાનો સંદેશ લઈને આવતું હોય એમ તેના પર વિજમ્બાણનું આક્રમણ ઉપરા ઉપરી થવા લાગ્યું. તેના હૃદયમાં જાણે અશાંતિ અને બેચેનીનું પ્રાધાન્ય વૃદ્ધિગત થતું હોય એમ શરીર પર શિથિલતા જણાવા લાગી. એક મહોન્મત્તા મદનપ્રિયા, અને મદનાવેશાલિપ્ત હાથણીના સમાન તેનું કૃશ શરીર ડોલાયમાન થતું હતું. તેના ચરણે જાણે ગતિમાન થવાને ઉત્સુક હોય એમ નૃત્ય કરતા હતા. આવખતે દુર્મિલ્લાને નિહાળીને બેનારને તુરતજ જાન થાય કે તેની પ્રણય લાલસા તીવ્ર થતી જતી હતી અને રતિપીડા વધતી જતી હતી. તેનાં રોમાંચ લયકંપિત હરિણીના સમાન ઉભાં થઈ ગયાં હતાં. તેના કણે રતિતૃપ્તિ કરે એવાં વચનો શ્રવણ કરવાને તત્પર હોય એમ તે કણને દ્વારદિશા તરફ મોડીને બેઠી હતી. બારણામાંથી કેાઠના આગમનની ઉત્કંઠાથી માર્ગ પ્રિતીક્ષા કરતી હોય એમ તેના વારંવાર દ્વાર તરફ થતા દૃષ્ટિપાતથી

અનુમાન થતું હતું. તેનાં સ્તનયુગલમાં અત્યારે એક પ્રકારનું ચાંચદમ આંચું હોય, ઉચ્છવાસ ચાલતો હોય અને હૃદયમાંથી અદ્ભૂત અજ્ઞાત સંચાલન ધક્કા મારતું હોય એમ તેનાં સ્તનદ્રવ્ય કરકતાં હતાં. કપાળ પર વારંવાર ખંજનનું દર્શન થતું હતું. મુખ પર મોહ નિદ્રા અને મુગ્ધતાના મિશ્ર ભાવોનું આવરણ છવાતું હતું. તેનો અધર પ્રદેશ વધારે રક્ત વર્ણો થતો જતો હતો. જાણે પોતાના રતિ પ્રિય અને મદનમદ મર્દન કરતાંને ઓષ્ઠાલિંગન દાન દેવાને ઉત્કંઠિત હોય એમ તે અધર વિકસેલી નાઝુક નવકુસુમિત કુસુમકળી સમાન લાગતા હતા. તેની ચિયુકમાં પશુ આ વખતે તેજોમયતા અને આકર્ષણના ભાવ હોય અને પ્રણયીની કૌમળ અંગુલીઓમાં મધ્ય થવાને જાણાસા કરતી હોય એમ જણાતું હતું. તેની જીભ પ્રણયીના કણને પ્રિય અને મોહક થઈ પડે એવા મદનોત્તેજક, મૃદુ અને મંજુલ શબ્દો ઉચ્ચારણ કરવાને ટળવળી રહી હોય એમ મુખ પ્રદેશમાં ચલન વલન કરી રહી હતી. તેના સર્વ ભાવોથી એમ સ્પષ્ટ અનુમાન થતું હતું કે તેણે જે પદાર્થનું ખાલામાં નાંખીને પાન કર્યું હતું તે કદાચ કોઈ પ્રકારનું મધ હશે. તે રક્ત વર્ણ હતું એથી આપણી ધારણાની વાસ્તવિકતાને પૂર્તિરૂપ થઈ પડે છે. જો કે આવા ઉન્માદયુક્ત ભાવોનું દર્શન દુર્મિલામાં સર્વાંશે પૂર્ણ રીતે થતું હતું તો પણ તેની ચેતન અને વિચાર-શક્તિને સર્વાંશે લોપ થયેલો જણાતો ન હોતો. દુર્મિલા અત્યારે નિર્જાનતાવસ્થામાં ખેડેલી ન હોતી. આમ કેટલીક ઘડી સુધી તે બેસી રહીને આખરે ઉઠી અને એક ખુણામાં ગોઠવેલી લોહપેટી ખોલીને એક સુંદર નીલવર્ણ વસ્ત્ર અને સુંદર ઝાલર અને સુનેરી રૂપેરી કાંગરીથી સુશોભિત બનાવેલું રેશમી પોલકું કાઢ્યા. તુરત તેણે આ વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં. કેશમાર્જનીથી કેશ સમારી લીધા, અંગ ઉપર આછા અલંકાર પહેરી લીધા અને પોતાની મુખમુદ્રા આકર્ષક અને મનો-મુગ્ધકારી બનાવી શકી છે કે કેમ અથવા તેમાં કોઈ ન્યૂનતા

હોય તે તે સમારી દેવા તે એક સુંદર આદર્શ પાસે જઈને પોતાની પ્રતિભૂતિનું બારીકાઈથી અવલોકન કરવા લાગી. વચ્ચેના પદ્મવ ખરેખર સમારીને રક્ષક પ્રદેશ પર ગેરવી દીધો. માથા પરના વચ્ચેના ટાંકણીથી ખરેખર સજ્જ કયું અને એક વારાંગના અથવા દુશ્ચરિતા નામકા સૌન્દર્ય-તામાં કૃત્રિમતાથી જેટલી વૃદ્ધિ કરી શકે એટલી દુર્મિલાએ કરવામાં ઉણપ ન રાખી. જાણે તે રતિપતિ મદનને મળવાને જતી હોય અને પોતાના પ્રભાવમાં તેને આંજી નાંખવાને પ્રયત્ન કરતી હોય એવી સર્વ તૈયારી દુર્મિલાએ અત્યારે કરી હતી. તે મંદ ગતિથી અને કામખીડિતકરિણી સમાન પોતાની કોટડીમાં થોડાક વખત આમતેમ ફરી અને પછી તુરત એક ખીલા પર મૂકેલું તાલું ઉતારીને તેમાં કુંચી નાંખીને દ્વાર પ્રતિ ગતિમાન થઈ. સુમાએ તેને જોવાને અત્યારે કોઈ ઉધાન અનુચર અથવા અન્ય અજ્ઞાત પુરૂષ ઉધાનમાં ન હોતો. સર્વ પોતપોતાના કાર્યમાં મગ્ન હતા. સાંકળ વાસી દ્વારને તાલું લગાડી દીધું અને કુંચીને કુંમખો કમ્મરના પડખામાં ખોસી દઈને તે ઉધાનના મુખદ્વાર તરફ જવા લાગી. આ સમયે લગભગ સાયંકાળનો સમય થવા આવ્યો હતો. ભગવાન સહસ્રરશ્મિ પૃથિવને સંતાપ કરીને પોતાના પ્રતિદિન વ્યવસાયથી મુક્ત થયા હોય એમ અસ્તાચળ ગામી થયા હતા. માત્ર રક્તાદિ મિશ્રવર્ણની છાયાએ નભોમંડળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. ઇન્દુ ભગવાનનો ઉદય થયેલો હતો, કિન્તુ તે જાણે દુષિત થયેલી મર્યાદા ત્યાગી પાપીણી અને દુશ્ચરિતા વારાંગનાને ત્યાંથી મદન તૃપ્તિ કાર્યની સમાપ્તિ પછી ગૃહમાર્ગ પર જતા અસદ્ વર્તનવાળા કોઈ પુરૂષની માફક સંતાઈને બહાર નીકળતા હોય એમ દૂર ઝાડીઓમાં અને વૃક્ષરાજીમાં ઉદય પામતા જણાતા હતા. તારકા સળીઓ જાણે પોતાના પ્રિયતમના આગમનની માર્ગ પ્રતીક્ષા કરતી નવાહાઓનાં નેત્રો દીર્ઘકાળ વિકસિત અને સ્થિર રહેવાથી જેમ ક્ષણમાં મીચાઈ જાય અને ક્ષણમાં

વિકસે તેમ આંખ મીચામણાં કરતી અને પ્રિયતમને સહર્ષ વધાવી લેવાને અગાઉથી માર્ગમાં ઉપસ્થિત હોય એમ અત્યારે મંદ પ્રકાશ પાડતી નભમંડળમાં ઉદય પામી હતી. અને પોતાના સ્વામિના આગમનની ધડકતા હૃદયે માર્ગ પ્રતીક્ષા કરતી હતી. આજે પૂર્ણિમાની પૂર્ણ જ્યોત મધરાત્રી હોવાથી પૂર્ણેન્દુનું ક્ષિતિજમાં દર્શન થતું હતું. આ સમયે દુર્મિલા ઉદ્યાનના પ્રવેશદ્વાર પાસે આવી અને કોઈ અન્ધરથના આગમનની રાહ જોવા લાગી. તુરત એક ખાલી અન્ધરથ સામેથી આવતો જણાયો. તેણે રથ સંચાલકને અંગુલી સંકેતથી રથ પાસે લાવવાનું સૂચવ્યું. રથ પાસે આવતાં તેણે તેનું દ્વાર ખોલ્યું અને તેમાં બેસતાં વચ્ચેને ઘડી ન પડી જાય અથવા તે ચોળાઈ ન જાય એમ સંભાળપૂર્વક તેમાં ગોઠવાઈ. તુરત અન્ધરથનું દ્વાર બંધ કરવામાં આવ્યું, અને દુર્મિલાની આજ્ઞા થતાં રથ ચાલવા માંડ્યો.

પ્રિય વાંચક! રથને આપણે માર્ગ પર જતો મુકીને આ સમયે થતી પ્રસ્તુત નવલકથા સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી ઘટનાઓનું અવલોકન કરીએ તો વાર્તા સૂત્રમાં ઘટનાઓરૂપી સૂત્રોની સંકલનાની ઉપયુક્તતાના વિસ્મૃતિ દોષથી મુક્ત થઈશું અને આપણી નવલકથાનો પ્રવાહ વધારે સરળ અને નિષ્કંટક થશે.

પ્રકરણ ૭ મું.

કરમાલી શેઠ.

કરમાલી શેઠને રંશુનમાં નિવાસ કર્યાને લગભગ ચાલીસ પીસતાલીસ વર્ષ થયાં હતાં. અત્યારે તેમનું વય લગભગ સાઠ પાંસઠ વર્ષનું થવા આગ્યું હતું. તેમનો આચાર નિકાશનો વાણિજ્ય ધણે પ્રમદાકાર ચાલતો હતો. તેમની મુખ્ય ઝોડીસ મુંબઈમાં હતી. અને તે સિવાય રંશુન, મદ્રાસ, કલકત્તા, ચીતાગોંગ, ટેવોય, મોલમીન, બવા, સીંગાપોર અને લંડન આદિ અનેક મોટાં વાણિજ્ય કેન્દ્રોમાં શાખાઓ હતી. આ સિવાયનાં અન્ય વાણિજ્ય સ્થળોએ તેમની પેટા શાખાઓ અથવા આડતો હતી. શેઠ કરમાલીએ પ્રથમ રંશુનમાં ઝોડીસ ખોલેલી હોવાથી તે ધણે વખત ત્યાં જ ગાળતા હતા. મુંબઈ વીગેરે અનેક ઝોડીસોમાં તેમના સગાઓ, પુત્રો અને વિશ્વાસ પાત્ર કાર્યવાહકો વાણિજ્ય સંચાલન કરતા હતા. શેઠ પોતે રંશુનમાં રહીને ચોખાના વ્યાપાર પર ખાસ લક્ષ્ય આપતા હતા. અને તેમની દેખરેખ નીચે ચોખાના વેપારને લગતું સર્વ કામ થતું હતું. રંશુનમાંથી ચોખાની નિકાશ કરનારી પેઢીઓમાં શેઠ કરમાલીની પેઢી પ્રથમ પંક્તિમાં આવતી હતી. તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ રંશુનમાં ઘણી સારી સ્થપાઈ હતી. વાણિજ્ય માટે નાણાંની સખત તંગીના વખતમાં પણ તે લાખો રૂપીઆ એક રાત્રીમાં એકઠા કરી શકે એવી તેમની શાખ પડી ગઈ હતી. શરાફી પેઢીઓવાળા પણ તેમને અનામત વગર લાખો રૂપીઆ અંગ ઉધાર ધીરતાં અચકાતા ન હોતા. વેપારી વર્ગ ઉપરાંત રંશુનના અન્ય સદ્ગૃહસ્થોમાં પણ તેમને માનમર્ત્યો સારા હતા. તે એક સુપ્રખ્યાત નાગરિક તરીકે અને અગ્રગણ્ય પ્રજાનેતા તરીકે ગણાતા. કરમાલી શેઠ જેવા વાણિજ્યની ખીલવણીથી અચુટ બન

ઉપાર્જન કરતા તેવી રીતે હબરો રૂપીઆનું દાન પણ કરતા. તેમની મદદથી ઘણી મધ્યમ સ્થિતિની શાળાઓ, મદ્રેસા અને બીજી સંસ્થાઓનું પોષણ થતું હતું. જનસમાજના લાભના કાર્યમાં કરમાલી શેઠનો આંકડો પ્રથમ મુકાતો અને તેમના પુનિત હસ્તે આરંભાયેલું પારમાર્થિક કામ નિર્વિઘ્ને પાર પડતું હતું. આવો તેમનો પ્રભાવ પડી ગયો હતો તેથી બહાર ગામથી ઉધરાણા માટે આવતા કોઈ પણ માણસો પ્રથમ શેઠની મુલાકાત કરતા. તેમને જ્ઞાતિ સંબંધે પક્ષપાત ન હોતો. દેશોત્થતિના કાર્યમાં પણ તે બનતી મદદ આપતા હતા. અને પ્રસંગે બીજાઓને સમજાવી મદદ અપાવવામાં પોતાની દેશ દાઝની લાગણીઓનું સાક્ષ્ય થયું માનતા. કોઈ પણ વ્યાપારીને ત્યાં જવામાં અને ખાસ કરીને ગરીબ અને નિર્ધનની સહાયતા માટે જવામાં તેમને કોઈ પણ બાબતને સંકોચ લાગતો નહિ. અને વળી જો કોઈ શાળા, અથવા પાઠશાળા, દેશોદય કાર્યમાં પ્રવૃત્તસંસ્થા અને અન્ય ધાર્મિક કાર્યનું નામ સાંભળે તો તેમાં શેઠ બહોળે હાથે નાણાંની મદદ આપતા. તેમનું નામ અને ખ્યાતિ એટલાં વિસ્તૃત પ્રસારેલાં હતાં કે તેમનું લલામણુ પત્ર લઈને જનાર કોઈપણ અજ્ઞાન માણસ વિટંબણુનો ભોગ થઈ પડતો નહિ. સમસ્ત પ્રજા દેશમાં અને દરેક મુખ્ય સ્થળો પર જ્યાં તેમની ઓશીસો હતી ત્યાં તેમનું નામ એક તીવ્રસ્માત પ્રમાણે કાર્ય કરતું. તે પોતે સ્વભાવે નમ્ર, માયાળુ અને શ્રીમંતતાજન્ય અભિમાન રહીત હતા. આથી તેઓ વધારે લોકપ્રિય થવાને શક્તિવાન થયા હતા. શરીર પણ આટલી પુષ્ટત્વયે તંદુરસ્ત સશક્ત અને આરોગ્યવાળું હતું. તેઓ મિતાહારી હતા અને ઇસ્લામના અનુયાયી છતાં પણ અમુક મહાન તહેવારના દિવસો સિવાય માંસ ભક્ષણ કરતા નહિ મદિરા પાનપર તેમની તિરસ્કાર વૃત્તિ ઘણી તીવ્ર હતી. મધોપાસકને તેમની ઓશીસમાં સ્થાન ન આપતા. ભાગ્યવશાત તેમના પુત્રોમાં પણ આવા ગુણો હતા, શેઠ પોતે સાદા હતા આધુનિક

સુધારાજન્ય ઠાંભિકતા અને બહીરાડંબર તેમને રૂચતો નહિ. તે સરળ અને નિષ્કપટ હૃદયના અને સત્પત્રકતા હતા.

સંતાનમાં તેમને ચાર પુત્રો અને ત્રણ પુત્રિઓ હતાં. સર્વેવિધ, વિભૂષિત અને પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને સંસ્કૃતિ પામેલા હતા. તેમનું સદ્વર્તન અને વૃત્તિસ્થૈર્ય અનુકરણીય હતું. ચાર પુત્રોમાંના ત્રણ તેમના પોતાના વાણીજ્યના વિકાસ માટે તનમનથી મહેનત કરતા અને થોડા માસ દરેક શાખાએ વારા ફરતી જતા અને કામ કરવાની ચઢ્ઢતિ ગુમાસ્તા વર્ગને અને કાર્યવાહકને બતાવતા. તેમની દેખરેખને લીધે સર્વ કાર્ય સુબવસ્થિત રીતે અને સરળતાથી થતું હતું. તેમનો ચોથો અને સૌથી કનિષ્ઠ પુત્ર કેળવણી લેતો હોવાથી મુંબઈમાં જ રહેતો હતો. શેઠની ત્રણે પુત્રિઓને વિદ્યાવિભૂષિત અને સુશિક્ષિત ઉચ્ચ કુટુંબના અને માનમર્તબાવળા પતિઓ સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. તેઓ સર્વે રંગુનમાં જ નિવાસ કરતા હતા. શેઠને પિતામહ થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી તે પોતાને સાંસારિક દષ્ટિથી સુખની પરમાવધિના ભોક્તા માનતા હતા.

તેમની રંગુનની શાખાનો ગુમાસ્તા વર્ગ ઘણો બાહોશ અને કાર્યદક્ષ હતો. શેઠ વિદ્વાન માણસોને ધંધામાં નાંખવાને ઉત્સુક હતા. તેમની પેઢીમાં ઘણા ખરા પાશ્ચાત્ય ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલા માણસો હતા. વંદ્રાવનને પણ તેમણે આજ ઉદ્દેશથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો હતો. તેમની માન્યતા એવી હતી કે વિદ્વાન માણસો હમેશાં ગુણિધવાળા હોવાથી ગુણિધમતાથી વાણિજ્યની ખીલવણી સારી રીતે કરી શકે છે.

કરમાલી શેઠે ઇસ્વીસનની ઓગણીસમી સદીના મધ્ય કાળમાં રંગુન તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું. સુરતના વાણીજ્યની જગારે અવનતિ થઈ અને સુરત શુદ્ધલાના ઘણા મુસ્લમાન અને ખાસ કરીને વહોરા કેમના કેટલાક સાહાસીક વૃત્તિવાળા નવચુવાનો રંગુન પ્રતિ ગમન કરવાને હિંમતવાન થયા ત્યારે તે તેમની સાથે નીકળ્યા હતા. આ પ્રવાસીસંઘ વહાણો

હંકારીને રંડુન પહેર્યો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી ઘોડેકે સમય એક બે જગ્યા પર નોકરી કરીને આંતે પોતે એક નાની દુકાન ખોલી અને સખત સ્વપ્રમાસ અને બુદ્ધિબળથી તેને સંસ્થાપિત કરી, તે પછી દિનપ્રતિદિન તેમની દુકાન વધુને-વધુ દૃઢ પાયા પર આગતી ગઈ. તે વખતે રંડુન નવું વસ્તુ હોવાથી પૂર્વે આવેલા ઘોડેકે સારા વ્યાપારની સ્થાપના કરવાને શક્તિમાન થયા. હાલનો સઘળો વ્યાપાર મુખ્યત્વે કરીને આ સાહ સિકે કામના હાથમાં છે. ત્યાર પછી કચ્છ અને કાઠીયાવાડ તથા ગુજરાતના ઘોડેકે આખા તેમણે પણ પોતાનો વ્યાપાર સારું જમાવ્યો.

શેઠ બહુધા બપોરે અખીઆર વાગ્યા પછી દુકાને આવતા. અને ઘણું ખર્ચ સાંજના પાંચ છ વાગ્યા સુધી પોતે હાજર રહેતા. આજે તે જોશીસમાંજ બેઠેલા હતા. લગભગ સાડા ચાર વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો. એવામાં ઉમાકાંતને બેઠને તેમણે પુછ્યું: “કેમ, ઉમાકાંત! હરવાન વંદ્રાવનને તેડવા ગયો છે તે આવ્યો નથી કે શું?” શેઠ વંદ્રાવનને આવતાં વિલંબ થતો જાણીને આતુરતાથી પશ્ચ કયો.

“હા, નહિ, હરવાન આવ્યો નથી, પણ તેને ગમાને ઘણો સમય થયો છે એટલે હવે આવવો બેઠબે.” ઉમાકાંતે પણ હરવાનને આવતાં વાર થઈ જાણી શેઠની જાણસાની સાંત્વના કરતાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

આ વાત થતી હતી એવામાં એક ભાડાની ગાડી આવીને ઉભી રહી જેમાંથી પ્રથમ હરવાન અને પછી વંદ્રાવન ઉતર્યો. વંદ્રાવનને આવતો બેતાં વેંતજ શેઠના અંગમાં બેઠે નવચેતનનું સંચાલન થયું હોય એમ તે સ્વસ્થ થયા, અને ગાડી પરના અઠાંગણથી જરા દૂર ખસીને જેવો તેણે જોશીસના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો કે પુછ્યું:

“ભાઈ વંદ્રાવન, આવી પહોંચ્યો? તબીબત તો સારી છે ને? પ્રવાસ હરમ્યાન કાંઈ હરકત તો વધી પડીને? તારો

પ્રવાસ પરિશ્રમ દૂર થયો છે ને ?” વિગેરે એક પછી એક પ્રશ્ન પરંપરા શેઠે પ્રત્યુત્તરવદને વંદ્રાવનને પુછી.

“હા, ના. મુસાફરી દરમ્યાન મારે ઠોઠ પશુ ભતની તકલીફ વેઠવી પડી ન હોતી કારણ કે આપના કલકત્તાની ઓફીસના કાર્મવાલકે મારે માટે ઘણી સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. આપ જેવાની મારા પર કૃપા છે તો મને તકલીફ શાની પડે ? મને પ્રવાસ પરિશ્રમ સહેજ લાગ્યો હતો તેટલા માટે સવારના આપના દર્શનનો લાભ ન લઈ શક્યો. ઉમાકાંત ભાઈને ત્યાં મધ્યાહ્ન લોભન પછી થોડો સમય નિદ્રા લીધી. પછી મારો વિચાર આપની મુલાકાત માટે અત્યારે આવવાનો હતો તેવામાંજ દરવાન બોલાવા આબ્યાની ખખર મળતાં આ પીને તુરતજ તેની સાથે આવવાને નીકળ્યો.” વંદ્રાવને શેઠના તમામ પ્રશ્નોનો સંતોષકારક પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહ્યું.

“વાર, પશુ તારા પિતાજી વિગેરેના શું સમાચાર છે ? સુરતમાં હવાપાણી કેમ છે ?” શેઠે સ્વદેશના સમાચાર જાણવાની ઉત્સુકતાથી સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“પિતાજી, સર્વે કુશળ છે. અને સુરતનાં હવાપાણી પશુ હાલ તો સારાં છે. માત્ર ગરમી સાધારણ વધુ પ્રમાણમાં પડે છે.” પુનઃ વંદ્રાવને શેઠના પ્રશ્નોનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“તારો વધુ વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો વિચાર હતો. એમ તારા પિતાજી લખતા હતા. પશુ હમણાં પીળે પત્ર આવ્યો તેમાં તે લખતા હતા કે વંદ્રાવનનો વિચાર તમારા તરફ આવવાનો છે. માટે તમારો શું અભિપ્રાય છે. એના જવાબમાં મેં તેમને જણાવ્યું કે જો તેનો વિચાર આ તરફ આવવાનો હોય તો મુખેથી મોકલી આપશો. આ સિવાય પશુ તારા ઇંગ્લંડથી આવ્યા પૂર્વે જ્યારે મારે તેમની મુલાકાત થઈ હતી ત્યારે મેં તારી માંડગીના સમાચાર સાંભળતાંજ એવી સલાહ આપી હતી કે વધુ અભ્યાસ હાલ મુલતવી રાખીને હવે ફરને માટે રંશુન મોકલી આપજો.” શેઠે વંદ્રાવન

પ્રતિની પોતાની પૂર્ણ કૃપાનું દર્શન કરાવતાં અને તેના તરફ એક સ્નેહભરી દૃષ્ટિ નાંખતાં કહ્યું.

“મારા ઈંગ્લેંડથી આવવા બાદ અસ્વસ્થતા વધતી ગઈ અને ડાક્ટરોએ પણ એવી સલાહ આપી કે હાલ વધુ અભ્યાસ કરવો શ્રેયસ્કર નથી તેથી મારો વિચાર પણ ડબી ગયો. ત્યાર પછી પિતાજીએ તમારા સંબંધી વાત ચર્ચતાં આપની સલાહ મને જણાવી. અને મારો શું વિચાર છે તે પુછ્યું. મેં પણ તમારા મતને અનુમતિ આપી તેથી તેમણે તમારી સાથે પુનઃ પરોવવાનું કર્યું. આપનો પ્રત્યુત્તર આવતાંજ મેં આ તરફ આવવાની તૈયારી કરી.” વંદ્રાવને સ્વવૃત્તાંત ઇત્યંભૂત જણાવતાં કહ્યું.

ત્યાર પછી શેઠે તેને બીજી કેટલીક બાબતો પુછી તેને વંદ્રાવને સંતોષકારક જવાબ આપ્યો. પછી ઉમાકાંતને પાસે આવેલો જોઈને શેઠે પુછ્યું:

“વંદ્રાવન, તું ઉમાકાંતને ત્યાં ઉતર્યો છે ત્યાં તને કાંઈ અજાણ્યું લાગતું હોય તો ત્યાં જમવાનું રાખીને મારે ત્યાંજ સુવા બેસવાનું રાખીશ તો તને બુદ્ધી વ્યવસ્થા કરાવી આપીશ. થોડા સમય પછી આપણા ઘરમાંનું એક તારે રહેવાને માટે આપીશ ત્યાં તું બ્રાહ્મણ ચાકર રાખીને સ્વતંત્ર રહેજે. કેમ તારો શું અભિપ્રાય છે?” કરમાલી શેઠે પુછ્યું.

“જી, મને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડ નથી. ઉમાકાંત-લાઈ મારી પરોણાગત સારી કરે છે. આતિથ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉણપ આવવા દેતા નથી. તેમના નિવાસાલયમાં વ્યવસ્થા પણ સારી છે, છતાં હાલ થોડો વખત ત્યાં રહીને આપની ઇચ્છાનુસાર મારો વિચાર પણ સ્વતંત્ર રહેવાનો છે, ઉમાકાંતભાઈને વધુ તકલીફ આપવી મને ઇષ્ટ લાગતું નથી.” વંદ્રાવને શેઠના મતને અનુમતિ આપતાં કહ્યું.

ઉમાકાંત જે આ વાર્તાલાપ થતો હતો તે વખતે શાંત ઉભો રહ્યો હતો તે સ્ત્રી સમય મૌનાવલંબી ન રહેતાં બિનધ્યેય;

“વંદ્રાવનભાઈ, તમારા વિચારથી મને ઘણું મારું લાગે છે. હજુ તમને આવ્યાને એક દિવસ તો થયો નથી તે પૂર્વે તમે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરવાની તૈયારી કરેા છો. તમે મારે ત્યાં રહેશો તેથી મને કાંઈ અગવડ પડવાની નથી. ઉલ્ટે! મને તમારા સુસહવાસનો લાભ મળશે. તે ઉપરાંત આપણે લગભગ સમાન વયના છીએ એટલે આપણે સાથે નિવાસ કરી શકીશું. તમારા આગ્રહથી મને પણ ઘણું આનંદ થયો છે. માટે મારે ત્યાં રહેવામાં બીજી કોઈ અગવડ ન હોય તો તમે સ્વતંત્ર નિવાસની વ્યવસ્થા કરશો નહિ. પછી તમારે મને તમારા સંસર્ગનો લાભ ન આપવો હોય તો ભલે. તેમાં વિશેષ નાંખવાનું મારે કોઈ કારણ નથી. ઉમાકાંતે દીલગીરી ભર્યા કંઠે અને મ્હાન મુખે પોતાની હૃદયેચ્છા જણાવતાં કહ્યું.

“વારૂ, ત્યારે વંદ્રાવન, ઉમાકાંતનો આટલો આગ્રહ છે તો તેને ત્યાંજ રહેજે. જેથી તેનો વખત પણ આનંદમાં નિર્ગમન થાય. તે ઉપરાંત તમે બન્ને સાથે રહેશો તો તને કોઈપણ બાતની અગવડ અથવા અસ્વસ્થ પ્રકૃતિ વખતે તે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે. વળી તું પરણેલો નથી. એટલે એકાંતવાસથી તું તારો સમય વાંચનમાંજ વ્યતિત કરવાનો, જેથી તારી તબીબત પુનઃ નાદુરસ્ત થવાનો સંભવ રહે છે. માટે હાલ તો ઉમાકાંતની સાથેજ રહેવાનું રાખવું સારું છે.” શેઠે ઉમાકાંતના મનનું સમાધાન કરતાં અને વંદ્રાવનની અગવડ ટાળવાના ધરાદાથી જણાવ્યું.

“વારૂ, ત્યારે આપની ઇચ્છા અનુસાર હાલ તો ઉમાકાંત ભાઈને ત્યાંજ રહેવાનું રાખીશ.” વંદ્રાવને નમ્રતાથી કહ્યું.

આ સમયે લગભગ સાડાપાંચ વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો. શેઠ પોતાના વડા મુનીમને બોલાવીને વંદ્રાવનની ઓળખાણ કરાવી અને તેને જે કામ સોંપવાનું હતું તે બતાવવાની આજ્ઞા કરી. કિન્તુ વડા મુનીમ આવતી કાલે પુરસુદના વખતે બતાવવાનું કહેવાથી શેઠે તેની ઇચ્છાનુસાર કરવાની આજ્ઞા આપી ત્યાર પછીનો થોડો કાળ વંદ્રાવન

સાથે વાતોમાં નિર્ગમન કર્યો અને લગભગ છ વાગ્યાના સુમારે ખંગલે જવાને નીકળ્યા. શેઠ મોટરાડક થઈને ગયા તે પછી વંદ્રાવન અને ઉમાકાંત પણ ગૃહપ્રતિ જવાને ગાડીમાં બેઠા અને લગભગ સાડા છ વાગતાં ઉદ્યાન નિવાસાલયમાં આંબ્યા. ત્યાં આંબ્યા ત્યારે ચમકુમારીએ રાત્રિ લોજનની સર્વ તૈયારી કરેલી હતી. જેવા તે બંને પ્રધાન ખંડમાં આંબ્યા તેવુંજ ચમકુમારીએ પ્રસન્નવદને કહ્યું:

“જમવાનું તૈયાર છે, જો તમારો વિચાર હાલ લોજન કરવાનો હોય તો પાટલા નાંખી થાળીઓ બનાવું.”

“જમવાનું જ્યારે તૈયારજ છે ત્યારે ગરમાગરમ ખાવુંજ સાડું, કારણ કે અત્યારે આપણે બહાર ફરવા જઈએ અને આજે પૂર્ણિમા છે એટલે રાત્રિએ કદાચ મોડા આવીએ ત્યાં સુધીમાં લોજન ઠંડું થઈ જાય તો આવામાં સ્વાદ ન પડે. માટે હાલજ થાળીઓ બનાવ.” ઉમાકાંતે પોતાનો વિચાર જણાવતાં કહ્યું. અને વળી વંદ્રાવન સામું જોઈને પુછ્યું, “કેમ, બાઈ, તમારો શો વિચાર છે અત્યારે જમીશું કે રાત્રિએ પાછા આંબ્યા પછી?”

મહારો વિચાર પણ અત્યારેજ જમીને બહાર જવાનો છે. પૂર્ણિમા છે એટલે આલ્હાદકારક ચાંદનીમાં ફરતાં કદાચ મોડું અવાય.” ઉમાકાંતના મતને મળતો જવાબ આપ્યો.

ચમકુમારીને લોજન પીરસવાની આજ્ઞા થતાં તે પાકગૃહમાં ગઈ. ઉમાકાંતે અને વંદ્રાવને તેટલા સમયમાં કપડાં ઉતાર્યાં. અને પછી પાકગૃહ તરફ ગયા. બંને પોતપોતાને આસને ગોઠવાયા. ચમકુમારીને પણ વાંધો ન હોય તો ઉમાકાંતે સાથેજ લોજન લેવાનું કહ્યું. ચમકુમારી પ્રથમ તો શરમાઈ અને સલજ્જ મુખે ના કહી. કિન્તુ વંદ્રાવનના દ્રઢાગ્રહથી અને ઉમાકાંતની આજ્ઞાથી સાથે જમવા બેસી ગઈ. જમવાનું શરૂ થયું. થોડીક પળ સર્વ કોઈ મૌનાવલંબી હતું. પ્રથમ ઉમાકાંતે મૌન ભંગ કર્યું અને વંદ્રાવનને પુછ્યું,

“કેમ, વંદ્રાવનબાઈ, તમને શેઠનો સ્વભાવ કેમ લાગ્યો?”

“શેઠનેા સ્વભાવ ઘણો મમતાળુ અને માયાળુ છે. તેમનેા મારા પ્રતિ આટલો વાત્સલ્ય ભાવ જોઇને મને તેમને માટે ઘણી માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. શું તેમની નમ્ર વાણી, અને તેમના સ્નેહાળ શબ્દો ! આટલી વિપુલ લક્ષ્મી છતાં પણ લક્ષ્મીજન્ય અભિમાન અને મહાંધતાનેા તેમનામાં સર્વાંશિ અભાવ છે એ કોઇ તેમના પૂર્વજ-મના પુણ્યનું જ ફળ છે. બીજા ઘણાએ ધનીક હોય છે, પણ તેઓ લક્ષ્મી-મહત્તી છડી ગયેલા હોય છે. અહાંકારી અને પાપ વૃત્તિઓથી ભરેલા હોય છે. સદાકાળ અશ્રેય કરવામાં પોતાની તત્પરતા દાખવે છે. મુખમુદ્રા સૌજન્યશાળી હોય છે અને હૃદય કલુષતા પૂર્ણ હોય છે. આધુનિક કાળના ધનીકો પરોપકાર કરવામાં પોતાના ધનનું સાર્થકય સમજતા નથી. પરંતુ ખુશામતિઆઓને પોતાની પ્રશંસા કરવા બદલ ધન આપવામાં શ્રેય માને છે. કેટલાક નીતિબ્રષ્ટ હોય છે, કામિનીઓના સંગમાં હમેશાં પોતાનું જીવન ગુજારે છે. અને મધપાનાદિક હાનીસ્પદ અને અસ્તુત્ય માર્ગોમાં ધનનેા વ્યર્થ વ્યય કરતા નજરે પડે છે. આવા ધનવાનેા જ્યાં હિન્દુસ્તાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જ્યાં ધનીક તરીકે ફરજોનું તેમને થોર અને અક્ષમ્ય અજ્ઞાન છે, ત્યાં આપણા ભારત વર્ષની ઉન્નતિ સાધ્ય થવાનાં સ્વપ્નાં પણ શી રીતે ફળીજૂત થાય. શેઠ કરમાલી મારા સાંભળવા પ્રમાણે નીતિવાન, પરોપકારી, નિર્લોભી, નિરહાંકારી, સૌજન્યશાલી, નીચ વિષમ-વાસના અને અધિક ધન સંચયની લોભુપતા રહીત છે તેથી તેમનેા ભાગ્યેદય થઇ શક્યો છે.” વંદ્રાવને પોતાના વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં અને ધનવાનેાની સ્થિતિ અને તેમની વાસ્તવિક ફરજોનું સરળ હૃદયે દિગ્દર્શન કરાવતાં કહ્યું.

“ભાઈ, વંદ્રાવન. તમારો શેઠ માટેનેા આવો ઉચ્ચ અભિપ્રાય સર્વાંશિ સ્તુત્ય અને સત્ય છે એમ મારું અંતઃકરણ પણ સાક્ષી આપે છે. જ્યાં આવા ધનીકો નિવાસ કરે છે તે ભૂમિ સૂર લોકોનીજ સમજવી. તેમની સ્વપ્રયાસથી ઉપાર્જિત

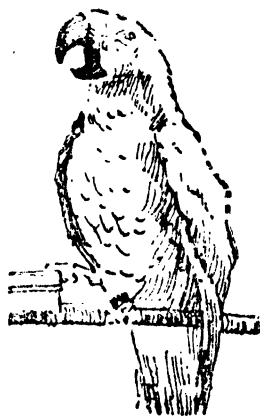
કરેલી લક્ષ્મી હમેશાં સદ્માર્ગેજ વપરાય છે એ નિઃશંક છે.” ઉમાકાંતે વંદ્રાવનના વિચારોને માટે હર્ષભાવ દર્શાવતાં અને તેની નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિ બંધાયેલા અભિપ્રાયને અનુમોદન આપતાં કહ્યું.

લોભનકાર્ય હવે સમાપ્ત થવા આગ્યું હતું. ચમકુમારી જે ઉપયુક્ત સંભાષણ શાંતિચિત્તે શ્રવણ કરતી તેના હૃદયકુંજમાં વંદ્રાવનની વિદ્રતા અને નિખાલસતાને માટે ઘણો સદ્ભાવનો આવિર્ભાવ થયો હતો. કિન્તુ આથી તેના સંતપ્ત હૃદય પર જીદીજ અસર થતી હતી. ઉમાકાંત અને વંદ્રાવનની તુલનામાં વંદ્રાવન તેને સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ જણાયો. તેને તે કેવળ આદર્શમય પુરૂષરત્ન જણાયો. તેનામાં તે આદર્શમય જીવન ગાળનાર વ્યક્તિના સર્વ લાક્ષણિક સદ્વર્તનો, સદ્ભાવ, સદ્ગુણ સંપન્નતા, સરળ હૃદયતા, નિષ્પક્ષપાતતા, નૈસર્ગિક ભુદ્ધિમતા અને નિરપેક્ષતાનું દર્શન કરી શકી હતી. તે અનેક વિચાર પરંપરાના પ્રવાહમાં તણાવા લાગી અને સ્વવાદ કરવા લાગી. જે સન્નારીને આવો પતિ મલવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે તે કેવી ભાગ્યશાળી હશે. કયાં મારું મંદ ભાગ્ય, કયાં મારો અઢપ શિક્ષિત અને અહંકારી પતિ, અને કયાં આ સુશિક્ષિત અને પાંડિત્ય દર્પ વિહિન વંદ્રાવન! કયાં મારો અરસિક અને શુષ્ક જીવન ગાળનાર પતિ, અને કયાં આ રસજ્ઞતા અને આદહાદની સાક્ષાત મનુષ્યમૂર્તિ. કુદરતે કેવી ગંભીર અક્ષમ્ય ભૂલ કરી છે! આવા રસજ્ઞ મનુષ્યોમાં વિરાગનો ભાવ સુકાયો છે, અને રસભાવના વિહિન મારા પતિમાં ઇન્દ્રિય લોભુપતાનો સંચાર કર્યો છે. વિધાતાને ત્યાં ન્યાય નથી. સામ્યનો અસામ્ય સાથે સંયોગ થવાથીજ આટલો અનર્થ અને અત્યાચાર થાય છે. પણ—

આટલું બોલીને કાંઈ વિચાર આવવાથી તે એકદમ અટકી અને હાથ મીં ધોઈને પ્રધાન ખંડ તરફ ગઈ. ઉમાકાંત અને વંદ્રાવન ત્યાં કપડા પહેરવામાં રોકાયેલા હતા. ચમકુમારીને જોતા ઉમાકાંતે પુછ્યું, ‘ કેમ, તું હજી તૈયાર નથી થઈ,

ચાલ જલદી કર.” ચમકુમારી વસ્ત્ર પરિધાન ગૃહમાં ગઈ અને એક પછી એક બે ચાર વસ્ત્રોને બારીકાઈથી જોઈને તેમાંથી એક પસંદ કરીને પહેરી લીધું, અને બીજા જે જે અલંકાર આદિ સજવાના હતા તે સજી લીધા. કેશ સંમાર્જન કર્યા, લલાટ પ્રદેશમાં કુંકુંમનું ચિન્હ કર્યું અને તૈયાર થઈને પ્રધાન ખંડમાં આવી. ઉમાકાંત અને વંદ્રાવન પણ તૈયાર હતા. ચમકુમારીને તૈયાર થયેલી જોતાં અનુચરને ઉમાકાંતે હાંક મારીને એક અશ્વરથ બોલાવવા ફરમાવ્યું અને વંદ્રાવન વીગેરે સાથે નીચે ઉતરવાં માંડ્યું. અશ્વરથ આવતાં એક બાળુએ ઉમાકાંત અને વંદ્રાવન અને સામે ચમકુમારી એમ ગોઠવાતાં રથ ચલાવવાની સંજ્ઞા થતાં રથ ચાલવા માંડ્યો. રથ સંચાલકે પુછ્યું, “ક્યાં જવાનું છે?”

“રામલ લોક પર હાંક.” ઉમાકાંતે ડોકું બહાર કાઢીને કહ્યું.

પ્રકરણ ૮ મું.

પ્રથમી ગુલાબરામ.

રંગુનના એક આછી વસતીવાળા એક વિશાળ રાજાના
 પર એક કાષ્ટગૃહ આવેલું છે. આ ગૃહની ચતુર્દિશાની દીવાલો
 પણ કાષ્ટની બનાવેલી હતી. કાંધએ પણ ઇંટ, મુનાઈ રથેન
 થતું ન હતું. આશુબાળુ થોડે થોડે અંતરે આવા બે ચાર
 કાષ્ટગૃહો સિવાય કોઈ પણ જગ્યાએ પાકી ખાંધણીનું ઘર
 નજરે ન આવતું. આ કાષ્ટગૃહનિવાસીઓ ભિન્ન ભિન્ન જાતિના
 હોવાથી એક બીજાના સંસર્ગમાં આવતા નહિ. આ ગૃહોમાં
 મનુષ્ય નિવાસને આવશ્યક સર્વ પ્રકારની ગોઠવણો હતી. જે
 ગૃહની સાથે પ્રસ્તુત નવલકથાનો સંબંધ છે, તે ગૃહને ત્રણ
 ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવેલું હતું. પ્રથમ ખંડમાં એક
 લેખન પીઠ અને બે ચાર કાળાસને ગોઠવવામાં આવ્યા હતાં
 અને એક ખુણામાં એક શેત્ર આરામાસન હતું. આ સિવાય
 એક સુંદર ઠંઠાટ અને નાનું રૂપિયાણું મેજ હતું. બીજા
 એક ખુણામાં એક મોટો પલંગ બીછાવેલો પડેલો હતો જેને
 મચ્છરદાનીથી વધારે સુશોભિત બનાવવામાં આવેલો હતો.
 અત્યારે મચ્છરદાનીને ચતુર્દિશાઓ વાળીને પલંગના છત્રની
 લાકડીઓ પર મુકવામાં આવી હતી. પલંગ પરનો પ્રચ્છદપટ
 બધે હમણાં નવોજ બીછાવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. આ
 ગૃહમાં હવાને સારૂ વાતાવરણની ખોટ ન હતી. વિદ્યુત્ખતિઓથી
 તેને અલંકૃત કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ ખંડમાં બે બત્તિઓ
 ઝગઝગાટ બળતી હતી જેના તેજથી કાળક દીવાલો પરનું
 રંગાન વધારે પ્રકાશીત લાગતું હતું. દીવાલો પર સામસામા
 ગોઠવેલા આચનામાં પ્રકાશનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું. આ
 આચનાઓની પંકિતમાં થોડે થોડે અંતરે હસ્તાલેખિત ચિત્રો
 ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંના કેટલાંક પ્રભુમ છાંસા

ઉત્પન્ન કરે એવાં વિકાસમય આકૃતિઓવાળાં હતાં. આમાં કૃષ્ણ અને રાધાનું કૃષ્ણ પોતાના હૃદયદ્રવ્યથી રાધાના પીન-પમોલર મુગધનું મહાન કરતી અને રચામ મુખકમલથી તેના અંધરનું પાન ફેરતી આકૃતિનું ચિત્ર વધારે આકર્ષક અને મોહક લાગતું હતું. આ સિવાય હતા કુંઝમાં પાણી સિંચન કરતી શકુંતલાને શુભ રીતે નિહાળતા ઉલેલા દુષ્યંતરાજનું ચિત્ર પણ વધારે મનોમુગ્ધકર લાગતું હતું. બીજી બાજુ પર હિમગૃહમાં કુસુમ શય્યા પર સુતેલી મહાનશરોથી વિદીર્ણ થયેલી અને અંદ્રાપીડનું સ્મરણ કરતી કાલંબરીની વિહવળ-હથાળું ચિત્ર હતું તે પણ પ્રણય જ્ઞાસા સતેજ કરવાને પુરતું હતું. આ વખતે આ ગૃહમાં એક પેરણ પહેરેલો પુરુષ પ્રથમ ખંડમાં આમતેમ ફર્યા કરતો હતો અને વારંવાર પોતાની મુખમુદ્રા દીવાલ પરની આદર્શવલીમાં વિલોકતો હતો. તેનું શરીર સાધારણ હુષ્પુષ્પ હતું. ગાત્રો ભરાવ અને માંસક્ર હતાં. નેત્રો ઝીણાં અને અંચળતા પૂર્ણ હતાં. મુછો ભરાવ અને અણીદાર હતી. નાસિકા ઘાટીલી હતી. આ પુરુષ વર્ણ સાધારણ રચામ હતો. મુખમુદ્રા તેજસ્વી હતી. અને કાંઈ વિચાર તરંગમાં તણાતો હોય એમ ગાંભીર્યમુચક હતી. આ પુરુષ થોડી થોડી વારે માર્ગ પર પડતા વાતામને આવીને દૂર દૃષ્ટિ નાંખીને બારીકાઈથી જોતો હતો. તેથી તે કોઈના આગમનની માર્ગ પ્રતીક્ષા કરતો હોય એમ અનુમાન થતું હતું. કોઈ અંધરથના ચક્રને ગડગડાટ દૂરથી તેને કર્ણજોચર થતો કે ત્વરિત તે વાતામન પાસે આવતો અને જ્યારે તે આજંતુક અંધરથ તેના દ્વાર પાસે ઉભો ન રહેતાં માર્ગમાં આગળ પ્રયાણ કરતો ત્યારે નિરાશ અને ઝોઢાસીન્ય પૂર્ણ મુખે તે પાછો ફરતો અને વળી આમતેમ ફરતો. ઘડીકમાં તે કક્ષર્થના આસન પર દેસી હમણા પર અંગુલિ સળી જાણે કાંઈ મહાન શોકાણુવમાં કુળી જયો હોય એમ લાગતું. તેની મુખમુદ્રા પર ક્ષણમાં પ્રસન્નતામુચક સ્મિત અને ક્ષણમાં નિરાશાજન્ય નિરોજતાના અવરદો દર્શમાન થતાં હતાં.

થોડી ક્ષણ તેણે આમ વિચાર નિદ્રામાં નિર્જામન કરી હશે એવામાં અશ્વરથનાં ચક્રોને ગડગડાટ તેના કણ પટપટ અથડાતાં તે ઝેબાકળો ઉઠ્યો. અને પુનઃ માર્ગ પરના વાતાવન પાસે આવીને ઉભો. અશ્વરથ નજીકને નજીક આવતો ગયો. અને છેવટે આ કાંટગૃહના પ્રવેશદ્વાર સન્નિધે આવતાં રથમાંથી “સખુર” એવો અવાજ થતાં રથ અટક્યો. કાંટગૃહ નિવાસી પુરૂષના મુખ પર પ્રસન્નતા છવાઈ અને તેનું વક્ષઃ સ્થળ ભરતી સમયના સમુદ્રમાં જેમ મોજાંઓ ઉછળવા માંડે તેમ હર્ષોર્મિથી ઉછળવા લાગ્યું. તેની નિરાશા આશામાં રૂપાંતર પામી. તેણે એક મધુર સ્મિત કર્યું અને બોલ્યો: “વાહ, આખરે પોતાનું વચન પાળ્યું ખરું.” અશ્વરથ ઉભો રહેતાં તેમાંથી એક સુંદર, મદિરાક્ષી, કૃશાંગના, મદોન્મત્તા અને તારૂણ્યના પૂરમાં તણાતી એક નવયૌવના ઉતરીને આ કાંટ ગૃહના દ્વાર તરફ જવા લાગી. પેલા પુરૂષે તેને પ્રથમથીજ ઝાળખી હોય જેમ તુરત દોડીને તેણે દ્વાર ઉઘાડ્યું અને તે નવયૌવનાને જોતાંજ બોલ્યો: “કેમ પ્રિયે હુર્મિલા, કુશળ તો છે ને?” પેલા પુરૂષે સહર્ષ મુખમુદ્રાથી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

આ નવીન આગંતુક યુવતી તે હુર્મિલા હતી એ વાંચકો સહજ સમજી શક્યા હશે.

“હા, મારી મઠન મૂર્તિ, હું કુશળ છું. અને પ્રિય ગુલાબરામ, આપના મનોમુગ્ધકર મુખ પુંડરીકનાં દર્શનથી વધારે.” હુર્મિલાએ હર્ષોર્મિને પ્રગટ કરતાં પોતાનો હૃદયલાવં જણાવ્યો.

પ્રિય વાંચક! તને હવે સમજાયું હશે કે આ કાંટ ગૃહ નિવાસીનું નામ ગુલાબરામ હતું. ગુલાબરામનો પરિચય આપણને ઘણા નથી માટે કેચિદ્ અંશે તેનો પરિચય મેળવવો આવશ્યક સમજી આપણે તે વિષય પરત્વે કાંઈ જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરીશું.

શુલાબરામ એક કાયસ્થ કુટુંબનું સંતાન હતું. તેનાં માતાપિતા તેને બાલ્યાવસ્થામાં મૂકીને પરલોકગામિ થયાં હતાં. ત્યાર પછી તેના એક નજીકના સગાને ત્યાં રહીને તેની ઉદારતાને લીધે કાંઈ શુભરાતી અને કાંઈક આંગૂલ વિદ્યાનું જ્ઞાન સંપાદાન કરવાને તે ભાગ્યશાળી થયો હતો. દુર્મિલ્લાને તે અને એક ગામનિવાસી હતાં. દુર્મિલ્લાની માતા તેના આ પાળક સગાને ત્યાં ગૃહકાર્ય કરવા આવતી હતી. દુર્મિલ્લાને તે સ્વદેશમાં હતો ત્યારથીજ પિછાનતો હતો. દુર્મિલ્લાનાં લગ્ન વખતે પણ તે ત્યાંજ હતો. દુર્મિલ્લા કરતાં તે બેચાર વર્ષે મોટો હતો. દુર્મિલ્લાને વૈધવ્ય અવસ્થાનું દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું તે વખતે શુલાબરામ ત્યાંજ હતો. તે બ્યારે વૈધવ્ય દશામાં આવી ત્યારે તેનું વય લગભગ સત્તર અઠાસ વર્ષનું હતું. તેની માતાના કામ પર તે કેટલીક વખત જતી હતી, એટલે શુલાબરામને દુર્મિલ્લાને જોવાનો પ્રસંગ ઘણીવાર ઉપસ્થિત થતો. શુલાબરામનું વય આ વખતે એકવીસ વર્ષનું હતું. તે અવિવાહિત હતો, કારણ કે તે ગરીબ અવસ્થામાં હતો. દ્રૌપદીપાળન માટે તે આમતેમ વૃથા પ્રયાસ કરતો કિન્તુ કોઈ પણ રીતે જીવન નિર્વાહને માટે આવશ્યક સ્થાયી નોકરી મેળવવામાં તે કાળ્યો ન હોતો. તેની સ્થિતિ દિવસાનુદિવસ વધારે દારિદ્રપૂર્ણ થતી જતી હતી. નિર્ધન અવસ્થામાં તેના પાળક સગાનું તેને આશ્વાસન હતું. કોઈ પણ પ્રકારનો ઠપકો તેને સાંભળવો પડતો નહિ. તેનો સગો એવો સુશીલ અને હમાલાવવાળો હતો કે શુલાબરામને અનેક સ્થળોએ આકરીએ ગોઠવવા તે પોતાથી બનતો પ્રયાસ કરવામાં કચાશ ન રાખતો. પણ બ્યારે તે કૃતેહમંદ નહિ થતો ત્યારે માત્ર ભાગ્યનેજ દોષ હાથે શુલાબરામનું હૃદય શાંત કરતો અને આશ્વાસનદાથી શબ્દોથી તેની નિરાશાને દૂર કરતો.

દુર્મિલ્લા તેને ઘેર આવતી જતી તે વખતથી શુલાબરામનું મન તેનામાં હુણ્ણ થયું હતું અને તેને પોતાની પ્રણય-ભાગિની કરવાને તે અકોનિશ પ્રયાસ કરતો. ગૃહમાં કોઈની

અનુપસ્થિતિનો લાભ લઇને દુર્મિલા ગૃહ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હોય ત્યારે જતો અને અનેક કાર્યનું ખડાનું કાઢીને ત્યાં દીર્ઘ-કાલ પર્યંત રોકાતો. કવચિત્ નમન શરથી દુર્મિલાને પોતાનો પ્રેમ દાખવતો. દુર્મિલા પણ તેની આ સર્વ પ્રથમ ચેષ્ટાઓ અજ્ઞાતપણે જોયા કરતી. ગુલાબરાય તેના આવવા જવાના માર્ગનું રૂંધન કરીને ઘણી વખત ઉભો રહેતો. કેટલીક વખતે આવા માર્ગ રૂંધનના પ્રયોગથી ઉલમના શરીરનો સ્પર્શ થતો. દુર્મિલા પ્રથમ તો કેદિત થતી હોય એમ જણાતી હતી. કિન્તુ દિવસાનુદિવસ તેની વૃત્તિઓ શિથિલ થતી ગઈ. તેના હૃદયમાં પ્રેમ વિષ સિંચાયું. ગુલાબરાય હવે વધારે હિંમતવાન બન્યો અને એકાંત મેળવવા સર્વ પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. દુર્મિલાએ પણ પોતાની માતાને સમજાવીને આ ગૃહકાર્ય કરવાનું પોતાને માટે રખાવી દીધું. તે હવે રોજ આવતી હતી. તેની ચેષ્ટાઓ પણ દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી. તેની ઇન્દ્રિયલાલસા વધારે સતેજ થતી જતી હતી અને ઇન્દ્રિય સુખ ભોજવવાને માટે તેનું હૃદય તલસતું હતું. એકાંત મળતાં બંને રતિ ચેષ્ટાઓ કરતાં અને પ્રેમ ગોળીથી એકમેકનાં હૃદય ખાત્રી કરતાં. એક દિવસે પ્રારબ્ધના યોગે ગૃહનાં તમામ માણસો સવારથી કેઈ બહારનાં સ્થળે જવાનાં હતાં. માત્ર ગુલાબરાયને ગૃહ સંભાળને માટે રાખવાનું નિર્માણ થયું હતું. ખંડારથી તેણે દીલગીરી દર્શાવી, પણ તેનું અંતઃકરણ હૃષ્ટી ઉછાળા મારતું હતું. સવારના સર્વ રવાના થયા. માત્ર ગુલાબરાય એકલોજ ઘરમાં હતો. દુર્મિલા હંમેશા મુજબ ગૃહકાર્ય કરવાને આવી અને તેને એકલો જોઈને સહેજ પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી સ્મિત કર્યું. અને ગુલાબરાયે તે જોયું નથી એમ ધારીને સલજજ મુખે કાર્ય પ્રવૃત્ત થવાને અંદરના લાગમાં ગઈ. ગુલાબરાય પ્રથમ તો તેના આવા કૃત્યથી વિચારસ્તબ્ધ થઈ ગયો. કિન્તુ મન તુમિની લાલસાએ તેના હૃદયના કાતરલાવને ત્યાગ કરાવીને દુર્મિલાની પાછળ જવાની પ્રેરણા કરી. તેણે તેને આવતાં જોયો કે નિસ્ર મુખ

કરીને નિઝે પડે ઉભી રહી. ગુલાબરામ ધૈર્મ્ય ધરી આગળ વધ્યો. અને ચિખુક સ્પર્શથી તેનું મુખ ઉઘ્યું ક્યું. પ્રભુમળીનાં સ્નિગ્ધ નયનો એકમેકને મળ્યાં. એકમેકના હૃદયો વિદિષ્ય થવા લાગ્યાં. ઉભય પરવશ દશામાં ક્ષણવાર ઉભાં રહ્યાં. અંતે ગુલાબરાયે પોતાના હસ્તદ્વય પ્રસાર્યા અને દુર્મિલાને બાહુપાશમાં બદ્ધ કરીને એક અધરાત્રિગન લીધું. તત્પશ્ચાત્ પોતાનો એક હાથ તેના વાંસાપર રાખી બીજાથી તેના ચરણદ્વયને ભૂતળપરથી ઉપાડીને બાજે મૃત દશામાં હોય તેમ ભુજા લિપ્ત કરીને એક કાળ પલંગ પર લઈ જઈને સુવાડી. આજે દુર્મિલાનું વૈધવ્ય ધર્મથી પતન થયું. આજે તે દુશ્ચરિતા પાપીયસી અને વૈધવ્યવૃત્તભંગિની થઈ ચુકી. જ્યારે દુર્મિલા મોહ નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ અને તેને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું ત્યારે તેનું મન ઘણુંજ આકુળ બાકુળ થવા લાગ્યું. પોતાની વિવશતા અને અચળ મુગ્ધતાને માટે પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. જ્યારે તેણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જોયું હતું કે ગુલાબરામ એકલો છે છતાં પણ વિના સંકેતે ગૃહ કાર્ય કરવાને અંદર ગઈ એ પોતાની ગંભીર ભૂલ તેને હવે સમજાઈ. તેને ઘણું વિમાસણ થવા માંડ્યું. તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુબિંદુઓ ભરાઈ આવ્યાં, પણ વિધિનુ ધાર્યું સર્વદા અને છે એમ આશ્વાસન માની અશ્રુબિંદુઓને છુટી નાંખ્યાં અને બાજે ચૌર કર્મ ક્યું હોય એમ છુપાતી છુપાતી અંદર જઈને પોતાનું હંમેશનું કાર્ય સમાપ્ત કરીને ચેર જતી રહી. આ પ્રસંગથી સર્વ કોઈ અજ્ઞાત હતું. કોઈને શંકાશિલ થવાનું કારણ પણ મળ્યું નહોતું. દુર્મિલાનો ભાઈ આ પ્રસંગ બન્યો ત્યારે રંગુનમાં રહેતો હતો.

ઉપર્યુકત ઘટનાને એક બે વર્ષ વિતી ગયા પછી ગુલાબરાયને રંગુન જવાનું થયું, ત્યાં તે સારી નોકરી મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો અને પોતાનો જીવનકાળ સુખરૂપ બાંધેત કરવા લાગ્યો. મોડા સમયમાં દુર્મિલા પણ રંગુન ગઈ ને આપણે પ્રસ્તુત નવલકથાના આગળના ભાગમાં જોયું છે, તેમ

રંગુન આવવાના સમાચાર તેના ભાઈ પાસેથી શુભાષરાયને મળ્યા હતા. તે તેને મળવા માટે પણ ગયો હતો. દિનપ્રતિ દિન તેમને એકબીજાને ત્યાં જવા આવવાનો પ્રસંગ વધતો ગયો. શુભાષરાયની પાપવૃત્તિ અને તેના દુશ્ચરિત વિષે દુર્મિલાના ભાઈને લેશમાત્ર પણ શંકા નહોતી. દુર્મિલાને શેઠ કરમાલીને ત્યાં સેવિકા તરીકે રાખવામાં આવી તે આપણે જોયું છે. હવે તે સ્વછંદે અને નિરંકુશ રીતે ફરતી હતી અને પોતાના પ્રિયતમની સાથે આનંદમાં સંસાર સુખ ભોગવતી હતી.

દુર્મિલા ઉપર લગ્નના પ્રમાણે કાળગૃહના આંતર ભાગમાં પ્રવિષ્ટ થઈને એક આસન પર બેઠી. બેઠા પછી શુભાષરાયે પુછ્યું:

“કેમ દુર્મિલા, તને આજે આવતાં ઘણો વિલંબ થયો?”

“હું આવવાને માટે તૈયાર તો બેઠેલી થાત પણ ચમકુમારી પાસે જવાથી ત્યાં દીર્ઘકાળ પર્થત વાર્તાલાપ કરતી બેઠી તેથી મોડી ઉઠી. તે ઉપરાંત સાયંકાળના સમય પૂર્વે ઉદ્યાનમાંથી નીકળવાથી કોઈને શંકાશીલ થવાનું પ્રયોજન મળે એટલે સાયંકાળ પછીજ નીકળી અને અન્યથા રોકાયા વગર સીધી તમારે ત્યાંજ આવી છું.” દુર્મિલાએ પોતાના મોડા આવવાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું.

“મારી પ્રતિરતિ દુર્મિલા, કહાય આજે તું આવીશ નહિ એમ મને લાગતું હતું. તને જોઈ નહોતી ત્યાંસુધી મારું મન ઘણું આકુળબાકુળ થતું હતું. તારી મનમોહક કાંતિનું દર્શન થયું નહોતું ત્યાંસુધી આ હૃદય વિરહજન્ય પીડાથી સંવેદિત અને સંતપ્ત થતું હતું. મારી પ્રણયિની ! તારા મિલનથી મને અગાધ અને અવર્ણ્ય આનંદ થાય છે. આજે પૂર્ણિમા છે એટલે પ્રણયીયુગલો પૂર્ણિન્દુની શીતળ અને આલ્હાદકારી ચાંદનીમાં આમ તેમ ફરે છે. અને આ મૃતલોકમાં સ્વર્ગીય સુખનો વહાવો લે છે. વિરહીજનોને ચંદ્ર પીડે છે. તું આવી નહોતી ત્યાંસુધી આ દયાહીન અને નિંહુર ચંદ્ર

મને પીડા કરતો હતો. વાહ ! શું તારો સ્નેહ, તારું મુખદર્શન અત્યારે મારી હૃદય પીડાને દૂર કરવાને શક્તિમાન થયું છે. તું મારા પ્રેમસંતપ્ત હૃદયનો ધનવંતરી છે.” શુભાબરાયે પોતાની પ્રેમપીડાનું અને વિરહાવસ્થાનુજન્ય મદન પીડાનું બ્યાન કરતાં કહ્યું.

“ મારા હૃદયેશ્વર, જેમ મારા વિયોગથી આપના હૃદયને અમુખ થાય છે તેવું તમારા મુખચંદ્રના દર્શન વગર મારા પ્રેમપિપાસુ હૃદયને પણ મદનપીડા સતાવે છે. અંગે અને રંગેરંગમાં વિરહવેદના થતી લાગે છે. મારો આખો દિવસ નિરાશા અને મ્લાનતામાં પસાર થાય છે. પ્રભુની શી ઘટના છે. સ્ત્રી પુરુષનું કેવું જોડલું બનાવ્યું છે. ઉભયને બ્યારથી એક-મેકના પ્રથમ સમાગમરૂપી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારથી એક બીજાને રહાતાં શીખે છે. તેમનો આંતરિક પ્રેમ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિગત થતો જાય છે. તેઓ એક બીજાને સૃષ્ટિના અન્ય પ્રાણીઓ અને સર્ગાસ્રહોદર કરતાં પણ વધારે રહાતાં શીખે છે.” દુર્મિલાએ પોતાનો હૃદયભાવ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું.

“ પણ પ્રિયે, આજે તું ચમકુમારી પાસે શા માટે ગઈ હતી ? તને જે કાર્ય મેં સોંપેલું છે તેમાં તેં કાંઈ પ્રગતિ કરી કે નહિ ? ” શુભાબરાયે પ્રેમ વિષય અને એક નવીન વિષયમાં પરિવર્તિત કરવાના ઉદ્દેશથી પ્રશ્ન પુછ્યો.

“ મારા મદન મદહર્તા અને જીવનાધાર, ચમકુમારીને સમજાવી, લલચાવી અને તમારા પ્રેમની પ્રગાઠતા દર્શાવીને તેને તમારી પર્યાક્રશાયિની બનાવવાના કાર્યમાં મેં અઘાપી સુધી કાંઈ પ્રગતિ કરી નથી. આજે તેની પાસે ગઈ હતી. કિન્તુ અન્ય વાર્તા સંગ ચાલતો હોવાથી આપના કાર્ય પર-ત્વેની કાંઈપણ વાત તેની પાસે કરવાની મારાથી હિમ્મત થઈ શકી નહિ. તદ્દઉપરાંત તેને ત્યાં આજે કોઈ નવીન વ્યક્તિનું આગમન થયું છે. તેનો પરિચય આપને નહિ હોય. ચમકુમારીના વાર્તા પ્રસંગપરથી એમ સમજાય છે કે તે સુરત નિવાસી

છે, અને ઉમાકાંતની ઝોફીસમાંજ રહેવાનો છે. વળી તેનું હૃદય પણ આજે વ્યગ્રતાપૂર્ણ હતું તેથી આ વાત સંભંધે કાંઈપણ શબ્દોચ્ચાર કરવો અને અનુચિત લાગ્યું.” દુર્મિલાએ પોતાના કાર્યનો ઇત્થંભૂત હેવાલ પ્રદર્શિત કરતાં જણાવ્યું.

“વારૂ પ્રિયે, પણ તેનું નામ શું?” ગુલાબરાયે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તેનું નામ વંદ્રાવનદાસ છે એમ યમકુમારી કહેતી હતી.” દુર્મિલા બોલી.

“મેં એ નામ તો સાંભળ્યું છે.” ગુલાબરાય બોલ્યો, અને પછી પૂછ્યું “તેનો બાપ શું ધંધો કરે છે?”

“તેના પિતા સુરતમાં વકીલાતનો ધંધો કરે છે, અને આખા જિલ્લામાં નામાંકિત વકીલ છે.” દુર્મિલાએ વધુ પિછાન આપતાં કહ્યું.

“તેના પિતાનું નામ મને કહેશે તો કહાવ્યું હું તરત ઝાળખી શકીશ. તને તેનું નામ ખબર છે?” ગુલાબરાયે લધુ જાણસાથી પૂછ્યું.

તેના પિતાનું નામ પ્રિજબુખણદાસ છે. એમ મેં સાંભળ્યું છે, અને—”

“હં હં. મને ખરેખર યાદ આવ્યું, પણ પ્રિયા તે વંદ્રાવન તો ઇંગ્લાંડમાં અભ્યાસ કરતો હતો ને? શું તેણે પોતાનો અભ્યાસ અપૂર્ણ રાખ્યો? સાંભળવા પ્રમાણે તે ઘણો બુદ્ધિશાળી અને ચાલાક હતો.” ગુલાબરાયે દુર્મિલાને વચમાંજ બોલતી અટકાવીને કહ્યું.

“તે ઇંગ્લાંડમાં હતો પણ તેની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થવાથી તેને પાછા ફરવું પડ્યું એમ યમ કુમારી કહેતી હતી.” દુર્મિલાએ ખુલાસો કીધો.

“ત્યારે તે શેઠ કરમલાલને ત્યાં આવ્યો છે કેમ? અને ઉમાકાંતને ત્યાં ઉતર્યો છે?”

“ હા તે હાલ ત્યાં રહેશે, પછી સ્વતંત્ર નિવાસ કરશે, પણ ચમકુમારી કહેતી હતી કે તે પરણેલો નથી માટે એને પોતાને ઘેર રાખવાનો વિચાર છે. ઉમાકાંતનો શું વિચાર છે તે પુછી લીધા પછી નક્કી થશે. ” દુર્મિલાએ ચમકુમારીએ કહેલી સર્વ વિગતનું રિપોર્ટ કરતાં કહ્યું.

“ તારી વાતપરથી મને આશ્ચર્ય થાય છે કે ચમકુમારી માત્ર એક દિવસના પરિચયથી આ અપરિચિત પુરૂષને પોતાને ઘેર રાખવાને ઉત્સુક બની છે. મારું મન તે વિષે શંકાશીલ થાય છે. તારી વાતમાં કાંઈ ગુપ્ત ભેદ સમાયેલો મને લાગે છે. ” શુભાબરાએ પોતાનો મનોભાવ પ્રકટ કરતાં કહ્યું.

“ મારું ધારવું પણ એવું છે, વળી તે કામદેવની સાક્ષાત્ પ્રતિમા હોય એવો સૌન્દર્યવાન અને પ્રભાવશાળી છે. આજે કાંઈપણ અબળાને પોતાની પ્રેમલુપ્ધા કરી શકે એવી તેની મોહમયી કાંતિ છે. તેને જોઈને પતિવૃતાઓનાં મન પણ ચળી જાય એવું તેનું સુરપતિસમ સ્વરૂપ છે. કદાચ તમે કહો છો એવો કાંઈ ભેદ હશે ” દુર્મિલાએ શુભાબરાની શંકાનું અનુમોદન કરતાં કહ્યું.

“ અરે પણ આ વાતો સાંભળીને તારું મન તો પ્રેમલુપ્ધ નથી બન્યુંને ? ” શુભાબરાએ તેની હૃદય પરિક્ષા કરવાના હેતુથી પૂછ્યું.

“ મારા હૃદયેશ્વર, શું તમને મારા સ્નેહને માટે પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, જો એમજ હોય તો આથી કેવું અધિક દુર્ભાગ્ય હોય, મારા જીવીતેશ્વર, હું તમને મારા તન મનથી આહું છું. જો કે મારા વૈધવ્ય ધર્મથી હું પતિત થઈ છું છતાં આ જીવનના અવશેષ કાળમાં મારે અન્ય પ્રેમભાજન નથી કરવા. યૌવનના મહમાં અને પ્રેમાગ્નિની અસહ્ય સંવેદનાના આવેશમાં હું ફુટા અને બ્રજચરિતા થઈ. અરે ! હું માનવધર્મથી પતિત થઈ છું. એકવાર પતિત થઈ પણ

હવે મારે વધારે પતિત શા માટે થવું. તમારું રૂપ સૌન્દર્ય મારે મન સર્વોપરિ છે. જેની સાથે હું એકવાર સ્નેહપ્રાપ્તિથી સંયુક્ત થઈ તે દહ અને અભંગ પ્રાપ્તિને મારે શા માટે તોડવી. તમારો ચમકુમારી સાથે સંયોગ કરવા માટે હું મારાથી બનતો પ્રયાસ કરું છું. શું તે મારા સ્નેહ અને આજ્ઞાધારકત્વની કસોટી નથી? આથી વધારે સખત અને એક દાંભિક પ્રણયિનીને અસહ્ય લાગે એવી કસોટીમાં ઉતરવાને હું તૈયાર છું. તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે આત્મલોગ પણ આપવાને આ કિંકરી તૈયાર છે પ્રિય, મારા જીવનાધાર, મારું હૃદય એક ખડગની તીક્ષ્ણ ધારથી મારીને જીવે. આ ક્ષણે કટારી લાવો અને મારા હૃદયને વિંધી નાંખો. અને મારા અચળ દહ સ્નેહની ખાતરી કરો.” દુર્મિત્તાએ સજળ નેત્રે ઘુંટણીએ પડીને પોતાની પ્રેમભક્તિ વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું.

ગુલાબરાયનું પાપાણુ હૃદય દ્રવીભૂત થઈ ગયું. દુર્મિલાના વાગબાણોએ તેના મર્મસ્થાનને ભેદી નાંખ્યું. હૃદય વ્યથા અશ્રુવર્ષામાં પર્યાવસિત થઈ. તે એકદમ ઉઠ્યો. પ્રણત દુર્મિલાને હર્ષથી ઉઠાડી, અશ્રુ લુછી નાંખ્યાં, અને હર્ષોન્માદથી તેને પોતાના હૃદયનું આલિંગન દીધું. ઓઠ અને કપોલ પ્રદેશ પર ચુંબન પરંપરા વર્ષાવી અને નમ્ર જર્જરિત અને ગગગળા સ્વરે બોલવા લાગ્યો:

“પ્રિયે, તારું હૃદય આવું કોમળ અને અચળ પ્રેમથી પૂર્ણ હશે એની આ ગુલાબરાયને ખાત્રી ન હોતી. આજે મેં તારી હૃદય પરિક્ષા બરોબર કરી છે. તેમાં તું ફેલેલમંદ નીવડી છે-પ્રિયે, જેવો તારો પ્રેમ દહ છે એવો મારો પણ છે પણ મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવી એ ઉદ્દેશથી મારે તને ચમકુમારીને સમજાવવા આટલી વિટંબણામાં નાંખવી પડે છે. મારી પ્રતિજ્ઞા એકવાર ફળીભૂત કરીશ, ચમકુમારીના ખીલતા ચેવનનો મદ ઉતારી એકવાર મારી અંકશામિની બનાવી ઉમાકાંતને અપ્રતિષ્ઠિત કરીશ ત્યારે મારા દગ્ધ હૃદયને શાંતિ વળશે, માટે પ્રિય જે મારું શ્રેય કરવા આહતી હોય અને

આપણા પ્રેમને ચિરસ્થાયી બનાવવાની જીજ્ઞાસા રાખતી હોય તો મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં તું મારી મદદગાર થા” ગુલાબરાયે હુર્મિલાને આશ્વાસન આપતાં અને પોતાને ઉમાકાંત પ્રત્યેના વૈમનસ્મલાવ પ્રગટ કરતાં કહ્યું.

“પણ મારા પ્રાણાધાર, તમારે અને ઉમાકાંતને વિરોધ થવાનું કારણ શું છે. તે તમે અત્યાર સુધી મારાથી કેમ ગુપ્ત રાખ્યું?” હુર્મિલાએ જીજ્ઞાસુસ્વરે પુછ્યું.

“પ્રિયે, તે વૃત્તાંત ઘણું લાંબું છે. છતાં તારી ઇચ્છા છે તો સંક્ષિપ્તમાં જણાવીશ.” એમ કરીને તેણે વૃત્તાંત કથનને પ્રારંભ કર્યો.

“જ્યારે અમે રંગુન આવ્યા ત્યારે હું અને ઉમાકાંત પ્રથમ સાથે રહેતા હતા. કારણ કે તે વખતે રંગુનમાં ગુર્જર નિવાસીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી હતી. ઉમાકાંતના પિતા મારાપર પુત્રવત્ સ્નેહ રાખતા. ઉમાકાંતને અને મને સર્વ વસ્તુઓ સરખી અપાવતા. જ્યારે તેના પિતા પોતાના જીવન-કાર્યથી ક્ષારગત થઈને સ્વદેશ પધાર્યા ત્યારે અમને સાથેજ રહેવાની આજ્ઞા કરતા ગયા હતા. તેમની આજ્ઞાનુસાર અમે થોડા દિવસ સાથે રહ્યા. ચમકુમારી પણ આ વખતે આવી હતી. ઉમાકાંતના ઉચ્ચ સ્વભાવને લીધે તે ઘણી વખતે તેના સાથે વિવાદાસ્ત ભાષણ કરતો. આથી તે બિચારીને ઘણું કષ્ટ સહન કરવું પડતું. ઉમાકાંતની અનુપસ્થિતિમાં હું તેને આશ્વાસનદાયી શબ્દોથી શાંત કરતો. તેનું હૃદય શાંત થતું એમ બહારથી તે જણાવતી, કિન્તુ તેની મનોવ્યગ્રતા દિવસે દિવસે વૃદ્ધિગત થતી હતી. ઉમાકાંતને અમારા આવા એકાંતવાદથી ઘણી શંકા આવતી. તેને મારા સદ્વર્તન માટે ઘણો સંશય આવવા લાગ્યો. એક દિવસે તે ચમકુમારી સાથે કલહ કરીને આવ્યો ગયો. ચમકુમારી બેઠી બેઠી ઘણું હૃદય-લેહક આંકડ કરતી હતી. મને દયા આવવાથી હું તેની પાસે ગયો અને તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો. એવામાં ઉમાકાંત

ચુપડીથી ઉપર આંચે. અને સંતાપને વાત સાંભળવા લાગ્યો. થોડીવારમાં તે ઉપર આંચે. અને મને મમકુમારી પાસે બેઠેલો જોઈને ક્રોધથી રક્તવર્ણોંધ યજ્ઞ ડાળા ધુરકાવવા લાગ્યો. હોઠ ફફડાવવા લાગ્યો. આખરે તેણે મારાપર અસહ્ય વાક્ય પ્રહારો કરવા માંડ્યા. મારા પર અસહ્ય વર્તન અને દુશ્ચરિતનો આક્ષેપ મૂક્યો, અને મને તત્તક્ષણ ગૃહ ત્યાગ કરવા ફરમાવ્યું. હું પરાધીન હોઈને ગૃહ છોડી ગયો. અને ક્રોધના આવેશમાં મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મને જે આક્ષેપથી કલંકિત કરવામાં આવ્યો છે તેવું દુષ્કૃત્ય મારે ક્રોધપણુ લોગે કરવું. આ હમારા વૈમનસ્યનું કારણ, પ્રિયે, ક્રોધ એ ગાંડપણુ છે, અને તેના આવેશમાં કરેલા કાર્યને માટે પછી પશ્ચાત્તાપ થાય છે.” ગુલાબરાયે વૈરભાવનું કારણ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું.

તેની મુખમુદ્રા પર આ વખતે અનેક ભાવવર્ણનું પરિવર્તન થતું હતું. થોડીવારમાં તે તેના હૃદયને પ્રજ્વળતા અગ્નિને તે શાંત કરીને બોલ્યો—“ પ્રિયે, એ વાત હાલ બંધ કરવી સારી છે. મારો મનોબ્યાધિ વધારે સતેજ થાય છે. ચાલ આવ, આપણે આ નેત્રરંજનકારી અને વિરહસંત સસ્ત-હૃદયોને અમીરસસમાન ચાંદનીમાં ફરીને આજની વિશિષ્ટ નિશા સુખોપલોગ અને મનરંજનમાં નિર્ગમન કરીએ.”

બન્ને ઉઠ્યાં. ગુલાબરાયે દુર્ભિલાને કંઠાપ્રલેશ કરીને એક ઓઠાલિંગન લીધું અને પછી પોતાને એક હસ્ત દુર્ભિલાના કટીપ્રદેશ પર પ્રસારી અને દ્વિતિય હસ્તે તેની ચિયુક પકડીને તેના મુખપુંડરીકનું દર્શન કરવા લાગ્યો, અને બંને તેનું પાન પાન કરતો હોય તેમ નિહાળવા લાગ્યો. દુર્ભિલા આ વખતે વિખાંત અવસ્થામાં હતી. તેને મધપાનનો નીચો ખરાબર ચઢ્યો હતો. ભૂમંડળ અસ્થિર ભાસતું હતું. કદાચ તે ભૂતળ પણુ બની ભૂત પણુ ગુલાબરાયે તેની દશા બાંધીને હસ્તાલિંગનથી તેને પડતી ભચાવીને ખુણામાં પડેલા એક પલંગ પર બેસાડી. પછી એક મધપાનની બાટલી અને ગ્લાસ લાગ્યો અને દુર્ભિલાને આમહમી એક ગ્લાસ પીવડાવ્યું.

અને પોતે પણ બે ચઢાવ્યાં. મધરસ જેમ વધારે પ્રદિગ્ત અને સતેજ થતો ગયો અને વિખાંતિનું સામ્રાજ્ય જેમ તેમની જાનેન્દ્રિયો પર વ્યાપ્ત થતું ગયું, તેમ મહનનુ પ્રાબલ્ય વૃદ્ધિ-ગત થયું. બન્ને પલંગપર સુતાં. આ વખતે ચંદ્રનો પ્રકાશ પર્ષક શમ્ભાપર પડતો હતો તેથી તેનો પ્રભાવ પણ મહનો-સેજક હતો. મહનરસ વધારે ને વધારે જમતો ગયો. બન્નેનાં હૃદયો પ્રેમ પિપાસુ અને ઐન્દ્રિક સુખોપલોગને માટે ઉત્સુક બન્યાં. ઉભય અનેક પ્રકારની ગતિકેલી કરવા લાગ્યાં. વસ્ત્રનું પણ જાન ન રહ્યું. દુર્મિલ્લાનું વસ્ત્ર ધીમે ધીમે ઠટી પ્રદેશ-પરથી સરી જવા લાગ્યું. તેનાં રોહીનીનાં નેત્રોમાં પ્રેમની ઠેક આવતી જણાઈ. દષ્ટિમાં અસ્થિરતા દશ્યમાન થવા લાગી. તેના મુખપર મહનમહનું આવરણ છવાઈ ગયું. કેશકલાપશિ-થિલ થયો. કપોલપ્રદેશપર કુતલો વિહરવા લાગ્યાં. મુખમુદ્રા વધારે મોહક અને આકર્ષક થતી ગઈ. શુલાભરાય પણ તેવીજ દશામાં હતો. પણ તે સાધારણ જ્ઞાન્તિમાં હતો. સ્નિગ્ધ નયનોથી દુર્મિલ્લાનું મુખ નિહાળતો, તેના અધરા મૃતનું પાન કરતો, શુલાભરાય દુર્મિલ્લાના પ્રેમસંતપ્ત હૃદયમાં શાંત્વના રૂપી વારિ સિંચવા લાગ્યો.

છેવટે ઉભય પરિશ્રમિત થઈ જવાથી બાહુપાશમાં બદ થઈને ગાઢ નિદ્રાને આધીન થયાં.

પ્રકરણ ૯ મું.

રાત્રિ પર્ચટન.

જે અચરથ ઉમાકાંત, વંદ્રાવન અને ચમકુમારીને લઈને “રામલ લેકસ” પર આવવાને નીકળેલો છે તે મંદ ગતિએ અનેક વિશાળ આડા અવળા માર્ગ વટાવીને આખરે તેના નિર્ણિત સ્થળ પાસે આવેલ ખોટ કલખના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્રણે જણ રથમાંથી નીચે ઉતર્યા અને પ્રવેશ દ્વારમાં દાખલ થઈને એક નાના પાપાણના બાંધેલા જોવારા પાસે આંબાં આ જોવારાને કેટલાં પગથીયાં હશે તે કહી શકાતું નથી. કિન્તુ પાણીની સપાટી બહાર પાંચ છ જણાં હતાં. આ સ્થાનની પાસે થોડે દૂર એક નાની લતાપુષ્પમંડિત વાટિકા છે જેમાં સામસામે એક “બાંક” ગોઠવવામાં આવેલો છે. આ સ્થળ પર પૂર્ણિમાની શીતળ રાત્રિએ ભગવાન શીતરશ્મિતની શીતકર પ્રપુંજને ઉપભોગ કરતાં ઘણાં પ્રેમી યુગલો બેસીને પ્રેમ ગાળી કરે છે. આવી ઘણી વાટિકાઓ છે જ્યાં આગળ પણ આવી રચના કરવામાં આવેલી છે. તે સિવાય પણ બુઢા બુઢા સ્થળો પર આવા બાંકો નાંખવામાં આવેલ છે. ઉપર્યુક્ત જોવારાથી થોડેક દૂર આવે બીજા એક જોવારો આવે છે, જ્યાંથી મ્યુનિસિપાલિટીના પરવાનગી પત્રથી ફરતી એક હોડી જળ પ્રવાસ કરનારાઓને આ “લેક” ના વારિ પ્રદેશમાં થઈને સામે કિનારે લઈ જઈને “ડેલાહુસી” નામક ઉદ્યાનનાં કિનારા પર ઉતારે છે. હોડી આખો દિવસ ફરે છે પણ શૌકીનજનો ઘણુંખરૂં સાંજનાજ ફરવા આવે છે.

“રામલ લેકસ” ને જોતાં અજ્ઞાત અવલોકન કરનાર તો નિઃશંક એમજ અનુમાન કરે કે આ સર્વ સૌન્દર્યની રચના

મનુષ્યકૃત નહિ પણ નૈસર્ગિક છે, તેમાં હંમેશાં પાણી રહે
 એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. આ લોકસમાં હંમેશાં
 સાંજે નાની નાની નૌકાઓમાં શ્રીમંત ઉચ્ચકુળના અને વિશુદ્ધ
 ગોરાઓ પોતાની ગૌરાંગનાઓને લઈ સ્વહસ્તે નૌકા સંચાલન
 કરતા હોય છે. ગોરા લોકો આવા વ્યાયામના ઘણા શોખીન
 હોય છે. ઘોટ કલખની પાસે આવીને નૌકાઓને લાંગરી
 રાખવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે. આ કલખમાં અનેક
 પ્રકારના ખાદ્ય અને પેય પદાર્થો મળી શકે છે. કિન્તુ તે
 માત્ર તે તેના સભ્યોનેજ પુરા પાડવામાં આવે છે. કલ-
 ખના માળ પર પૂર્ણિમાના બેન્ડની રાત્રિએ ગોરા અને ગૌસ-
 ગનાઓ નીચે વાગતા બેન્ડના ગાયનના ક્વનિને તાલબદ્ધ
 થઈને નૃત્ય કરે છે ત્યારે જોનારાના હૃદયમાંથી એવા ઉદ્ગારો
 સહજજ નીકળે છે કે “આ વિહારસ્થાનો માત્ર ગોરાઓને
 માટેજ છે. તેઓ કેવા મજાહ કરે છે. પોતાનો નિયમિત
 કાળ દૈનિક જીવન વ્યવસાયમાં ગાળીને બાકીનો વખત
 આવી મોજ મજાહમાં નિર્ગમન કરે છે. ખરેખર તે લોકોજ
 આ મૃત અવનિપર સ્વર્ગીય સુખોપભોગ કરવાને
 સમર્થ છે. આપણા હિન્દીઓ પોતાનું સર્વ જીવન
 મહેનત મજૂરીમાં ગાળે છે, બ્યારે આ ગોરાઓ મોજમજામાં
 પ્રવૃત્ત હોય છે ત્યારે તેમને અન્ય વ્યવસાયનો ખ્યાલ પણ
 હોતો નથી. આપણા હિન્દીઓ મોજ મજાના વખતમાં-પણ
 પોતાના દૈનિક જીવન વ્યવસાયની ઉપાધિના વિચારો કરતા
 હોય છે. આ લોકોમાં આત્મસંયમ કેવો દૃઢ હોવો જોઈએ કે
 બ્યારે તેઓ એક વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેમાં તદ્દલીન
 થઈ જાય છે અને અન્ય વિષયક વિચારમાળાને પોતાના હૃદયમાં
 સ્થાન નથી આપતા. અરે! મનુષ્ય મનુષ્યની જીવન પ્રણાલિમાં
 કેટલો તફાવત છે.” પૂર્ણિમાના બેન્ડને કિવસે જે સભ્યને
 નૌકા જોઈતી હોય તેણે લેખિત વિજ્ઞાપના કરવી પડે છે. તે
 વિજ્ઞાપના પત્રોમાંના નામોની ટીપ તૈયાર કરીને તેને જુદી
 જુદી ઠાગળની ઠાપલીઓ પર લખીને સર્વ મિશ્ર કરીને

નૌકાઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ચિટ્ટીઓ ઉપાડવામાં આવે છે. તેમાં જે સભ્યનું નામ નીકળે તેનેજ યોગ આપવામાં આવે છે. આ સભ્યોનાં નામો જાહેર ખબરના પાટીઆપર ચોડવામાં આવે છે. ઘણા સભ્યો રહી જાય છે છતાં તેમનાં અંતઃકરણમાં નથી ઉપજતો ક્રોધ કે નથી ઉત્પન્ન થતો દ્વેષાગ્નિ અહીં તે લોકો કેવા સંપત્તી કાર્યભાર ચલાવે છે.

આ સિવાય હરકરીઓને માટે પણ યોગ રાખવામાં આવે છે જેમાં તેઓ જળવિહાર કરે છે. હિન્દીઓને માટે એક વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. અર્ધ રૂપીઓ અથવા રૂપીઓ ખરચવાથી એક મ્યુનીસીપાલિટીના પરવાનગી પત્રથી યોગ રાખતા માણસ પાસેથી યોગ મેળવી શકાય છે. આ નૌકા ચારથી દશ માણસ બેસે એવી યોગી હોય છે. કિન્તુ તેમાં હલેસાં ગોરા લોકોની નૌકાઓના જેવાં નાનુક અને સ્કેલાઇથી ચલન-હલન કરી શકાય એવાં નથી હોતાં. હલેસાં ભારે હોય છે. એટલે નાનુક બાંધના યુવાનો તેને સ્કેલાઇથી ફેરવી શકતા નથી. આનો ઉપયોગ કેટલાક હિન્દીઓ કરે છે અને જળ વિહાર સાથે નૌકા સંચાલનનું કામ શીખે છે. ઉપર્યુકત યોગ કલબમાં હિન્દીઓને સભ્યો તરીકે રાખવાનો પ્રતિબંધ છે.

આ યોગ કલબની સામેના “ડેલાહુસી,” નામક ઉદ્યાનમાં દર શનિવાર અને મંગળવારે બેન્ડ વાગે છે. તે દિવસે ઘણા પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રીમંત પ્રબળનો અને અન્ય શૌકીન ગૃહસ્થો ફરવાને નિમિત્તે આવે છે ત્યારે તેનો દેખાવ ઘણો આનંદ દાયક અને દ્રષ્ટવ્ય બને છે. એક સ્થળે નાનાં નાનાં બાળકો પોતાની આયાઓ સાથે ખેલતાં કુહતાં માણસ પડે છે બીજે સ્થળે પ્રણયી યુગલો પ્રણય યોગિષ્ઠિ કરતા ફરતાં માણસ પડે છે. કેટલીક વ્યક્તિઓ આ સ્થળપર લાંબવર્તુળાકારે ગોઠવેલા “બાંકો” પર બેસીને દૈનિક વ્યવસાયથી પરિશ્રમિત અને નિર્વેદિત થયેલા મગજને શીતળવાયુ હાલેરીઓથી શાંત કરે છે. ઉદ્યાનમાં આવવાને ઉપર્યુકત યોગમાર્ગ સિવાય અન્ય માર્ગ છે, જ્યાંથી નાનાવિધવાહનારૂઠો આવે છે. રાયલ

લોકસને ફરતો એક સુંદર અને સુશોભિત રસ્તો છે જે ચાર પાંચ માઇલનો છે. કેટલાક વ્યાયામ પ્રિય યુવકો આ માર્ગે થઈને લોકની પ્રશંસિત્વા કરે છે. ડેલાહુસી ઉદ્યાનમાં આવવાના આ માર્ગ પર અનેક શ્રીમંત ગૃહસ્થોનાં ઉદ્યાન નિવાસગૃહો છે, જ્યાં તેઓ ઉન્હાળાનો વખત માળવાને આવે છે. ડેલાહુસી ઉદ્યાનમાં ઘણી વાટિકાઓ છે, જેમાંથી માંડ એક એક વાહન સામસામ્ય પસાર થઈ શકે છે. વાટિકાઓની રચના ઘણી મનોહર છે. ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાને એક દરવાજો છે જેના જમણા હાથ પર વિદેહસમ્રાટ એડવર્ડ સાતમાની કળા વિધાયકોના કળાનૈપુણ્યનું ભાન કરાવતી એક સુંદર પાષાણ પ્રતિમા છે. આ ઉદ્યાનનું સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય નેત્રરંજનકારી અને માનુષિક મગજબળના પ્રાબલ્યનું સર્વોચ્ચ દિગ્દર્શન કરાવે એવું છે. આ સ્થળ એક સુંદર દ્વિપકલ્પાકારે બનાવવામાં આવ્યું છે. વાટિકાઓના મધ્યમાં નાના નાના હરીયાળીવાળા ટેકરા બનાવેલા છે.

ઉમાકાંત વંદ્રાવન અને યમકુમારી રાત્રિનો સમય હોવાથી આ ઉદ્યાનમાં જઈ શકે તેમ ન હોતું. ત્રણે પ્રસ્તુત પરિચ્છેદના પ્રથમારંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એવારા પાસે આવીને ત્યાંજ બેઠાં. આ વખતે લગભગ સાડાઆઠ વાગ્યાનો સમય થતા આવ્યો હતો. ખોટ કલબની મર્યાદામાંનું બેન્ડ હજી શરૂ થયું નહોતું. માત્ર કેટલીક નાની નાની નૌકાઓ તેમાં આરૂઢ થયેલાં દંપતિઓને લઈને આમતેમ ફરતી જણાતી હતી.

અહીં સમય વ્યતિત થતાં બેન્ડ વાગવું શરૂ થયું અને તેની સાથે ગોરાઓ પોતાની પ્રણયિનિઓ અથવા સહુધર્મચારિણીઓના કટીપ્રદેશ પર એક હાથ રાખીને અને બીજો હાથ લાંબો કરી તથા તેના હાથ સાથે હસ્થળી સંયુક્ત કરી તાલમદ્દ થઈને નૃત્ય કરતા કલબના પ્રથમ મજલાની ચતુર્દિશાએ ફરવા લાગ્યાં. તેમનાં મુખ પુલકિત થયેલાં જણાતાં

હતાં. ફેટલાંક નૃત્ય કરતાં હતાં. ફરેક ગાયન જ્યારે સમાપ્ત થતું ત્યારે આ નૃત્યની પણ સમાપ્તિ થતી. પુનઃ વાદિત્રવાદન શરૂ થતાં નૃત્ય પણ તેજ પ્રમાણે શરૂ થતું.

વાદિત્રવાદન શરૂ થયું એટલે વંદ્રાવન, ઉમાકાંત અને ચમકુમારી ત્રણે આવીને કલબતા બંગલાની સામે નૃત્ય જોવાને ઉભાં રહ્યાં. નૃત્ય જોતાં અને વાદિત્રવાદન શ્રવણ કરતાં ત્રણે થોડીવાર ઉભાં અને લગભગ દશ વાગ્યાનો સમય થતાં તેઓ એક અશ્વરથ બોલાવીને તેમાં સ્વાર થઈને પ્રસ્થાન કરવા લાગ્યાં.

અશ્વરથમાં સ્વાર થયા પછી ઉમાકાંતે વંદ્રાવનને સંજોગીને પૂછ્યું: “કેમ, તમારો હવે શું વિચાર છે, ? ગૃહતરફ પ્રયાણ કરવું છે કે આ પાસે આવેલા મોટા ફ્યામાં જવું છે. જે તમને પ્રવાસ પરિશ્રમની પીડા થતી હોય તો આપણે ગૃહપ્રતિ ગમન કરીએ, નહિ તો આજે પૂર્ણિમાનો દિવસ છે અને બર્મા લોકોનો આજે મોટો તહેવાર છે. એટલે ફ્યામાં જોવાનો લાભ પણ સારો મળશે. બર્માની નૃત્યકળા પણ વિલોકવા જેવી છે.” ઉમાકાંતે પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું.

“ફ્યા એટલે શું તે મને સમજ પડતી નથી.” વંદ્રાવને પૂછ્યું.

“ફ્યા એટલે બુદ્ધ મંદિર. રંગુનમાં આના જેવું મોટું વૈષ્ણવવાળું અને સમૃદ્ધિવાન એકે બુદ્ધ મંદિર નથી. તેની રચના અને બાંધણી ઘણી સુંદર છે.” ઉમાકાંતે વંદ્રાવનને સમજાવતાં કહ્યું.

“ચાલો, ત્યારે તે તરફ જઈએ. આવો અત્યંત લાભ શુભાવશે વાસ્તવિક નથી.” વંદ્રાવને અનુમતિ દર્શાવતાં કહ્યું.

ઉમાકાંતે રથસંચાલકને મોટા ફ્યા તરફ જવાનો હુકમ કરતાં રથ તે દિશા તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યો. લગભગ દશ મીનીટ જેટલા સમયમાં રથ ફ્યા પાસે આવી પહોંચ્યો. આજે બર્મા લોકોનો મોટો તહેવારનો દિવસ હોવાથી

તે લોકોના મહાન પ્રયત્ન સમુદાય સમુદાય-કેટલાક પગે ચાલીને, કેટલાક વાહનારૂઠ થઈને, કેટલાક આ સ્થળ પર આવતી દ્વામગાડીમાં બેસીને-આવતા હતા. આ બુદ્ધ મંદિરને “સ્વેડેગોન” ક્રિયા પેગોડાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. બ્રહ્મ દેશમાં સર્વ મોટાં શહેરોમાં અને કેટલાંક નાના ગામોમાં નાના મોટા અસંખ્ય બુદ્ધ મંદિરો છે. જેથી બુદ્ધ ધર્મની સત્તા કેટલે સુધી પ્રસાર થઈ હશે, અને બુદ્ધ ધર્મની મહત્તા કેટલી હશે એનો ખ્યાલ સહજ કરી શકાય છે. રંગુનમાં બે મોટા ક્રિયા છે. તેમાંનો એક ઉપર્યુક્ત “સ્વેડેગોન” અને દ્વિતિય “સુલે ક્યો.” કિન્તુ સ્વેડેગોન ક્રિયાની મહત્તા ઘણી છે. આ ક્રિયા રંગુન શહેરની સપાટીથી ૨૦૦-૪૦૦ ફુટ ઉંચાઈની એક વિશાલ ટેકરી પર બાંધવામાં આવેલી છે. દૂરથી તે એક અલેહ દુર્ગસમાન દેખાવ આપે છે. આ ક્રિયાના ગગનચુર્ણ ગુંબજને ઘણે દૂરથી જોઈ શકાય છે. જોનાર વ્યક્તિ કોઈપણ નીચાણના પ્રદેશમાં હોય તો પણ તેને સ્હેલાઈથી જોઈ શકે છે. ગુંબજને વિદ્યુત દિપિકાઓથી અલંકૃત કરવામાં આવેલી છે. રાત્રિના સમયે જ્યારે સર્વ દિપિકાઓ સળગે છે. ત્યારે તેનો પ્રકાશ સર્વત્ર છવાઈ રહે છે. આ બુદ્ધ મંદિર પર ચઢવાની ઘણા સોપાનની સોપાનાવલી છે. ઉપર જતાં આ સોપાનાવલી ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત થયેલી છે. મધ્યમાંથી જનસમુદાય આવજાવ કરે છે, અને બાકીના બે ભાગોમાં ભગવાન બુદ્ધ દેવની પ્રતિમાઓને અર્પવાની અનેક પ્રકારની અંજલીની સામગ્રીની દુકાનો રાખવામાં આવી છે. તે સિવાય આવા મોટા તહેવારોને દિવસે નાનાવિધ ફળફૂલ, દિ, ખાદ્ય પદાર્થો તથા અન્ય વસ્તુઓની દુકાનો જોવામાં આવે છે. બુદ્ધ ભગવાનને અર્પણ થતી અંજલીમાં મુખ્યત્વે કરીને અગરભાત, મીણખત્તિ, ફૂલના હાર, અને એવા બીજા પદાર્થો હોય છે. પાષાણ પ્રતિમાની પાસે આખો વખત મીણખત્તિઓ બળતી રાખવામાં આવે છે. બુદ્ધ મંદિરમાં દેશી પોશાકમાં સજ્જ થઈને જનારને પગરખાં બહાર કાઢવાં પડે છે. પણ ચુરોપીય

પોશાકમાં જનારને માટે બાધ નથી. આ એક વિચિત્ર પ્રણાલિકા છે. વિદેશી ક્રિશ્ચિયન ધર્મીઓ જપારે આ મંદિરનું અવલોકન કરવાને આવે છે ત્યારે તેઓ વિના સંકેત પગરખાં સહિત પ્રવેશ કરે છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પુસ્તકમાં પણ પગરખાં પહેરીને જવાના પ્રતિબંધનો નિર્દેશ કરેલો છે, છતાં આ બ્રહ્મદેશનિવાસી બુદ્ધમતાનુયાયીઓ વિદેશી પોશાકમાં સજ્જ થયેલા વિધર્મીઓને સ્વમંદિરમાં વિનાસંકેતે જવા દે એ વિચિત્ર અને અસ્તુત્ય છે. મંદિરની પવિત્રતાનો તેમને કેટલો ઉચ્ચતમ ખ્યાલ હશે એ આવી અપ્રશંસનીય પ્રણાલિકાથી અનુમાન કરી શકાય છે.

ઉમાંકાંત, ચમકુમારી અને વંદ્રાવનનો રથ આવીને એક મોટા વિશાળ મેદાનમાં ઉભો રહ્યો. ત્રણેજણુ તેમાંથી ઉતર્યા અને એક ફૂલ વેચનારાની પાટપાસે પગરખાં કાઢીને અંદર જવા લાગ્યાં. માર્ગમાં અનેક પ્રકારના લોકોને જોઈને વંદ્રાવનને આનંદ થતો. બર્મી લોકોને જોવાની તેને આ પ્રથમજ તક હતી. બર્મી પુરૂષો સુખ્યત્વે કરીને કમરપર એક હુંગી અને શરીરપર એક નવીન પ્રકારની બંડી જેવું પહેરે છે. મસ્તિષ્કપર એક નાનો રેશમી ફૂંટો બાંધે છે. આ લોકમાં મોટી શિખાઓ રાખવાની રૂઢી છે. આ મોટી શિખાઓને ફૂંટી બાંધતી વખતે મધ્યમાંથી વાળીને બહાર રાખવામાં આવે છે. કિન્તુ આધુનિક સુધારા મતાનુયાયીઓ આવી શીખાઓ રાખતા નથી અને મસ્તિષ્કપર કંઈ બાંધતા નથી. બર્મી સ્ત્રીવર્ગ પણ કમરે એક રેશમી ચસચસતી હુંગી પહેરે છે. અને શરીરાચ્છાદન માટે એક ચુસ્ત ફરાક જેવું પહેરીને સર્વ ઉન્નત અવયવોને દબાવી દઈને ઉપર એક “ઇંગી” પહેરે છે. ઇંગીને મોટી બાંયો હોય છે. આ ઇંગીનો આગળ પાછળનો આકાર ઘણો સુંદર બનાવવામાં આવે છે. તે ઘણી ખુલતી રહે છે. બર્મી સ્ત્રીઓ મસ્તિષ્કના મધ્યમાં અંબોડા વાળે છે. તેઓ હિન્દી સ્ત્રીઓ સમાન અંબોડા વાળતી નથી. પણ સર્વ કેશમાર્જની સાથે સંયુક્ત કરીને તેની કૃત્રિમ

વાળના શુભ્ધાથી ખાંધીને એક કેશમાર્જની સાથે સંયુક્ત કરીને તેની આબુખાબુ વીટાળે છે અને પછી તેમાં ટોકણીઓ જેવા અલંકાર ધાલે છે. ગળા બન્ને સ્કંધપર પ્રસરતો એક સુંદરશુભાળી અથવા પ્રવેત ખેસ નાખે છે. પગમાં સપાટ અથવા ચંપણ પહેરે છે. બર્મા લોકો માંસાહારી છે. કિન્તુ હિંસા કરતા નથી. તે લોકોમાં એવી એક કિંવદંતી છે કે એક વખત જ્યારે બ્રહ્મદેશ દુષ્કાળ પીડિત હતો અને અન્ન વિગેરેનો સર્વત્ર અભાવ જોવામાં આવતો હતો ત્યારે તેમના મહાન કૂંગી પેગોડા અર્થાત મોટા ધર્મ ગુરૂએ જે કાંઈ નિર્વાહને માટે જે કોઈ પદાર્થ મળી શકે તે આવાની રજા આપી. લોકો માંસભક્ષણ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. આ રિવાજ હજુ પણ પ્રચલિત છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણે જણ સોપાનાવદ્ધી પરથી માર્ગમાં નવી નવી વ્યક્તિઓને જોતાં છેવટે ઉપર પહોંચ્યાં. સોપાનાવદ્ધીના અંતપાસે આવતાં તેમને ભગવાન બુદ્ધ દેવની સમાધિસ્થ સ્થિતિની પાષાણ પ્રતિમાનાં દર્શન થયાં. આ પ્રતિમાની સામે અસંખ્ય બુદ્ધ મતાનુયાયીઓ ધુંટણી બેસીને પ્રાર્થના કરતા હતા. સર્વત્ર મીઠુબાજીઓનો પ્રકાશ અને પુલના ઢગલા જોવામાં આવતા હતા. પ્રતિમાનાં દર્શન કરીને તેઓ સર્વત્ર ફરવા લાગ્યાં. આ ક્ષેત્રમાં આવી અસંખ્ય પ્રતિમાઓ છે અને સર્વને નાના મોટા ક્ષેત્રમાં પધરાવવામાં આવી છે. મધ્યમાં આવેલા ગગનચુંબિ ગુંબજવાળા ક્ષેત્રની પંક્તિમાં બે ત્રણ નાના નાના ક્ષેત્ર છે. આ સર્વની ચતુર્દિશાએ પ્રદક્ષિણા કરી શકાય એવો પાષાણ જડીત માર્ગ છે, જે કેટલેક સ્થળે એટલો તો વિશાળ છે કે અસંખ્ય મનુષ્યોનો એક મોટો સમુદ્ધ બેસી શકે છે અને નૃત્યાદિ મનોરંજન કીડાઓ બોધ શકે છે. ત્રણ જણ ફરતાં ફરતાં આ વિશાળ સ્થળ પાસે આવ્યાં. જ્યાં એક પરમ લાવણ્યમયી, હિરામાણિક્યનાં નાનાવિધ અલંકારોથી વિભૂષિત થયેલી, ચુસ્ત અને નિતંબપ્રદેશનાં સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે એવી

કુંડર અમલસતી શુભાળી રંગની રેણમી. કુંડા પવિત્રાન
 કરેલી, અને કટીપ્રદેશને હંદ્રભૂવનની અપસરા સુલભ સજ્જ
 વસ્ત્રોની કૃત્રિમ પાંખોથી અલંકૃત કરીને નૃત્ય કરતી એક
 મૃતિકા તેમના જોવામાં આવી. નૃતિકાને જોઈને વંદ્રાવનને
 અરેખર આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે કહી આવું નૃત્ય જોએલું નહોતું
 બર્માલોકની નૃત્ય કીડા હિન્દી રીતથી ભિન્ન હોય છે. તેમના
 વાદિત્રાદિ નૃત્યના તાલના અને સુરસંમિશ્રણના સાંજો પણ
 ભિન્ન હોય છે. તેમની ગાયન પદ્ધતિ પણ કેટલેક અંશે
 ભિન્ન જણાય છે. કિન્તુ કેટલાક સુરીલા સ્વરવાળા ગાયકો
 અરેખર રાગ મીલાવીને ગાન કરે છે તો આ ભિન્નતા કેટલેક
 અંશે લોપ થતી જણાય છે. ઉપર્યુકત નૃતિકાનો સુર જાડો
 અને કંઠને અગ્રિય લાગે જોવો હતો તેના ગાનમાં હિન્દી માના-
 રીઓના કંઠ માધુર્યનો અભાવ હતો. તેમની સુર અને આલા-
 પની યુળીઓ આ નૃતિકામાં નહોતી. તેનું ગાન હાસ્યરસ
 પૂર્ણ અને શ્રંગારિક હતું. અને કેટલેક અંશે બિભત્સ પણ
 હતું. આપણા હિન્દી અને બર્મા ભાષાથી અજ્ઞાત શ્રોતા-
 સમુહને આ ગાનમાં કાંઈ રસ અને માધુર્ય લાગે નહિ એ
 સ્વભાવિક છે. કિન્તુ બર્મા શ્રોતાજનોને આવા ગાન શ્રવણમાં
 ઘણોજ રસ પડે છે. આ નર્તકીના નૃત્ય સાથેના નેત્ર કટાક્ષ
 હાવભાવ અને અંગમરોડ ઘણાં મનોહર અને ચિત્તાકર્ષક
 હતાં. તેના પાદદ્વયની ગતિ ચંચળ અને ચપળ હતી. તેના
 કટીપ્રદેશને અને તે સાથે નિતંબને મરોડ કોઈપણ પ્રેક્ષકને
 હૃદયહારિ લાગે તેમાં કાંઈ નુતનતા જેવું ન હોતું. વાદિત્રનાં
 સાંજો પણ ઘણું ઉત્તમ કાર્ય કરતાં હતાં. તે લોકોના વાદિત્રમાં
 જળતરંગના સુરને મળતો સુર નીકળે જોવું એક વાદિત્ર
 હતું. આ વાદિત્રમાં જલતરંગના જુદા જુદા સુર આપે જોવાં
 ખાલાંની માફક નાના નાના મૃદંગો હતાં. જે હાંડીઆથી
 બબલવામાં આવતાં હતાં. આથી તાલ અને સુરનું સંમિશ્રણ
 મથારિયત થતું હતું. આ સિવાય બીજાં ઘણાં સાંજો હતાં.
 ક્ત્ય સર્વાંશે દ્રષ્ટવ્ય હતું. લોકોનો ચોટો સમુહ આ નૃત્ય

જોવાને જોડેલો હતો. વંદ્રાવન, ઉમાકાંત અને ચમકુભારી ત્રણે આ સ્થળ પાસે લોકસમુદ્ધના પાશ્ચાદ્ધાગમાં ઉભાં રહ્યાં અને નૃત્ય જોવામાં અને જ્ઞાન શ્રવણ કરવામાં તદ્દલીન થઈ ગયાં. અવસરમય તેઓ આ પ્રમાણે ઉભાં રહ્યાં પછી વંદ્રાવને મૌનભંગ કરીને ઉમાકાંતને કહ્યું: “ભાઈ-ઉમાકાંત, આપણું આવે આવવું સર્વથા સફળ થયું છે. કોઈ પણ દિવસ ન નિહાળેલું એવું આ નવીન પ્રદેશનું નૃત્ય જોવાનો અવલોક લાભ મને પ્રાપ્ત થયો. વાડું, પણ આ લોકમાં નાટક મંડળીઓ હોય છે ખરી કે?”

“હા આ લોકમાં નાટકમંડળીઓ છે. કિન્તુ તે આ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ફરે છે. તેમની નાટક મંડળીઓમાં આપણા જેવાં મનોહર દ્રશ્યોનો અભાવ હોય છે. નાટકની વસ્તુ કેટલેક અંશે ધાર્મિક હોય છે. કેટલીક નાટક મંડળીઓ દશાવતારના તથા બુદ્ધ દેવની સીલાનાં નાટકો ભજવે છે, જે ખરેખરે જોવા લાયક હોય છે.” ઉમાકાંતે વંદ્રાવનના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું.

“આ નાટક મંડળીમાંની કોઈ રંગુનમાં આવે છે કે નહિ?” વંદ્રાવને પુનઃ પુછ્યું.

“હા, તે રંગુનમાં આવે છે, પણ સ્થાયી નાટકમંડળીના અભાવે દીર્ઘકાલપર્યંત રહેતી નથી. સામયિક વપરાશને માટે તેઓ નાટકમંડળી બાંધે છે અને થોડાં નાટકો કરીને જતી રહે છે.” ઉમાકાંતે જુવાળ આપ્યો.

“મંડળીઓમાં પ્રખ્યાત કઈ છે?” વંદ્રાવને વિષયમાં વધુ નિમજ્જન કરવાના હેતુથી પુછ્યું.

“પો. સેઇનની મંડળી છે. તે ઘણી મશહુર અને લોકપ્રિય છે.” ઉમાકાંતે કહ્યું.

“આ નાટકોમાં સર્વ ભૂમિકા પુરૂષો ભજવે છે કે નારીકાની ભૂમિકા સ્ત્રીપાત્ર ભજવે છે?” વંદ્રાવને વધુ જાણના હેતુએ પ્રશ્ન પુછ્યો.

“ મુખ્યભાગે નામિકાની ભૂમિકા ઓખાત્ર લખવે છે, અને તેમાં ઔચારિક ભાવનાનું મથાર્થ દિગ્દર્શન થવા ઉપરાંત પ્રેક્ષકને આનંદદાયક લાગે છે.” ઉમાકાંતે ઉત્તર આપ્યો.

વંદ્રાવનની છાસા સંતુષ્ટ થતાં ઉમથે મૌનનું અવલંબન કયું. લગભગ અગિઆર વાગ્યાનો સમય થતાં વંદ્રાવને ગૃહતરફ પાછા વળવાની ઇચ્છા દર્શાવતાં સર્વ નૃત્યસ્થળ પાસેથી પાછાં આગ્યા અને સોપાનાવહી ઉતરીને અશ્વરથમાં બેસી ગૃહતરફ જવા લાગ્યાં. માર્ગમાં ઉમાકાંતે વંદ્રાવનને પુછ્યું “ આજના દિવસના રંગુનના સહવાસથી તમારું મન પ્રભુલિત અને પ્રમોદિત થયું કે નહિ ?”

“ મને ઘણું આનંદ થયો, મારા હવે પછીના દિવસો પણ મુખરૂપ પસાર થશે એવી મારી ખાતરી છે.” વંદ્રાવને પોતાનો મનોભાવ દર્શાવતાં કહ્યું.

ત્રણે બંગલામાં આવી પહોંચતાં અશ્વરથમાંથી ઉતર્યાં, અને માલપર જઈને વચ્ચે બહલીને વંદ્રાવન પોતાના શયનગૃહમાં ગયો અને ઉમાકાંત અને ચમકુમારી તેના આગ્રહથી બિલાના શયનગૃહમાં ગયાં. ક્ષણમાં સર્વ નિદ્રાવશ થયાં. બહાર પ્રવેતવસન પરિધાના નિશાદેવી પોતાના પ્રિયતમ ઇન્દુકુમારની સાથે ક્ષણમાં હાસ્ય કરી પ્રસન્નવદના જણાતી અને ક્ષણમાં નિસ્તેજતા ધારણ કરી મ્હાનમુખા જણાતી આવેશ રાત્રિકાળ કરતી હતી. સર્વત્ર નિઃશબ્દતા અને નિસ્વતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું હતું. અને જાણે આ મૃતલોકે મોહનિદ્રામાં ગર્ક થયો હોય એમ સર્વત્ર વિસ્તરેલા અભંગ શાંતિના સમ્રાજ્યથી ભાસતું હતું. બંગલામાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરેલી હતી.

મહાસોની મંડળી.

જત પ્રાદ્યુષેકોમાં વણુવેલી ઘટનાઓ પછી એક માસને સમય વ્યતિત થયો-ઉમાકાંત અને વંદ્રાવન સાથેજ નિવાસ કરતા હતા અને પોતાના જીવન વ્યવસાયમાં મગ્ન રહીને આશ્રમપ્રધેશમાં કાળ નિર્ગમન કરતા હતા. ચમકુમારી પણ તેવીજ રીતે પોતાના દિવસો પસાર કરતી હતી. વંદ્રાવન, ઉમાકાંત અને ચમકુમારીનાં સંયુક્ત નિવાસથી પરસ્પર ગાઢ પરિચયમાં આવતાં હતાં. ચમકુમારીને વંદ્રાવનની સદ્ગુણ સંપત્તિ તથા વિદ્વત્તિ લાલ મળતો હતો. રાત્રિનાં સમયે જ્યારે જાહાર કરવા ન જતાં ત્યારે વંદ્રાવન નવીન નવીન સાહિત્યનાં પુસ્તકો વાંચન કરતો. ઉમાકાંત અને ચમકુમારી તેમાં ઉલ્લેખેર અને આનંદથી ભાગ લેતાં. આવી રીતે રાત્રિને ઘણો સમય તેઓ વાંચનમાં ગાળતાં. વંદ્રાવને આટલા સમયમાં ઉત્તર રામચરિત, શાકુંતલ, મેઘદુત, વિઠ્ઠભાવશર્મિ આદિ પ્રકૃત પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. ચમકુમારીને શાકુંતલ અને મેઘદુતમાં ઘણું રસ પડતો હતો. તે કેટલીક વખતે વિચાર તવલીત થઈ જતી અને કેટલીક ઘણું સુખી વિચાર કલામાં હોય એમ લાગતી. ઉમાકાંત પણ ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરતો અને કેટલીક વખતે અર્થ અર્થ કરતો. પણ વંદ્રાવનની વિદ્વતા અને જ્ઞાન ઉપદેશિત થતી સર્વ અર્થમાં તેને પરોક્ષ કરવાને અસમર્થ હતાં. આ એક માસના સમયમાં કાંઈ નવીન ઘટના બની નહોતી.

દુર્મિલા અને શુભાષ્રય સ્વર્ગદાતા રહેતાં તેમજ મીલન પ્રાયશઃ હમેશ થતું હતું. તેઓ ઇન્દ્રિય લાલસા તૃપ્તિ અને વિપરીતલોભમાં કાળજીપ કરતાં હતાં. દુર્મિલા અધર્મ

ગુલાબરાયની પ્રતિજ્ઞાપાલનાથે કાંઈ પણ મહદ્ કાર્ય કરી શકી નહોતી. ચમકુમારી અને તેનું મીઠન પ્રતિદિન થતું હતું. કિન્તુ સ્વહૃદયની વિકલતાને લીધે ચમકુમારી તેની સાથે આવશ્યક સિવાય વધુ બાંધણ કરતી ન હોતી. દુર્મિલા એમ ધારતી કે ચમકુમારી કદાચ તેના દુરાચરણનો ભેદ પામી ગઈ હોય. તેની દૈહલતામાં પ્રતિદિન વધુને વધુ ક્ષીણતાનો સંચાર થતો જતો હતો. તેનો કટી પ્રદેશ છુર્ણતા ધારણ કરતો જતો હતો. ચાલતી વખતે ગતિમાં અસ્થિરતા અને દુર્બળતાનું પ્રાધાન્ય સ્પષ્ટ દર્શ્યમાન થતું હતું. નેત્રો ભયથી વિરક્ષારીત હોય એમ વિશાળ થતાં જતાં હતાં. તેના પીન-પયોધરમાંથી કાઠિન્ય અને પીનતાને લેખ થતો જણાતો હતો. તેની ભૂજઓ રક્તમાંસ વિહિન હોય એમ પીતવર્ણ થતી હતી. તેના રક્તલાસિમા મિશ્રિત કપોલ પ્રદેશ પર નિર્બળતા-જન્ય પીતવર્ણના આવરણનું આગમન સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થતું હતું. તેના ગુલાબી અંધરોમાં શ્યામતા આવતી જણાતી હતી. ટુંકમાં તે એક દશકાયિની થતી જતી હતી. આ સર્વ ભાવોથી ચમકુમારીના મનમાં કાંઈ શંકાનો આવિર્ભાવ થયો હશે એમ તે ધારતી હતી. કદાચ ઉદ્યાનમાંના અનુચરમાંથી કોઈએ તેને ગુલાબરાયના ગૃહપ્રતિ જતી જોઈ હોય અને ચમકુમારીને સર્વ વૃતાંતના સમાચાર વિદિત કર્યા હોય એમ તે અનુમાન કરતી હતી. તેના મનમાં અનેક પ્રકારની કુશંકાઓનો આવિર્ભાવ થતો હતો. આથી તે ગુલાબરાયની પ્રતિજ્ઞાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં શક્તિમતી થઈ નહોતી. ગુલાબરાય હરનિશ તેના દૈનિક કાર્યનો વૃતાંત પુછતો. કિન્તુ આ વિષય સંબંધેના કાંઈ સંતોષકારક સમાચાર તેને મળતા નહિ. આથી તેનું હૃદય વધારે ઉદ્વિગ્નતા અને ખિન્નતાનો ભોગ થતું હતું. તેણે અનેક તર્ક વિતર્ક, અનેક ઉપાયો યોજ્યા, પણ તેમાં તે યશસ્વી નીવડયો નહિ. છેવટે તેણે પોતાના અતિમ લક્ષ્યની વિધ્વી માટે એક બદમાસોની ટોળી તરફ પોતાનું ધ્યાન વાળ્યું. આ લોકોની મદદથી તેના ધ્યેયની સિદ્ધિ થશે એવી આશા બંધાઈ.

રાત્રિના લગભગ દશ વાગ્યા હશે. આને ઉર્મિલા ન આવવાની હોવાથી ગુલાબરાય પોતાના નિવાસસ્થાનના પ્રથમ ખંડમાં આમતેમ ફર્યા કરતો હતો. ક્ષણમાં હસ્તાલમ્બનથી મુઆરવિંદને ટેકવી રાખી તે વાતામન પાસે ઉભો રહેતો. ક્ષણમાં મુછપર હાથ રાખીને કાંઈ ઉંડો વિચાર કરતો હોય એમ જણાતું. ક્ષણે હોઠ ફફડાવતો, નીચો વળી દુર દૃષ્ટિ ફેંકતો વળી નિરાશ થયો હોય એવી સ્થિતિમાં ખીમેથી દૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લેતો. આમ પ્રતિક્ષણ બિન્ન બિન્ન ચેષ્ટાઓ કરતો ગુલાબરાય ઉભેલો હતો. ઘડીઆળમાં દશના ટકેરા વાગ્યા. ક્ષણ માત્રમાં ત્યાં એક મોટર વાહન આવ્યું. તેમાંથી ચાર વ્યક્તિઓ ઉતરી. ગુલાબરાયે પોતાનું નિવાસાલય ખરેખર બનાવેલું હોવાથી મોટર સંચાલકે તેના દ્વારસન્નિધ મોટર ઉભી રાખી. તેમાંના ચારે જણને ઉતરતા જોઈને ગુલાબરાય દ્વાર ખોલવા મધ્ય ખંડમાં ગયા. દ્વાર ખુલતાં ચાર માણસો પ્રવિષ્ટ થઈને ગુલાબરાય સાથે પ્રથમ ખંડમાં આવ્યા અને વેમાસનેા પર પોતાનું સ્થાન લીધું.

આ ચાર અપરિચિત આગંતુકો જુદી જુદી જાતિના હતા એમ તેમના પોશાક પરથી જણાઈ આવતું હતું. તેઓમાંના એક જણે હિન્દુ પોશાક પહેરેલો હતો. સફેદ પોતીયું, કાળો કોટ અને માથા પર ઇટાલીઅન બનાવટની ટોપી પહેરેલાં હતાં અને હાથમાં સુંદર કાળા રંગની ગાંઠાવાળી એક લાકડી પકડેલી હતી. બીજાએ પંજાબનિવાસીઓ પહેરે છે એવી એક સુરવાળ અને લાંબો સફેદ કોટ પહેર્યાં હતાં. અને માથા પર સફેદ ફેટેા ખાંધેલો હતો, તથા હાથમાં એક રંગીન લાકડી ઝલેલી હતી. તેના બાદ દેખાવ પરથી એમ અનુમાન થતું હતું કે તે અપરિચિત માણસ કોઈ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનવાસી અથવા પંજાબનિવાસી હશે. ત્રીજા માણસે સર્વ રીતે ખર્ચા પોશાક સજ્જ કરેલો હતો; તેથી તે બ્રહ્મદેશવાસી હશે એમ નિર્વિવાદ અનુમાન કરી શકાતું હતું. ચોથા માણસે એક સફેદ પાયબો અને અચકન પહેરેલાં હતાં, અને માથા પર

જરીના ભરતકામવાળી ગોળ ઉંચી ટોપી પહેરેલી હતી, તેથી તે કાંઈ મુસલમાન જ્ઞાતિનો હશે એવું વાસ્તવિક અનુમાન થતું હતું. ઉભયના હાથમાં લાકડીઓ અથવા એવું કાંઈ ન નહોતું. તેઓ સર્વ પચીસથી ત્રીસ વર્ષના હતા. મુખમુદ્રા અત્યારે હૃદયમાં પ્રવૃત્ત શાંતિના સામ્રાજ્યને લીધે ગાંભીર્યપૂર્ણ હતી, છતાં તેમની દૃષ્ટિની વખતો વખત થતી વક્રગતિથી અને બ્રહ્મીપરની ઉચ્ચતાસુચક કરચલીઓથી તેમનાં હૃદયો અને પાપાચરણ પ્રવૃત્તિનો સહજ ચોક્કસ ખ્યાલ આવી શકતો હતો. હિન્દુ પોશાકમાં સજ્જ થયેલી વ્યક્તિની મુખમુદ્રા પર પ્રચંડ રૌદ્રતાના ભાવો કવચિત્ સ્પષ્ટ જણાતા હતા. તેનું હૃદય અત્યારે ખિન્ન અને ઔદાસિન્યપૂર્ણ હતું. બાકીના ત્રણ જણ સ્વસ્થ ચિત્ત અને શાંત જણાતા હતા.

ગુલાબરાયની સાથે પ્રથમ ખંડમાં આવીને બેઠા પછી હિન્દુ પોશાક પરિધાન કરેલા માણસે પુછ્યું.

“કેમ, ગુલાબરાય, હમે નિયમિત વખતે આંખા છીએને?”

“હા, તમે નિયમિત વખતે આંખા અને તમારા રનેહી-એને સાથે લઈ આંખા તે માટે તમારો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.” ગુલાબરાયે કૃતજ્ઞતાનો ભાવ દર્શાવતાં કહ્યું.

“અરે! તેમાં ઉપકાર માનવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. મિત્રને સંકટ સમયે સહાય કરવી એ મારી અનિવાર્ય ફરજ સમજીને અત્યારે આંખો છું. તમારો ઉપકારનાં વચનો શ્રવણ કરવાને માટે નહિ.” પેલા અજ્ઞાત હિન્દુએ કહ્યું.

“ચાલો ત્યારે, તમારો ઉપકાર નહિ માનું. પણ અમીચંદ-લાઈ, મારે તમને એક ખાતગી વાત કરવાની છે, માટે અત્યારે આવવાની ખાસ તરહી આપવી પડી છે માટે જો તમે આ પાસેના ખંડમાં આવો તો વાત કરું. પછી તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કાર્ય કરવાનો મારો વિચાર છે. તમારી અનુમતિ અને સહાય વગર એ કાર્ય હસ્તગત કરવું મને યોગ્ય લાગતું નથી,” ગુલાબરાયે પેલા પુરૂષ જેનું નામ

અમીચંદ હતું તેને પ્રશંસાયુક્ત શબ્દોમાં પોતાની મનેચ્છા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું.

ઉપર પ્રમાણે વાર્તાલાપ થયા પછી ગુલાબરાય અને અમીચંદ બન્ને ઉઠીને મધ્ય ખંડમાં ગયા. પેલા ત્રણ જણ પરસ્પર વાતો કરતા ત્યાંજ બેસી રહ્યા. ગુલાબરાય અને અમીચંદ લગભગ દશેક મીનીટ વાતચીત કર્યા પછી પુનઃ આવીને પોતાના સ્થાન પર બેઠા. પછી અમીચંદે કહ્યું.

“ગુલાબરાય, તમારો વેર વાળવાનો માર્ગ એવો દુર્ઘટ અને આપત્તિવાળો છે કે તેમાં સમયસુચકતા અને પૂર્ણ ખાહોશીથી કામ ન થાય તો કદાચ પ્રતિષ્ઠા હાનિ થવાનો-કિંબદુના જન ગુમાવવાનો વખત પણ આવી લાગે. આ વિષય સંબંધે મારા આ સાથીઓને વાત કરીશ અને મારી ખાતરી છે કે તેઓ વિના સંકેતે સંમત થઈ કાર્ય કરવાની તત્પરતા દાખવશે.” અમીચંદે સર્વ વિગત સાંભળીને પોતાનો મત આપતાં જણાવ્યું.

“હા, માર્ગ વિપત્તિપૂર્ણ ખરો, પણ તમે તે કાર્યમાં ફતેહમંદ નીવડવાની આશા રાખો છો કે નહિ તે મારે જાણવાની જરૂર છે, કારણ કે જો તમારો અભિપ્રાય એમજ હોય કે તેમાં ફતેહ મળવી અશક્ય છે તો મારે અન્ય માર્ગનું અવલમ્બન કરવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. જેમ વખત જાય છે તેમ મારી વેરવૃત્તિ વધારે પ્રદિપ્ત થતી જાય છે અને જ્યાં સુધી મારી ઇચ્છિત તરફની મને પ્રાપ્ત થશે નહિ, અને મારા હૃદયને પ્રજ્વળતા વૈમનસ્યાગ્નિને તેના સુધાકારી અને શાંતિ દાયી દેહાલિંગન વારિથી શાંત નહિ કરે ત્યાં સુધી મારી મનોવતિમાં સ્થૈર્ય અને સ્વસ્થતાનો પુનઃ સંચાર નહિ થાય.” ગુલાબરાયે પોતાના કાર્યની સફળતા માટે અમીચંદ પાસેથી સ્પષ્ટ ખુલાસો માંગતાં કહ્યું.

“ગુલાબરાય તમે આટલા બધા ઉતાવળા અને અધીરા ન થાવ, તમારી કાર્યસિધ્ધિને માટે હમે કંઈ પણ પ્રયાસ

આદરવામાં બાકી નહિ રાખીએ. મારા મિત્રોને તમને વધુ પરિચય નથી, તેમ તેમની શક્તિસંપત્તિ તથા કારસ્થાનપદ્ધતાને તમને ખ્યાલ નથી. અત્યાર સુધીમાં તેમના બહીષ્ક હાથોએ જે કાર્યો હસ્તગત કર્યા છે તેમ તેમને પરાભવ અને નિરાશા મળ્યાં હશે એવું એક પણ દૃષ્ટાંત મેં જોયું નથી. તેમના હાથે હમેશાં વિજયજ છે તમારા કાર્યને જાર તમે મારામાં નિઃસિમ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખીને મારા પર નાખો. અને જુઓ કે અમીચંદના હાથે વિજય થાય છે કે નહિ. આથી પણ અનેકઢા કઠણ અને દુર્ઘટ કાર્યો મેં અને મારા સાથીઓએ કરેલાં છે, તો આ નજીવા કાર્યમાં ફતેહ મેળવવી એમને મુશ્કેલ લાગતું નથી. માત્ર અમને થોડા દિવસની મુદત મળવી જોઈએ, અને તે સાથે તેનું નિવાસસ્થાન બતાવવાની અને તેનું સુખદર્શન થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા તમારે કરી આપવી પડશે.” અમીચંદે ગુલાબરાયને ધીરજ આપતાં એને પોતાને વિજય મળશે એવી ખાતરી આપતાં કહ્યું.

“ધન્ય છે મારા મિત્રરત્ન, જ્યાંસુધી તમારા જેવા મિત્રો આ અવનિતજ પર અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યાં સુધી મારા એક પણ ઇચ્છિત કાર્યમાં પરાભવ મળશે એવું હું ધારતો નથી. મિત્ર મળો તો આવાજ મળજો. તમે જે વ્યવસ્થા કરવાનું મને કહ્યું તે માટે હું સર્વ રીતે તૈયાર છું, અને જો તમને અનુકુળ હોય તો આપણે અત્યારે જઈને તે ઉદ્યાન જોઈ આવીએ, નહિ તો તમને જ્યારે અનુકુળ હોય ત્યારે મને કહેવાથી તે વિષેની યોગ્ય વ્યવસ્થા ત્વરિત કરી આપીશ. કેમ હવે સંતોષ થયો કે નહિ ?” ગુલાબરાયે પણ અમીચંદના વચનમાં વિશ્વાસ દાખવતાં કહ્યું.

“ઉદ્યાન જોવાને માટે મારે અત્યારે વાંધો નથી, પણ મારા સાથીઓને મારે વાત કરવી પડશે, અને તેઓ કાર્ય બનતી ત્વરાએ કરવાને ઉત્સરહિત થાય એવી કાંઈ વ્યવસ્થા કરવાનો મારો વિચાર છે. મને પોતાને તેમાંથી ભાગ લેવાની ઇચ્છા

નથી, કિન્તુ આ માણસોને દ્રવ્ય લાલચમાં નાંખીએ તો આપણું કામ ઘણી ત્વરાએ પાર પાડી શકાશે અને આપણા શિરપર કોઈપણ જાતની જોખમદારી રહેશે નહિ. તમે તેમને સંતોષવાને શો નિષ્ણંદ કર્યો છે તે મને જણાવો તો વધારે સારું.” અમીચંદે પ્રથમથીજ પોતાના સાથીએના પરિશ્રમના મહેનતાણા બદલની સર્વ વ્યવસ્થા કરવાના ઇરાદાથી, પુછ્યું.

“તે બાબત તમે નિશ્ચિંત રહો, કારણ કે કોઈ પણ જોખમ મારા કાર્યની સિદ્ધિ કરવાની મેં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. એટલે તમારા સાથીએને મને વિશ્વ મળતાં અને મારું કાર્ય સફળતા થતાં તમે કહોશો તે પ્રમાણે સંતુષ્ટ કરવાને મારો વિચાર છે, તેમાં કદાચ કાંઈ રકમ વધારે આપવા પડશે તો મારું મન સંકુચિત નહિ થાય, એ વિષે તમે સંપૂર્ણ ખાતરી રાખો.” શુલાબરાયે અમીચંદની માંગણીને સ્વીકાર કરતાં અને સંતોષકારક જવાબ આપતાં કહ્યું.

“ઠીક ત્યારે, હું તમારા વચનપર વિશ્વાસ રાખું છું. પણ હું મધ્યસ્થ છું એટલે મારે શિરે આ સર્વ બાર રહે છે. તેથી મારી પ્રતિજ્ઞાને હાની ન થાય એમ કરવા તમે તૈયાર હોવાનો તમારું કાર્ય સફળ કરાવવાને માટે હું કોઈ પણ લોગ આપવાને તેમને સમજાવીશ.” અમીચંદે પોતાની પરિસ્થિતિ દર્શાવતાં કહ્યું.

“બાઈ અમીચંદ, શું તમને મારા વચનપરથી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ છે? તમે એમ ધારો છે કે તમારી પ્રતિજ્ઞાહાની થાય એવું એક પણ કાર્ય આ શુલાબરાયના હાથે થાય? બ્યારે મારા કાર્યની સફળતા માટે તમે આટલો અધાગ પરિશ્રમ લ્યો છો ત્યારે તમારી ઇચ્છાનુસાર તમારી પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન થાય અને તમારા સાથીએને સંતોષ થાય. એવો કોઈ પણ લોગ-આપવાને મારું મન કુઠિત થાય એવો તમે મને કૃતજ્ઞ ધારો છો? પુનઃ હું તમને મારી ખાતરી આપું છું કે તમારા આત્મ ગૌરવ અને પ્રતિજ્ઞાને કિંચિદ્ અંશે પણ હાની થાય એવું હું નહિ કરૂં. તમારા સાથીએને સંતોષવાને તમે

જેટલી રકમ માગશે. તેટલી વિના-સંકેતે આપવાને હું તૈયાર છું. તમારું મન જો એટલું અધીરું હોય તો અત્યારેજ તમને જે જોઈએ તે આપવાને તૈયાર છું.” ગુલાબરાયે અમીચંદના શંકાશીલ મનનું સમાધાન કરતાં કહ્યું.

“બસ, બસ, ગુલાબરાય હવે મારો વિશ્વાસ દઢ થયો છે. અત્યારે કાંઈ પણ રકમની આવશ્યકતા નથી. તમે પણ નિઃશંક ખાતરી રાખો કે તમારું કાર્ય થોડા દિવસમાં સફળ થશે, અને તમારી ઇચ્છિત પ્રાણપ્રિયા તમને મળશે, પણ તમે કહ્યું તેમ જો. અત્યારે ચાલો તો આપણે તે નિવાસ સ્થાન જોઈ આવીએ.” અમીચંદે પ્રપુલ્કિત વદને કહ્યું.

પછી ગુલાબરાય કપડાં પહેરીને અમીચંદ સાથે બહાર નીકળ્યો. ઉઠતાં ઉઠતાં અમીચંદે પોતાના સાથીઓને નેત્રસંકેતથી ઉઠવાનું જણાવતાં ત્રણેજણુ ઉઠ્યા, અને ગુલાબરાય અને અમીચંદની સાથે બહાર નીકળ્યા. કમાડ બહારથી બંધ કરીને તાળુ વાસીને ગુલાબરાય અમીચંદ અને તેના સાથીઓને લક્ષને આવેલી મોટરમાં બેઠો. અમીચંદની આજ્ઞા થતાં, અને ગુલાબરાયે અંગુલિ નિર્દેશથી માર્ગ બતાવતાં મોટરસંચાલકે નિર્દિષ્ટ દિશામાં મોટરને પૂર્ણ વેગે હાંકવા માંડી.

મોટર પૂર્ણવેગે આગળ ધસતી હતી. અદ્ય સમયમાં તે ઉમાકાંતના નિવાસસ્થાનવાળા ઉદ્યાન તરફ જવાના માર્ગ પાસે આવી પહોંચી. ગુલાબરાયે અમીચંદને કહ્યું. “હાંકનારને કહો કે મોટર ધીમેથી અને વધુ અવાજ ન થાય એવી રીતે ચુપકીથી ચલાવે, કે જેથી આપણા ગુપ્ત આગમનનો લેહ લેઈના જણવામાં ન આવે.” તુરત અમીચંદે મોટર-સંચાલકને આજ્ઞા કરી અને મોટર ઘણી મંદગતિએ અને નિરવતાથી ચાલવા માંડી, ઉદ્યાન નજીક આવતાં ગુલાબરાયે મોટર ઉભી રાખવાનો સંકેત કર્યો. તે ઉભી રહેતાં તેઓ ઉતર્યા અને ઉદ્યાન પ્રવેશદ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યા. દ્વારને અંદરથી સાંકળમારી બંધ કરવામાં આનું હોવાથી ગુલાબરાયે અંદર હાથ પસારીને સાંકળ ખોલી નાંખી, દરવાજો

ઉઘડયો, સર્વ અંદર હાખલ થયા. અને હોઝ પાસેથી આગળ વધીને સીડીના મહેરાબમાં આઠ્યા. સર્વ અનુચરો આ વખતે ગાઠનિદ્રા ઉપલોગ કરતા હોવાથી શુલાબરાયને સર્વસુગમ થઈ પડ્યું. અમીચંદને સીડી ખતાવ્યા પછી તે સર્વને બંગલાની પ્રવેશદ્વાર કરવાને લઈ ગયો. અમીચંદ તેના સાથીઓને આ બંગલાનું ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાનું કહેતાં તેઓ સર્વ બાબુઓ બરોબર તીવ્રદષ્ટિથી નિહાળવા લાગ્યા. તે દરમિયાન અમીચંદ સીડીપર નિઃશબ્દતાથી જઈ આઠ્યો. સીડીનું મુખદ્વાર અંદરથી બંધ હતું તે તેણે તેના સાથીઓને ખતાવ્યું અને કહ્યું કે આ દ્વાર હમેશાં આમ બંધ રહે છે. માટે બંગલામાં પ્રવેશ કરવાને અન્ય કોઈ માર્ગનું અવલંબન કરવું પડશે. તેના સાથીઓએ બંગલાની ચતુર્દિશાનું પરિક્ષણ કર્યું, અને જે માર્ગેથી તેમનું પ્રવેશ થવું તેમને સંભવિત લાગતું હતું તેનું ખારીકાઈથી અવલોકન કર્યું. છેવટે તેમણે જણાવ્યું કે નિરીક્ષણ કાર્ય ખલાસ થયું છે, માટે જે કાંઈ વધારાનું ખતાવવાનું હોય તે ખતાવો. અમીચંદે શુલાબરાયના મુખપ્રતિ દષ્ટિપાત કરીને આતુરતાસુચક એક નીશાની કરી. શુલાબરાય તેના લેહને સમજી ગયો અને બોલ્યો.

“જે ખાસ ખતાવવાનું છે તે અત્યારે ખની શકે તેમ નથી, પરંતુ જો તમે બીજી વખત આવો તો તેને ખતાવવા માટે ગોઠવણ કરો.”

“વાર, પણ શુલાબરાય, આ બંગલામાં બીજી કોઈ આ રહે છે?” અમીચંદે પુછ્યું.

“આ બંગલામાં માત્ર એક જ સ્ત્રી રહે છે. અને તેને સારું તમને આટલી વિટંબણામાં નાંખવા પડ્યા છે. કિન્તુ તે સિવાય આ ઉદ્યાનમાં આ સામેની નાની ચોરડીમાં એક સેવિકા વાસ કરે છે. પણ તે રાત્રિએ ઘણું વખત અહીં આ રહેતી નથી. મેં પ્રપંચબળ પાથરીને આ

સેવિકાને મારી પ્રણયલાગિની બતાવી છે, અને તેને માફ કામ સુપ્રત કરેલું છે. તે ઘણા પ્રયાસો કરે છે. પણ તેમાં ફળીભૂત થઈ નથી. લીધે સમય વ્યતિત થવાથી મારો વૈમ-નસ્થાગિન પ્રખરતા અને પ્રચંડતા ધારણ કરતો જાય છે. આ કાર્ય કોઈ પણ ઉપાયથી પાર પડવું જોઈએ તેથી મેં તમારી સહાય માંગી.” શુભાબરાયે તેના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં અને પોતાના પ્રણય વૃતાંતનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરતાં જણાવ્યું.

“વારૂ ત્યારે, આ બંગલામાં મારી એકજ સ્ત્રી રહે છે તો તેને જોવાની આવશ્યકતા નથી. કદાચ બે પણ હોત તો અપહરણ કરવાં ધારેલા લક્ષ્યથી અન્ય કોઈ ન સપડાઈ જાય તેને માટે જોવાની જરૂર પડત. ઠીક, પણ જો કદાચ જરૂર પડે તો અમને બતાવવાની સુચના આ તમારી પર્ણકુટવાસી પ્રણયલાગિનીને આપી દેજો જેથી જરૂર પડે અમે તેની મદદથી તેનું મુખદર્શન કરી શકીએ.” અમીચંદે આવતી મુશ્કેલીનું નિવારણ કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“સારૂ ત્યારે, એ બાબતની યોગ્ય સુચના હું આપી દઈશ. તેમ છતાં જો તમારો વિચાર અત્યારેજ સુચના અપા-વવાનો હોય તો મારી પ્રાણપ્રિયાને બોલાવું. તે અત્યારે કુટીર માંજ છે.” શુભાબરાયે સર્વ સગવડ કરી આપવાના ધરાદાથી કહ્યું “નહિ, નહિ, અત્યારે તેને બોલાવવાની આવશ્યકતા નથી. તેને સુખે સુવા દો.” અમીચંદે કહ્યું.

“ત્યારે હવે તમને બતાવવાનું કાંઈ રહેતું નથી?” શુભાબરાયે છતાં સુસ્વરે પુછ્યું.

“ના, સર્વ જોવાનું જોઈ લીધું અને સર્વ માહિતી મારે તમને પુછવાની છે તે આપણી એકાંત મુલાકાત વખતે પુછીશ.” અમીચંદે કહ્યું.

ત્યાર પછી તેઓ ઉદ્યાનના મુખ દ્વાર તરફ પ્રત્યાગમન કરવા લાગ્યા. દ્વારમાંથી બહાર નીકળી શુભાબરાયે પૂર્વવત સાંકળ ખંધ કરી લીધી અને મોઢરાડૂઢ થઈને જે માર્ગેથી

આબ્યા હતા તેજ માર્ગે પાછા વળ્યા. અહ્ય સમયમાં ગુલા-
ખરાય સ્વગૃહ નજીક આવી પહોચ્યો. મોટરમાંથી ઉતરીને
અમીચંદના તરફ જોઈ કૃતજ્ઞતા અને ઉપકૃતતાને લાવ દર્શા-
વતાં વચનો ઉચ્ચારીને તે પોતાના ઘરમાં ગયો. મોટર
ખાકીના ચારને લઈ પોતાના માર્ગે પ્રયાણ કરવા લાગી.
ગુલાખરાયે ગૃહમાં પ્રવેશ કરીને થોડું મધ પ્રાશન કર્યું
અને પછી શય્યામાં પડતાં અહ્ય સમયમાં નિદ્રાદેવીની
વિશ્વમોહિની પાશોમાં બંધ થઈને ચોરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

શુપ્તમંડળીનું શુપ્તગૃહમાં મિલન.

ગત પરિચ્છેદોમાં વર્ણવેલી ઘટનાને બીજે દિવસે પ્રાયશઃ સાંજના છ વાગ્યાનો સમય થયો હશે. અસ્તંગમનો-
નમુખ ભગવાન સુર્યનારાયણ સકળ સૃષ્ટિને પ્રબળતા ઉજ્જ-
વિમનિધિને પોતાનામાં સમાવી દેતા હોય એમ ધીરે ધીરે
મંડ પ્રકાશ ધારણ કરતા હતા. રક્તવર્ણી છાયા નભોમંડળમાં
હજી સુધી દૃશ્યમાન થતી હતી. પૂર્વ દિશામાંથી સર્વસૃષ્ટિને
શોકારાવિમાં ડુબાડતું, અને અવનિપરના પ્રાણીઓને અંધકા-
રના આવરણથી આચ્છાદિત કરતું તિમિરસૈન્ય પૂર્ણવેગે
ધસતું આવતું હતું. અવશેષ રહેલા રક્તવર્ણી પ્રકાશ સાથે
બીજે યુદ્ધ કચ્છાને આવતું હોય, અને પોતાની અધિક
સંખ્યાના પ્રાબલ્યથી તેને દબાવી નાંખવાને ઉત્સુક હોય એમ
પ્રચંડ વેગથી નભોમંડળને આચ્છાદિત કરવા લાગ્યું. કેટલીક
ક્ષણવાર પ્રકાશ અને તિમિરના સૈન્યો વચ્ચે તુમુલ્ય યુદ્ધ
ચાલ્યું, કિન્તુ પ્રકાશ સૈન્યની અલ્પ સંખ્યાને લીધે આખરે
તિમિર સૈન્ય વિજેતા થયું. પરંતુ આ વિજય ચિરસ્થાયી ન
હોતો, કારણ કે ભગવાન કુમુદિનીનાયક પોતાના તારા, તારકા
અને તારલિઓના પ્રચંડ સૈન્ય સમુહ સાથે સ્વમિત્રની ંહાર
કરવાને તિમિર સૈન્યની પુંઠ પકડીને ધસ્યા આવતા હતા.
તિમિર સૈન્યનો પરાભવ કરીને અને તેના સેનાનીઓને સ્થાન
બ્રષ્ટ કરીને અનેક તારા, તારકા, અને તારલિઓ નભોમંડ-
ળમાં પોતાની સત્તા સ્થાપન કરતાં હતાં. તિમિર સૈન્યનો
પૂર્ણ પરાભવ થતાં અનેક જ્યોતિર્મય તારાઓ ધવલ આકાશ
મંડળમાં ઉદય પામવા લાગ્યા. અલ્પ સમયમાં ભગવાન શીતમ-
યુખ સ્વસૈન્યનો વિજય જોઈને તિચ્છિમારાદિત સૃષ્ટિને પોતાના
સુધાનિધિમંડિત શાંતિદાયક પ્રકાશ રશ્મિથી અમૃતપાન કરા-

વતા, પોતાની સખી કુમુદિનીને વિકસાવતા, પ્રજ્ઞાદંપ-
તિઓનાં નેત્રને રંજન કરતા, વિરહી જનોને પ્રજ્ઞા પીત્રથી
સંતૃપ્ત કરતા અને અવનિતળપર વિસ્તરેલા અંધકારના
આવરણને ફેડતા મંદગતિએ નલોમંડળમાં પધારવા લાગ્યા.
સકળ ભૂમંડળ જે તિમિરના ક્ષણિક પ્રાધાન્યથી થોડા સાગ-
રમાં ડુબી ગયું હતું અને મોહ નિદ્રામાં પડેલું હોય એમ
મૃતપ્રાય દશાને લોગ થઈ પડ્યું હતું, તે હવે પુનરુજ્જી-
વિત થવા લાગ્યું. સર્વત્ર ચોર પ્રચ્છદપટ રૂપ પ્રકાશનું
સામ્રાજ્ય વિસ્તર્યું.

પ્રિય વાચક ! આ વખતે આપણે એક વિજય સ્થાનમાં
પ્રવેશ કરવાનો છે, માટે તારી હૃદય કાતરતા અને ભીરૂતાનો
ત્યાગ કરીને ધૈર્ય શસ્ત્રથી સજ્જ થા. કારણ કે આપણે પાપાત્મા
અને દુરાચારી અમીચંદ અને તેના સાથીઓની મળેલી એકાક-
ત્રીમંડળીમાં પ્રવેશ કરીને તેમનો પરસ્પરનો વાર્તાલાપ શ્રવણ
કરવાનો છે. અસ્તુ.

રંજુન શહેરના ઘણા ભાગો ભિન્ન ભિન્ન નામોથી જોળ-
ખાય છે. તેમાંના મુખ્ય ભાગો લારડો, મધ્ય રંજુન, પૂર્વ
રંજુન, કલાખસ્તી, નવી ખસ્તી, કોનઠાગલે, ધોખી લેન, ડનીડો,
ખોટેટાંઉ, વીગેરે મુખ્ય છે. આપણે જે સ્થાનમાં પ્રવેશ કર-
વાનો ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે તે કલાખસ્તીમાં આવેલું છે. રંજુનના
આ ભાગમાં હિન્દુ લોકો, તેમાં ખાસ કરીને શુદ્ધ નિવા-
સીઓ નિવાસ કરતા નથી. કિન્તુ મદ્રાસીઓ અને તે ઉપ-
રાંત ચિતાગોંગવાસી મુસલમાનો વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન જાતિના
લોકો નિવાસ કરે છે. આ પ્રદેશ ઘણો વિજન છે. વસ્તી ઘણી
ઓછી છે જે વસ્તી છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને કરણી ગૃહો
પ્રાધાન્યતા ધરાવે છે. આ શીલવિક્રમ કર્ણીઓ અને બલિ-
આરિણીઓ બહાર રીતે બરકર્મ કરતી નથી, કિન્તુ બર-
કર્મને માટે હલાલો રાખે છે, જે સાબંકાળના સમય પછી
બહુધા મધ્ય રંજુનમાં આમતેમ ભટકતા માલુમ પડે છે.
કોઈને કોઈ ભક્ષ તેમના હાથમાં સપડાયા વગર રહેતું નથી.

આ બક્ષની દુર્દશા થાય છે. તેને અનેક પ્રકારના શારીરિક વ્યાધિઓનો ઉપદ્રવ થાય છે. કેટલા તો આવા વ્યાધિજન્ય પીડાના પંજમાંથી મરણોન્મુખ દશામાં આવતા પશુ મુક્ત થતા નથી.

અમીચંદ કે જેનો ગત પરિચ્છેદમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે ને આવો કુપથગામિખને વ્યભિચારી હતો. તે હંમેશાં કલાબસ્તીમાં આવજાવ કરતો. બદમાસી કરવામાં રંગુન નિવાસી હિન્દુ લોકમાં તેનો કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી નહોતો. દિવસના સમયમાં ને ચોખાના બજારમાં ફલાલી કરતો. તેના પ્રપંચી અને કિન્નાબોર સ્વભાવથી વ્યાપારીઓ હંમેશાં ડરતા અને તેથી તે કામકાજને માટે આવતો. ત્યારે તેની મારફતે ખરીદી વીકરીનું કામ કરતા. આથી તેને લગભગ માસિક રૂપીઆ પાંચસોની સ્થાયી આવક હતી. જેવી તેની આવક હતી તેવોજ તેનો ખર્ચ હતો. તેનું દ્રવ્ય ઘણું ખર્ચ અસદ્માર્ગેજ વ્યય થતું. આ સ્થાયી આવક સિવાય તેને એક બીજા માર્ગેથી દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થતી હતી. તેને ચાર પાંચ બદમાસોનો સંગ હતો જેની મારફતે ચોર્ય કર્મ કરાવી. લોકોને વ્યર્થ સંતાપ આપી અનેક મુર્ખ અને સરળ હૃદયના પુરુષોને લોભ તથા લાલચોથી આકર્ષીને ફસાવીને અને અન્ય માર્ગેથી તે ઘણું દ્રવ્ય પેદા કરતો. બદમાસોનો તે એક સરદાર જેવો હતો. કોઈ પણ માણસને પોતાનું ધાર્યું કામ પાર પાડવામાં તે દ્રવ્યના અવેજમાં સહાય આપવાનું કબુલ કરતો. જો કે તે જાતે આવાં કુકૃત્યો કરતો નહોતો, છતાં પણ તે સર્વ વ્યવસ્થા કરીને તેના સાથીઓને સોંપી દેતો, અને પોતાને મળેલા દ્રવ્યમાંથી અમુક ભાગ તેમને વહેંચી આપતો, જેથી તે લોકો પણ સંતુષ્ટ થઈને નિડરપણે તેનું બતાવેલું કાર્ય કરવાની હિમ્મત કરતા. અમીચંદે એક ગુપ્તગૃહ રાખેલું હતું જ્યાં તે તેના સાથીઓને મળતો. અને પ્રતિદિવસના કાર્યના અહેવાલ શ્રવણ કરતો અને તેમને યોગ્ય સુચનાઓ આપતો. રાત્રિના લગભગ આઠથી મધ્યરાત્રિ સુધી તેમનું ગુપ્ત કાર્ય પહોંચતું.

આ ગુપ્ત ગૃહની આબુખાબુ અન્ય જ્ઞાતિના લોકો નિવાસ કરતા હતા, પણ તેમને આ ગૃહમાં થતી ચર્ચાનો લેશમાત્ર પણ સંશય ન આવતો એ આશ્ચર્યકારક બિના હતી. તેનું પ્રધાન કારણ એ હતું કે આ ગૃહની નજીકમાં કોઈ ગુર્જર-વાસી નહોતો. મદ્રાસવાસીઓ તથા બીજા લોકો ગુર્જર ભાષાથી અજ્ઞ હોય છે. તે લોકોને સામાન્યતઃ હિન્દુસ્તાની ભાષાનું જ્ઞાન હોય છે. અમીચંદ અને તેના સાથીઓ ગુર્જર ભાષામાં સર્વ ચર્ચા કરતા હતા એટલે બીજા લોકોને આ ગૃહમાં શું શું થતનાઓ થાય છે તેનું અજ્ઞાનજ રહેતું. દિવસના સમયમાં આ ગૃહમાં અમીચંદના સાથીઓમાંનો એક વારાફરતી રહેતો જેથી ગુપ્તલેહ પ્રકાશ થવાનો સંભવ ઓછો રહેતો. પ્રતિદિનના ક્રમાનુસાર આજે રાત્રિએ પણ ગુપ્ત મંડળીનું સંમેલન થવાનું હતું. અમીચંદના આગમન પૂર્વે બેત્રણ જણ આવીને બેઠા હતા અને ધીમેસ્વરે માંહોમાંહે વાર્તાલાપ કરતા હતા. આઠ વાગ્યાનો સમય થઈ ગયો હતો. અમીચંદના આગમનની ઘણી આતુરતાથી માર્ગપ્રતીક્ષા થતી હતી ટુંક સમયમાં અમીચંદ આવીને સ્વસ્થાને બિરાજમાન થયો. પ્રથમનો અહેવાલ ક્રમાનુસાર દરેક જણે વિસ્તારથી વર્ણવ્યો. જે જે સુચનાઓ આવશ્યક હતી તે સર્વ અમીચંદે પ્રત્યેકને આપી દીધા પછી તેણે ગુલાબરામ સંબંધે વાત ચર્ચવા માંડી અને પુછ્યું.

“ કેમ હમીરસીંહ, ગઈ રાત્રિએ ગુલાબરામે જે સ્થળ બતાવ્યું તે તમે બરોબર જોયું છે ને ? ” અમીચંદના પંજાબ-નિવાસી સાથી જેનું નામ હમીરસીંહ હતું તેને અમીચંદે પુછ્યું.

“ હા, મેં બરોબર જોયું છે. તેમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ પણ ઘણી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય એવો છે. ” હમીરસીંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ તો હવે મારે તમને તે ગૃહમાં ગુપ્ત પ્રવેશ કરીને

શું શું કરવાનું છે તે જણાવવું જોઈએ. ખરૂંને ?” અમીચંદે, ગુલાબરામના ગુપ્ત લેદને સ્ટ્રેટ કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“હા, તે જણાવો તો હું તે કાર્ય સફળ કરી શકીશ કે કેમ તેનો ખુલાસો આપને વિદિત કરૂં” હમીરસીંહે જણાવ્યું.

“તમે તે કાર્ય એકલા હાથે કરી શકો એમ નથી, માટે આપણા સાથીઓમાંના જેટલા તમારી કાર્યસિદ્ધિ માટે મદદગાર તરીકે જોઈએ તેટલા સાથે રાખજો. પણ સાવચેતી એટલી રાખજો કે ત્રણ કે ચાર સિવાય વધુ મદદગારોએ ત્યાં જવાની જરૂર નથી.” અમીચંદે પ્રથમ સુચના આપતાં કહ્યું.

“તે વાત તો ઠીક છે, પણ અમારે શું કાર્ય કરવાનું છે તે પ્રથમ જણાવો તો તે સંબંધે મારે શું બંધવસ્થા કરવી તે સમજાય.” હમીરસીંહે પોતાની ઉત્કંઠા જણાવતાં કહ્યું.

“કામ ઘણું કઠણ અને ગંભીર નથી. તમારા જેવા કાર્યકુશળ અને દક્ષ માણસોથી સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે.” અમીચંદે જણાવ્યું.

“વારૂ તમારે, તે કામ જે હોય તે જણાવો.” હમીરસીંહે પુનઃ જણાવ્યું.

“તમારે કાર્ય કરવાનું એજ છે કે તે ઉદ્યાનના બંગલામાં એક નવચોવના રહે છે. જેનું વય આશરે પચીસ વર્ષનું છે. તેનું તમારે અપહરણ કરવાનું છે. અને તે એવી કુશળતાથી કરવાનું છે કે તેની સાથે રહેતા તેના પતિને તેમજ અન્ય અહસ્થને તે બાબતની ખબર ન પડે. કારણ કે તમારું કાર્ય સફળ થયા પૂર્વે જો આ તર્કના સમાચાર કોઈના પહોંચવામાં આવશે તો આપણી પ્રયોજેલી પ્રપંચરચના નષ્ટ થશે, અને કદાચ તમારી અસમયસુચકતા અને અસાવધાનતાને લીધે તમે પકડાઈ જશો. તે બંગલાના નીચેના ભાગમાં બેત્રણ અનુચર સુવે છે. જેઓ ઘણા સાવધાન રહે છે. માટે સીડી માર્ગે પ્રવેશ ન કરતાં અન્ય માર્ગનો આશ્રય લેવાની મારી તમને ખાસ સલાહ છે.” અમીચંદે ગુલાબરામના ગુપ્ત લેદને

સ્ફોટ કરતાં અને તેની સિદ્ધિને માટે સામાન્ય સુચના કરતાં કહ્યું.

“અપહરણનું કાર્ય મને તો કિંચિદ્ અંશે કઠીન નથી લાગતું. એક અબળાનું રાત્રિના સમયે જ્યારે તે નિદ્રાવશ હોય ત્યારે અપહરણ કરવું એ ઘણું સુગમ છે. સીડી માર્ગેથી એ ગૃહમાં પ્રવેશ કરવાનો મારો ઇરાદો નથી, પરંતુ ગેલેરીના આધારભૂત કાષ્ટસીલોપર ચઢીને કોઈ પથ બાબુએની વચ્ચેનીમાં પ્રવેશ કરીશું, અને ત્યાંથી જ્યાં તે પરમલાવણ્યમયી સુંદરીનું શયનગૃહ હશે ત્યાં જઈશું, અને કહાચ તે તેના પતિની સાથે એકજ પર્ચકશાચિની હશે તો પથ એવી કુશળતાથી અને સાવધાનતાથી તેને તેના પતિની બાહુપાશોમાંથી વિમુક્ત કરીશું કે તેના પતિને કિંચિદ્ પથ સ્પર્શ ન થાય અને હમારું અપહરણ કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડે.” હમીરસીંહે અપહરણ કાર્યનો વૃતાંત નિરૂપણ કરતાં કહ્યું.

“વાહ, હમીરસીંહ, તમે યુક્તિ તો સારી શોધી કાઢી. તમે બંગલાની બાંધણીનું બારીક નિરીક્ષણ કરતા હતા તે આટલાજ માટે કે?” અમીચંદે પ્રશંસાયુક્ત સ્વરે પુછ્યું.

“આ કલાકૌશલ્ય અને ચૈતરકર્મ કરવાની કાર્યદક્ષતાનું શિક્ષણ તો આપ જેવા બુદ્ધિશાળી અને કારસ્થાનપટુ ગુરૂ પાસેથીજ લીધેલું છે. એટલે ગુરૂમાં કાંઈ ન્યુનતા અથવા ઉણપ હોય તો તે મારા જેવા શિષ્યમાં આવે.” હમીરસીંહે અમીચંદના બુદ્ધિ બળ અને પ્રપંચરચના પ્રાવિણ્યની યોગ્ય પ્રશંસા કરતાં કહ્યું.

“હમીરસીંહ, તમારું અનુમાન ખોટું છે, મારૂં સોંપેલું કાર્ય કરનાર તો તમે અને તમારા સાથીઓ છો. હું તો તમારે કરવાના કાર્યની યોજના કરનાર છું તમારા સમાન કાર્યકુશળતાનો પ્રયોગ મેં કરેલો નથી. ખરી પ્રશંસાયુક્ત કાર્યકુશળતા અને કારસ્થાનપટુતાનું માન તો તમનેજ

ધટે છે. જે કાર્ય થાય છે તેમાં હું કિંચિદ્ અશે પણ તમને સહાયભૂત થતો નથી. તો મારા પ્રપંચ રચના પ્રાવિણ્યની તમે જે સ્તુતિ કરી તે કેવળ અધરીત છે.” અમીચંદે હમીરસીંહની વધારે પ્રશંસા કરતાં કહ્યું.

“બસ અમીચંદભાઈ, આત્મપ્રજ્ઞાધાની હવે તો પરિસીમા થઈ. તમે મારી ખોટી પ્રશંસા કરો છો.” હમીરસીંહે પરસ્પરની પ્રજ્ઞાધાના વિષમને પતાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“હીક ત્યારે, જો વાત રહેવા દો. મારે તમને ખીલ વાત કહેવાની કે તે જો છે કે—કહાય જો તમને જો સુંદરીનું અપહરણ કર્યા પૂર્વે જો તેની પિછાનને માટે મુખ દર્શનની આવશ્યકતા લાગે તો તે ઉદ્યાનમાં જોકે પર્ણકુટીમાં હુર્મિલા નામની સેવિકા નિવાસ કરે છે તેને શુભાખરામનું નામ હાંધેને કહેવાથી તે યુવતી તમને બનતા પ્રયાસે તેનું મુખ દર્શન કરાવશે. પણ તે ઉદ્યાન પ્રાસાદમાં જોકજ સી રહે છે એવું શુભાખરાયે આપણા સર્વ સમક્ષ કહ્યું હતું તે તમને વિસ્મરણ તો નહિ થયું હોય. મારા ધારવા પ્રમાણે તો તેના મુખદર્શન અને પિછાનની કાંઈ આવશ્યકતા નથી, ખરૂંને?” અમીચંદે વિશેષ ખુલાસો કરતાં પુછ્યું.

“જોકજ સી રત્ન બ્યારે તે પ્રાસાદમાં નિવાસ કરે છે ત્યારે તો હમારા કાર્યમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત થવાનો, અથવા નિર્ણિત સ્ત્રીના અપહરણમાં બુલયુક થવાનો સંભવ નથી. પરંતુ તેમ છતાં જો અમને તેના મુખદર્શન અને પિછાનની આવશ્યકતા લાગશે તો તમારા સુચનાનુસાર ચુકિતનું અવલગ્નન કરીશું.” હમીરસીંહ પોતાનું કાર્ય નિવિઘ્ને કળીભૂત થશે એવી ખાતરી આપતાં કહ્યું.

“હીક ત્યારે, મારા કથનનું તારતમ્ય તમે અથાથ સમજ્યા છો એટલે એક વધુ સુચના કરીને શુભાખરામના ગુપ્ત ભેદની ચર્ચાની સમાપ્તિ કરીએ. અપહરણ કરીને તમારે તે છુંદરીને આપણા પરિચિત ગૃહમાં નિવાસ કરતા શુભાખરા-

મને સોંપવાની છે. પણ હમીરસીંહ તમે ખુબ સાવધાન રહેજો કે હાથે આવેલો શિકાર છટકવા ન પામે. તેને જોવી તો મુશ્કેલી કરવી કે જોવી તે તમારામાંના કોઇને જોઇ શકે નહિ. આમ ખુબ અવમુક્તિ કથામાં તમારે તેને મોટરવાહનમાં બેસી જઇને શુભાભરાયના ગૃહપ્રતિ વિના વિલંબે પ્રયાણ કરવું. તમારા પ્રયાણ ફરમાન પ્રયાણ માર્ગની રૂપરેખા તે વિલોકી ન શકે જોવી આસ સંભાળ રાખવી. જો તમારી પુઠ પકડવામાં આવે તો સર્વસમ વક્રગતિથી માર્ગમાં પ્રયાણ કરવું અને ધીરી રહતો ત્યાગ કરીને આમતેમ અટક કરવું, અને તમારી પુઠ પકડનારને સચોટ થાપ આપીને માર્ગ ભૂલાવી દેવો. કોઇ પણ પ્રમાણે નિર્ણીત સ્થળપર પહોંચીને પ્રાતઃસમય પૂર્વે તે સુંદરીને શુભાભરાયને હવાલે કરવી. અપહરણને દિવસ નિયત કરીને તમે અને ખબર આપશો તો માર્ગ મોટર વાહન તમારા કાર્મની મુગમતાને માટે આપીશ. તમારી મદદને માટે ગતરાત્રિએ આપણી સાથે આવેલા આ ઇબ્રાહીમ અને કોસાંમાંને સાથે રાખજો, કારણ કે તેમણે ઉદ્ધાન જોયેલું છે.” અમીયંદે સમાપ્ત કરતાં કહ્યું.

“ તમારી સર્વ આજ્ઞાનું પાલન આ હમીરસીંહ મથા-સ્થિત કરશે જોવી નિઃશંક ખાતરી રાખો. તે સુંદરીનું અપ-હરણ વિના વિલંબે થશે અને શુભાભરાયને સોંપવામાં આવશે. દિવસ નિયત કરવાનું કાર્ય અત્યારેજ બની શકે જોમ છે. કારણ કે ઇબ્રાહીમ અને કોસાંમાં અત્યારે હાજર છે તેમની સંમતિથી દિવસ નિર્ણય કરવો વધારે લાભપ્રદ છે. કદાચ મારા નિયત કરેલા દિવસે તેમને અવકાશ ન હોય તો આપણું કાર્ય અન્યવસ્થિત થઇ જાય.” હમીરસીંહે ઉત્કંઠાપ્રેરિત સ્વરે જણાવ્યું.

“ વારૂ, ત્યારે હું ઇબ્રાહીમ અને કોસાંમાંને પુછી જોઉં.” અમીયંદે કહ્યું. પછી તે ઉભય પ્રતિદષ્ટિ કરીને પુછ્યું.
“ કેમ, તમને કયો દિવસ અનુકૂળ છે? ”

“ તમે નહીં કરો. તે દિવસ અમારે કબુલ છે. ” ઇબ્રાહીમ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ વારૂ તમારે, આજથી ચોથે દિવસે ચંદ્રનો પ્રકાશ પણ રાત્રિએ સારો હશે અને રાત્રિના ચતુર્થ પ્રહરમાં અંધારૂ છે એટલે તમે તમારૂં કાર્ય તૃતીય પ્રહરમાં સમાપ્ત કરીને પાછા વળી શકશો. કહાચ તમારી પુંઠ પકડવામાં આવે તો ચતુર્થ પ્રહર પ્રકાશહીન હોવાથી તમને કોઈ પ્રકારની હાની થવાનો સંભવ નથી. કેમ, હમીરસીંહ, મારૂં કહેવું તમે સમજ્યાને ? ” અમીચંદે દિવસ નિયત કરીને અર્ધસુયક પ્રગ્ન પુછ્યો.

“ હા, મને કબુલ છે. રાત્રિના સાડાઅગીઆર વાગતાં તમારૂં વાહન આ ગૃહ પાસે આવવું જોઈએ. જો તે આવવામાં વિલંબ થશે તો આપણું પારેલું કાર્ય પરિપૂર્ણ નહીં થાય. માટે એનું વિસ્મરણ થવું ન જોઈએ ” હમીરસીંહે જણાવ્યું.

“ અરે તમારી મરજી હોય તો મોટર સાડાઅગીઆરે તો શું પણ દશ વાગે આવે. કોઈ પણ ભોળે કાર્ય પરિપૂર્ણ થવું જોઈએ. નહિ તો મારી આટલા સમયની કીર્તિ કલુષિત થશે. ” પછી ઇબ્રાહીમ અને કોસાંયાંને પુછ્યું. “ કેમ, આ દિવસ તમને અનુકુળ છે ને ? ”

“ સાહેબ, આપનું ફરમાન હમે કદી ઉલ્લંઘન કર્યું હોય એવું એકપણ દૃષ્ટાંત બતાવો. આપની આજ્ઞા હમારે શિરો-ધાર્ય છે. હમે હમીરસીંહની સાથે ચોથે દિવસે જમશું અને શિકારને પડડીને તેના શિકારીને હવાલે કરીશું. ” ઇબ્રાહીમ અમીચંદના પ્રગ્નનો અપૂર્વ મર્માદાથી પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું.

“ તમારે હમીરસીંહ, આપણે આ વિષયપરતે હવે કાંઈ ચર્ચા કરવાની બાકી નથી ખરૂં ને ? ” અમીચંદે હમીરસીંહનો મનોભાવ બહુવાની ઉત્કંઠાથી પુછ્યું.

“ જા, હવે કાંઈ બાકી નથી. ” હમીરસીંહે જણાવ્યું.

“આ સિવાય આપણા મંડળે અન્ય કોઈ કાર્ય હસ્તગત કરવાનું છે? અથવા કોઈ વિષયપર ચર્ચા કરવાની હોય તો તે હાલ ઉપસ્થિત થવી જોઈએ.” અમીચંદે મંડળ વિસર્જન કરવાના વિચારથી છેવટનો પ્રશ્ન પુછ્યો.

“ના આજ તેવું કોઈ કાર્ય નથી. કે નથી તેવા કોઈ વિષયપર ચર્ચા કરવાની” અમીરસીંહે જણાવ્યું.

“ત્યારે આજનો કાર્યક્રમ ખલાસ થાય છે માટે આપણું મંડળ વિસર્જન કરીએ” એમ કહી અમીચંદ ઉઠ્યો. કે પછી મંડળના સર્વ સભ્યો પણ ઉઠ્યા અને પોતપોતાને ઘેર જતાં આજની રાત્રિએ ચમકુમારી ના અપહરણ નામક વિષય પર ઉપસ્થિત થયેલી ચર્ચાની પરિસમાપ્તિ થઈ, કિન્તુ મનુષ્ય ધારણ હમેશાં સફળ થતી નથી. મનુષ્ય જે અનિષ્ટો ધારે છે તે જો સફળ થતાં હોય તો સૃષ્ટિકર્મમાં કેવું મહાન અને ભયંકર પરિવર્તન થઈ ગયું હોત, ઇશ્વરેચ્છા બલીબસી છે તેનું ધારેલું જ થનાર છે. મનુષ્ય સ્વધારણાની સફળતાના માટે વ્યર્થ તરફડીઆં મારે તેમાં શું વળે?

પ્રકરણ ૧૨મું.

આનંદવિકારમાં વિક્ષેપ.

જે રાત્રિએ અમીચંદ અને ચક્રકારમંડળીના મળ્યોએ ચમકુમારીના અપહરણ વિષયની ચર્ચા કરીને દિવસ નિર્ણય કર્યો તે રાત્રિએ ઉમાકાંત, વંદ્રાવન અને ચમકુમારીના સંબંધમાં કેાઈ જાનબંધ થટના બની નહોતી. તે રાત્રિ તેઓએ નિદ્રા ઉપલોગમાં સુખરૂપ અને નિવિરને પસાર કરી. સવારમાં વંદ્રાવન અને ઉમાકાંત ઉઠીને દૈનિક કાર્યથી પરવારીને મધ્યાન્હ લોજન લઈ ઝોદીસમાં ગયા. માત્ર ચમકુમારીજ ઉદ્યાન પ્રાસાદમાં હતી. દુર્મિલા પણ પોતાના કામકાજથી પરવારીને થોડા વખતમાં આવીને બેઠી હતી. વાર્તા વિનોદમાં કાળક્ષેપ થતાં વિલંબ ન લાગ્યો. જોત જોતામાં પાંચ વાગ્યાને સમય થવા આવ્યો. વંદ્રાવન અને ઉમાકાંત આજે હમૈશાં આવવાના સમય કરતાં વહેલા આવવા માટે ઝાંપીસેથી નીકળ્યા હતા. દુર્મિલા અને ચમકુમારી પ્રધાનખંડમાં બેસીને ગામ ખપાટા હાંકતાં હતાં. જોવામાં સીડીના સોપાનપર પાદરવ થતો તેમના કર્ણવિવરમાં અથડાયો. જાણે કાંઈ ભયમુચક થટના થવાની હોય અથવા કેાઈ અજ્ઞાન માણસોના આ પાદરવ હશે એમ અનુમાન કરીને બંને એકદમ ચોંક્યા. બંનેની દેહલતાપર એક ધ્રુજારી આવી અને સાથે લાલપર પ્રસ્વેદનાં ખુદ ખુદ છવાઈ ગયાં. કિન્તુ ચમકુમારી આમ ભરાટમાં પડે એવી બીકણ હુલસની નહોતી. તેણે ધૈર્યાન્વિત થઈને સ્વસ્થતા ધારણ કરી અને સીડીપરથી કેાણ આવે છે તે અનિમેષ દષ્ટિએ જોવા લાગી. તુરંતજ ઉમાકાંત અને તેની પાછળ વંદ્રાવન આવતા જણાયા. બંનેને જોઈને ચમકુમારી અને દુર્મિલા ભયમુક્ત થયાં અને કેાઈ આશ્ચર્યકારક થટના બની હોય તેમ ખડખડ હસી પડ્યાં. તેમના આ અચિન્ત્ય

હાસ્યનું કારણ ઉમાકાંત સમજી ન શક્યો. તેથી તેણે સીડી પાસેથી આગળ આવતાં જ ચમકુમારીને ક્ષિત્તવિલક્ષિત મુખે અને સ્નેહચુકત મૃદુસ્વરે પુછ્યું.

“પ્રિયે, કેમ આજે કાંઈ આટલું બધું હસવું આવ્યું? શું તેં મારામાં અથવા વંદ્રાવનમાં કાંઈ આશ્ચર્યોત્પાદક વિલક્ષણતા જોઈ?”

“મારા હાસ્યના કારણમાં એટલું મહત્ત્વ નથી. હાસ્યનું કારણ બધું નિર્માલ્ય છે.” ચમકુમારીએ તેવાજ મૃદુ અને મધુર સ્વરે જણાવ્યું.

“તમારા હાસ્યનું કારણ સાધારણ હોય, પણ મારી પાસે પ્રગટ કરવાથી હું તેનો નિર્ણય કરી શકીશ.” ઉમાકાંતે કારણ જણવાની છતાંસાથી કહ્યું.

“ઉમાકાંતભાઈ, જવાદોને હવે, એ હમણાં તમને નહીં જણાવશે, પણ તમે જરા રીસામણાં કરશો. ત્યારેજ તમને જણાવશે. કેમ ચમકુમારી ખરૂંને,” વંદ્રાવને નસ ઉપહાસ્ય-ચુકત સ્વરે વચમાં જણાવ્યું.

“વાહરે, વંદ્રાવનભાઈ, તમે પણ રીસામણાં મનામણાં જાણો છો ખરા. પ્રયુચકલહ કયે દિવસે અને કયી ચકોરી સાથે અનુભવવા ગયા હતા. હજી તો અવિવાહિત છો. અત્યાર થીજ રીસામણાં મનામણાંના વિષયનો અભ્યાસ કરવા ધારો છો કે શું?” ચમકુમારીએ પણ તેવી મીઠી મરકરી કરતાં કહ્યું.

“ચમકુમારી, તમારું કથન મથાર્થ છે. હું અવિવાહિત તો છું. પણ તમારા અને ઉમાકાંતભાઈના પ્રયુચકલહનું નાટક મેં જોયું છે ત્યારેજ રીસામણાં મનામણાં શબ્દનું મથાર્થ શીખ્યો છું. જો કે મને તેનો અનુભવ નથી થયો.” વંદ્રાવને પોતાના પર અનુમતા ઉપહાસનને વિખેરતાં અને ચમકુમારીના વિનોદચુકત સંભાવણને આજા મર્મ પ્રહારથી બંધ કરાવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“તમને પણ અસાધ્ય વાતો બતાવતાં ઠીક આવડે છે,

અમારે કોઈ દિવસ પરસ્પર કલહ થતોજ નથી, તો પછી મનામણાં થાયજ શેનાં.” ચમકુમારીએ પોતાનો બચાવ કરતાં જણાવ્યું.

“વારૂં, ત્યારે તમે તો પ્રણયકલહનો ઇનકાર કરો છો. પણ ઉમાકાંતભાઈ જે સત્ય હશે તે કહેશે.” એમ કહીને વંદ્રાવને ઉમાકાંત તરફ જોઈને પુછ્યું. “કેમ ઉમાકાંતભાઈ, તમારે અને ચમકુમારીને કોઈ વખત પ્રણયકલહ થાય છે કે નહિ.?”

“વંદ્રાવનદાસ, જ્યારથી આ સૃષ્ટિનું સૃજન થયું અને તેમાં સ્ત્રી પુરુષની રચના થઈને પ્રણયસૃષ્ટિ ઘડાઈ ત્યારથીજ પ્રણયકલહ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રણયકલહથીજ પ્રેમનું દંતવ, સ્થૈર્ય અને સંવર્ધન થાય છે. પ્રણયકલહના અભાવે પ્રણયીજીવન શુષ્ક જણાય છે. પ્રણયકલહ એ ઉભય દંપતિ-ઓના પ્રેમનું જીવન છે. અહા! એક વખત પ્રણયકલહ થયા પછી એક ણીજીને મનાવવાને પ્રયાસ કરતી વખતે કેવાં સંદિગ્ધ અને અસંલગ્ની પ્રેમ ભાષણો થાય છે. અરે, તેનો ખ્યાલ તમારા જેવા અવિવાહિત જીવન ગાળનાર મિત્રના હૃદયમાં મારે શી રીતે ઉત્પન્ન કરવો એ હું કહી શકતો નથી. જ્યારે કોઈ મુગ્ધ કુમારિકા સાથે તમે લગ્નથી જોડાશો અને પ્રણયી-જીવન ગાળવાનો પ્રારંભ કરશો ત્યારે આ પ્રણયકલહનું યાથાર્થ્ય તમને ખરોખર શ્રાવ્ય થશે.” ઉમાકાંતે પ્રણયકલહની મહત્તાનું દિગ્દર્શન કરાવતાં અને વંદ્રાવને અપરણિત જીવન ગાળવાના નિશ્ચય માટે ટકોર મારતાં કહ્યું. “ઉમાકાંતભાઈ, તમે પણ ચમકુમારીના કથનનો બચાવ કરવાનાં કે, હું ધારતો હતો કે કદાચ તમે મારા પક્ષમાં રહેશો તો હું ચમકુમારીના મનનું ખંડન કરી શકીશ. પણ લાચાર, તમને પણ ચમકુમારી કેટલાં બહાલાં છે તે હવે હું સમજ્યો. પણ તમે કહો કે તમારે પ્રણયકલહ થતો નથી. મારે એનોજ ઉત્તર જોઈએ છે.” વંદ્રાવને પોતાનો પક્ષ નિર્ણય થતો જોઈને હા ના કહેવડાવવાના ઉદ્દેશથી પુછ્યું.

“પણ પ્રણયકલહ તો સર્વવ્યાપક છે. તેથી હમારે પણ થાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય અથવા નવીન નથી.” ઉમાકાંતે હસતા વહને જણાવ્યું.

“હીક તમારે, તમારે પણ પ્રણયકલહ તો થાય છે ને.” પછી ચમકુમારી પ્રતિ ફરીને કહ્યું.

“કેમ, તમે તો કહેતાં હતાં અમારે પ્રણયકલહ થાયજ નહિ. જુઓ આ ઉમાકાંતભાઈ કેવા સરળ હૃદયના છે કે તેમણે સત્ય વાર્તા પ્રગટ કરી દીધી અને વિના સંકોચે કબુલ કરી દીધી! ભલે, હવે તમે ના કહો કે કે હા કહો. પણ તમારે પ્રણયકલહ તો થાય છેજ. કેમ તમને કેવાં મ્હાત કયાં?” વંદ્રાવને સર્વ વાહવિવાદનો અંત પોતાની તરફેણમાં આવતાં પ્રસન્નવદને કહ્યું.

“હા, હું પરાભૂત થઈ, પણ તેમાં તમારા ભાઈ દોષપાત્ર છે. એમણે પણ મારો પક્ષ ન સ્વીકાર્યો. ખેર, પણ તમે આવી રીતે ફરીથી પ્રણયકલહ કરાવવાનો મારો હીક શોધી કાઢ્યો. હમે કાંઈ કલહ કરીએ એવાં નથી. તમે પણ હીક એવી નિદોષ મળા ખોળો છો!” ચમકુમારીએ વંદ્રાવનના ઉદ્દેશનો મર્માર્થ સમજીને પુનઃ ઉત્તર આપ્યો.

“ચાલો હવે પ્રણયકલહ વિષમક ચર્ચાને આટલેથીજ સમાપ્ત કરીએ, કારણ કે તે વિષય ઘણો ગૂઢ છે. પ્રિય વંદ્રાવન, તમારે આ વિષયની ચર્ચા ન કરવી જોઈએ. કારણ કે તમને પ્રણયજીવનના લાભો અનનુભૂત છે. અમારે લગ્ન અંશીથી સંયુક્ત થાવ અને પ્રણયી જીવનનું સુખ ભોગવવાને ભાગ્યશાળી થાવ, ત્યારે આ વિષય પરત્વે આપણે પુનઃ વધુ ચર્ચા કરીશું. મારી ખાતરી છે કે તમારો પ્રગટ થયેલો મત મારા મતમાં પરિવર્તન પામશે. અને તમે પ્રણયકલહના ઉપાસક બની જશો.” ઉમાકાંતે પ્રણયકલહના વિષય નાટકનું અહીં આજ પથવસાન કરવાની વિશિષ્ટિ કરતાં જણાવ્યું.

“ ઠીક, ત્યારે તેની સમાપ્તિ કરીએ. પણ, ઉમાકાંતભાઈ, તમે ચમકુમારીના અચિંત્ય હાસ્યનું કારણ પુછતા હતા તે મુખ્ય મુદ્દો, તો વિસ્મરણ કરી ગયા. તમે તે જાણવાને ઘણા આતુર હતા તેથીજ ચમકુમારીએ એ વાત ઉઠાવી દીધી.” વંદ્રાવને પૂર્વ પ્રશ્નનું સ્મરણ કરાવવાના ધરાદાથી કહ્યું.

“ પ્રિયે, તેનો તો તેં ખુલાસો કર્યો નહિ. કોઈ દિવસ નહિ જોયેલું એવું તને હાસ્ય કરતી જોઈને મારું મન વિચાર મગ્ન થઈ ગયું છે, માટે ત્વરિત તે કારણ પ્રગટ કરીને મારી વિચાર તરંગમાળાનો પ્રવાહ અટકાવ.” ઉમાકાંતે હાસ્યનું કારણ જાણવાની ઉત્કંઠાથી ઉત્પ્રેક્ષિત સ્વરે કહ્યું.

“ વંદ્રાવનભાઈ, તમને પણ ઠીક વાર્તાવિનોદ આવડે છે. એક નહિં તો બીજું.” કોઈ ઉત્પાદક તરીકે પ્રગટ કરવાના ધરાદાથી કહ્યું.

“ પ્રિયે, તારૂં વાક્યાતુર્ય એક પુરૂષને પણ મ્હાત કરે એવું છે. પણ મને કહે તો ખરી કે તું અમને જોઈને શાથી હસી પડી ?” ઉમાકાંતે ચમકુમારીની ચતુરાઈની પ્રશંસા કરતાં હાસ્યમર્મ જાણવાના ઉદ્દેશથી પુનઃ પુછ્યું.

“ હમારા હાસ્યનું કારણ એમ હતું કે જ્યારે આ સીડીના સોપાનપર પાઠરવ થતો હમને કહ્યું ગોચર થયો ત્યારે અમે ઘણાંજ ગલરાઈ ગયાં. કારણ કે તમે હમેશ કરતાં આજે વહેલા આવ્યા છો. હમારી ધારણા એવી હતી કે તમે વહેલા આવતા નથી એટલે કોઈ અપરિચિત વ્યક્તિ આવતી હશે એમ જાણી અમને ભયકંપ થયો અને અમારાં હૃદય ભયભીત બન્યાં. ક્ષણમાંજ તમને આવતાં જોવાથી હમારાં હૃદય પુનઃ સ્વસ્થ થયાં અને અમારી ધારણા કેવી ભીરૂતાપૂર્ણ હતી, અને કેને આવવાનું ધારતાં હતાં અને કોણ આવ્યું એ સ્મરણ થતાં હમારો ભય હર્ષમાં રૂપાંતર પામ્યો. હમારી ભીરૂતાને માટે હાસ્ય કર્યું, તમને જોઈને હમને આનંદ થયો, તેથી મોટેથી હસાઈ જવાયું.” ચમકુમારીએ પોતાના હાસ્યનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું.

ઉમાકાંત પણ આ સ્પષ્ટીકૃત શ્રવણ કરીને ખુશ હસ્યો. તેને ચમકુમારીની સરળ હૃદયતા અને ભીરૂતાને માટે હસવું આવ્યું. વંદ્રાવન પણ ચમકુમારી તરફ જોઈને ઘણું જ હસતો હતો. બિચારી ચમકુમારી આ હાસ્યોત્પાદક નાટકથી અને તેમાં પોતે ભજવેલી મુખ્ય ભૂમિકાથી લજ્જિત થઈ મુખે ભૂદગ અવસ્થામાં સ્તબ્ધ બેસી રહી હતી. ક્ષણમાં તેમનું હાસ્ય બંધ થયું. પછી ઉમાકાંતે ચમકુમારીની શંકા નિવારણ કરવાને માટે કહ્યું.

“પ્રિયે, તને હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું એમાં તું કેવળ નિર્દોષ છે, તારૂં કહેવું સત્ય છે. આજે હમે ઓપીસેથી એક કલાક જેટલા વહેલા આવ્યા છીએ. કારણ કે મારે આવતી કાલની વરાળનૌકામાં કલક-તે જવાનું છે. શેઠનું અગત્યનું કામ છે, જેને માટે બીજા કોઈને મોકલતાં શેઠને ઘણું સંકેત થાય છે. માટે તે કામ મને સોંપેલું છે. જવાને માટે સર્વ તૈયારી કરવાની મને આજ્ઞા મળતાં હું અને વંદ્રાનદાસ વહેલા આવ્યા છીએ. મને પાછા આવતાં લગભગ એક મહિના જેટલો સમય લાગશે. તારે અહીં આજ રહેવાનું છે. ત્યાંનું કામ બનતી ત્વરાએ આટોપીને હું આ તરફ આવતો રહીશ. તારા મુખપર અત્યારથી શોક ચિન્હ કેમ જણાવા લાગ્યાં?”

“વારૂ, પણ તમારે બદલે ઓપીસને અન્ય કોઈ માણસ જઈ શકે તેમ નથી? તમારે બદલે વંદ્રાવનભાઈ જાય તો શું કામ ન થઈ શકે? તમને જવા દેવામાં મને કોઈ પ્રકારનો બાધ અથવા સંકેત નથી, પરંતુ વિદેશમાં હું એકલી છું, તમારા સિવાય મારો કોઈ સાથી નથી. તમારા સિવાય મને આમોદપ્રમોદ કોણ કરાવશે? દિવસે તમે ઓપીસ જતા તો સાંજે પાછા આવશો એમ સંતોષ માનીને દિવસકાળ વ્યતીત કરતી પણ આ તો તમે જવાના એટલે મારે મન પ્રતિક્ષણ એક વર્ષ જેટલો લાગશે. મારા દિવસો નિર્ગમન થવા ઘણા કઠણ થઈ પડશે. મારૂં કહ્યું માનીને તમે શેઠને વિનંતિ કરો.

કે તમારે બહુ અન્ય કામને મોકલે. ” યમકુમારીએ ભગન હુદય થઈને જજ્જરિત સ્વરે જણાવ્યું.

“ પ્રિયે, તારું કહેવું સર્વાંશે મથાર્થ છે. આ કામ એવું અગત્યનું અને ગુપ્ત છે કે શેઠ કરમાલી વિશ્વાસુ માણસ સિવાય બીજાને મોકલે તેમ નથી. વંદ્રાવનદાસને મોકલત પણ તે તદ્દન અજણ્યા છે. પોતાનું કામ હસ્તગત કર્યાને વધારે સમય થયો નથી. આ કામ જોખમદારીનું છે, અને કંઠણ હોવાથી અનુભવી માણસનીજ ખાસ જરૂર છે. તેમ ન હોત તો વંદ્રાવનદાસનેજ મોકલવાનો શેઠનો ઇરાદો હતો. ” ઉમાકાંતે યમકુમારી સંતોષિત અને પીડિત હૃદયનું શાંતવન કરતાં કહ્યું.

“ ઠીક ત્યારે, તમારું કાર્ય આટલું મહત્વનું છે તો મારે તમને જવા દેવામાં આનાકાની કરવી એ આશ્રેય સુર છે. તમે સુખરૂપ કાર્ય સફળ કરીને વધારે યશસ્વી થઈને પુનરાગમન કરો એવી અભ્યર્થના છે. ” યમકુમારીએ સંમતિ આપતાં જણાવ્યું.

“ પ્રિયે, મારા કલકત્તાનિવાસ દરમ્યાન વંદ્રાવનદાસ આપણે ઘેરજર હેશે એવી તેમની પાસેથી મેં કળુક્ત લીધી છે. મારી અનુપસ્થિતિમાં બીજે સ્થળે વ્યવસ્થા કરવાની ગમે નહિં. તેમજ એકલી અટુલી વધારે મુંઝાવાથી તારા કામળ હૃદયને વધારે સંતાપ થાય એ સર્વ વૃતાંત મેં તેમને જણાવતાં તેમણે અત્રે રહેવાની ખુશી બતાવી છે. મારી ગેરહાજરીમાં તેમને અગવડ ન પડે એવી તું ખાસ કાળજી રાખજે, જો કે તું ચતુર છે, અને અભિનયના નિયમ મથાર્થ સમજે છે જેથી મારે તને તે વિષયપર કાંઈ સુચનાઓ કરવાની આવશ્યકતા નથી. છતાં મારા હૃદયભાવને પ્રગટ કરવાના ઉદ્દેશથીજ આટલું કહેવું પડ્યું છે. દિવસના સમયે દુર્મિલ્લાને અત્રે રાખજે જેથી તને વિરહજન્ય સંવેદનાનો તાપ કલાંત નહિ કરે અને મારી અનુપસ્થિતિના દિવસો તું આનંદમાં નિર્ગમન કરવા

શક્તિમાન થઈશ. પ્રિયે, તું સમજી, શાણી અને બુદ્ધિમતિ છે. પુરૂષને આ જીવનરૂપી ઘટનાના કાર્યમાં કેટલી ઉપાધિ છે તેનું તને વાસ્તવિક જ્ઞાન છે, તેથી ધૈર્યવિંદબિની થઈને વિરહ પીડા સાથે યુદ્ધ કરવામાં તું પરાજીત નહીં થાય. વંદ્રાવનદાસને આવશ્યક ગૃહ કાર્યભાર સોંપજે અને તેને મારા માતૃજન્ય બ્રાતાતુલ્ય ગણીને કોઈ પ્રકારની સ્ત્રી જનસ્વભાવને અનાવશ્યક લજ્જાબુતા અને મર્યાદા કિંચિદ્ અંશે પણ ધારણ કરતી નહિ. ગૃહસ્થિતી ધર્મનું મહાર્થ પાલન કરજે” ઉમાકાંતે પતિધર્મનું પાલન કરીને સર્વ આવશ્યક સુચનાઓ આપતાં જણાવ્યું.

“ભાઈ ઉમાકાંત, હજીસુધી પણ મને તમારો પ્રાહુલ્ય જ ગણ્યો છે, એ જોઈને મને અત્યંત ખેદ થાય છે. મારે માટે આટલા આતિથ્યસત્કારની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. મારું મંદભાગ્ય કે હજીસુધી હું તમારા મિત્રની ગણનામાં અંકિત થવાને ભાગ્યશાળી થયો નથી. છતાં પણ મેં આપને કબુલત આપી છે તે અનુસાર હું તમારાજ પ્રસાદમાં નિવાસ કરીશ અને ચમકુમારી જેને હું મારાં માતૃજન્ય ભગિની તરીકે લેખું છું તેમને મારા શિરપર પડતા કોઈપણ કષ્ટતા ભોગે સહાયજીત થઈશ. તમારી અનુપ સ્થિતિમાં તેમને કોઈ પણ પ્રકારે ચિંતામગ્ન નહિ રહેવા દઉં, મારાથી જનશે તેટલે દરજે તેમનું ચિંતા નિવારણ કરીશ અને તેમને હર્ષ અને નિર્દોષ આનંદ પમાડવા પ્રયત્ન કરીશ. તમે કોઈ પણ જાતની ચિંતા રાખશો નહિ. માત્ર તમને સુપ્રત કરેલા કાર્યમાં વિજય મેળવીને નિર્વિઘ્ને પાછા આવો એવી મારી અંતઃકરણની પ્રાર્થના છે. પ્રભુ કૃપાથી તમારો પ્રવાસ સરળ અને સુખરૂપ નીવડો એજ મારી મનોવાંછના છે.” વંદ્રાવને પોતાના મિત્રધર્મનું મહાનિયમ પાલન કરવાની ખાતરી આપતાં કહ્યું.

“ભાઈ વંદ્રાવનદાસ, તમને મેં મારા મિત્ર કરતાં પણ વધારે ગણ્યો છે. તમને મારા માતૃજન્ય બ્રાતાતુલ્ય ન ગણ્યા

હોત તો તમને આટલા આશ્ચર્યપૂર્વક મારે ત્યાં રહેવાની ફરજ શા માટે પાડતી અને મારી અનુપ સ્થિતીમાં પણ મારાજીવન સર્વસ્વને તમારા રક્ષણમાં અને તમારાજ આધારે શા માટે મૂકી જતી? તમારામાં મારો અડગ અને દૃઢ વિશ્વાસ છે. માટેજ તમારે હિલગીર થવાનું કાંઈ કારણ નથી.” ઉમાકાંતે વંદ્રાવનને શાંત કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“ ઠીક પણ હવે વધુ સમય આ વાર્તાલાપમાં વ્યતિત કરવો વાસ્તવિક નથી. આપણે રાત્રિ ભોજન કરી લઈએ અને પછી ચમકુમારી તમારા પ્રવાસની તૈયારીઓ કરે તેમાં મદદ કરીએ.” વંદ્રાવને વિષયાંતર કરવાના વિચારથી કહ્યું.

તરતજ ચમકુમારી ઉઠીને પાકગૃહમાં ગઈ અને પાછળ વંદ્રાવન અને ઉમાકાંત પણ ઉઠ્યા. ભોજન કાર્ય સમાપ્ત કરીને અખવાસાદિ લઈ પુનઃ તેઓ પ્રધાન ખંડમાં આંચા. ચમકુમારી પણ આવી પહોંચી. ઉમાકાંતે પોતાના વસ્ત્રોનું કબાટ ખોલીને આવશ્યક વસ્ત્રો કાઢ્યાં, અને વંદ્રાવને તે સર્વેને એક પછી એક સફાઈથી પેટીમાં ગોઠવ્યાં. ઉમાકાંતે ચમકુમારીને પ્રવાસ દરમિયાન ખાવાને માટે જાત જાતના પદાર્થો બનાવવાનું કહ્યું જે ચમકુમારીએ થોડા વખતમાં સંચો સળગાવીને બનાવી કાઢ્યા. આ બાજુએ ઉમાકાંત અને વંદ્રાવને સર્વ તૈયારી કરી દીધી કે તરત ચમકુમારી પણ પોતાના કાર્યમાંથી ફરગત થઈને આવી. અદ્ય સમય સુધી આમ તેમ વાર્તા વિનોદમાં કાળક્ષેપ કર્યો જેથી ચમકુમારીના હૃદયને શાંતિ થઈ. લગભગ નવેક વાગ્યાનો સમય થતાં વંદ્રાવને ઉમાકાંતને કહ્યું.

“ ભાઈ ઉમાકાંત, નવ વાગ્યાનો સમય થવા આંચો છે. માટે જો તમારી તૈયારી થઈ ગઈ હોય તો આપણે શયન કરીએ. કારણ કે પ્રાતઃકાલમાં વહેલા ઉઠીને ચમકુમારીને તમારે માટે ભોજનાદિની તૈયારી કરવાની છે.”

“તૈયારીમાં તો હવે કાંઈ બાકી રહેલું નથી માટે આપણે શયનમાં વિલંબ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.” ઉમા-કાંતે વંદ્રાવનની વિસ્મૃતિને અનુભૂતિ આપતાં કહ્યું.

પછી સર્વે ઉઠ્યાં. વંદ્રાવન પોતાના હંમેશના શયન ગૃહમાં ગયો. ક્ષણમાં સર્વ શાંત થઈ ગયું. ત્રણે જણ સુખ-રૂપ નિદ્રા ઉપલોગ કરવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ઉમાકાંતનું કલકતા પ્રતિ ગમન.

જ્યારથી આ સૃષ્ટિની રચના થઈ ત્યારથીજ સમય પોતાનું કાર્ય સર્વદા અરુપલિત રીતે કર્યે જાય છે. દિવ્ય અને નિશાની અનેક પરંપરાઓ કેવી રીતે પસાર થઈ જાય છે તેની આ ક્ષણભંગુર માનવદેહધારીને બિલકુલ ખબર પડતી નથી. સમયવહનનું ભારીક અવલોકન કરનારને સમયની ઉપયોગિતાનું મહત્ત્વ વાસ્તવિક રીતે સમજાય છે. પ્રમાદ અને આકર્ષ્યમાં જીવન વ્યર્થ કરનારને સમયવહનની મહત્તા અનનુભૂત રહે છે. સ્વપ્રમાદમાં રચીપચી રહેનાર મનુષ્યોને પોતાની પ્રમાદી ઇચ્છાની તૃપ્તિ એજ અભિલાષ હોય છે. ઉદ્યોગિજનો સમયનું માપ પોતે કેટલું કાર્ય કર્યું છે તેની ગણનાથી આંકે છે. તેઓ હમેશાં અને પ્રતિપળ પોતાના ઉદ્યોગમાંજ મગ્યા રહે છે. આપણું અનૌગિક જીવન કેટલું અવપ્રકાશિત લાગે છે. વર્ષોનાં વર્ષો આપણે સ્વછંદમાં વ્યતિત કરીને જીવનનું સાદૃશ્ય નથી કરી શકતા. મુખ્ય મનુષ્યો સમયનો વાંક કાઢે છે. પોતાની સ્વછંદપ્રિયતાની સિદ્ધિમાં કેટલા દીર્ઘ સમયનો વ્યય થઈ જાય છે તેનું આ પ્રમાદી જીવન ગાળનારાઓને ભાન નથી હોતું મુઠમતિ મનુષ્યો જાણે છે કે પોતાના જીવનનો અર્ધસમય તો રાત્રિઓને સ્વાધીન છે, છતાં પણ તેમનાં જીવનનો અવશેષ અર્ધસમય તેઓ ઉદ્યોગમાં નથી ગાળતા. માનવદેહધારીઓને માટે નિર્માણ થયેલી ફરજોનું તેઓ યથાર્થ પાલન નથી કરતા. ઇષ્ટિત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં ઇદ્રિય સુખોપલોગમાં, અનેક પ્રકારની લાલસા તૃપ્તિમાં, વિલાસપ્રિયતામાં અને પરોપકારશૂન્ય જીવન ગાળવામાંજ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. ખરાં કર્તવ્યોનું તેમને ભાન પણ નથી હોતું. આવું નિરુદ્યોગિ જીવન ગાળીને જ્યારે તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, ઇદ્રિયો શિથિલ

થઈ જાય છે. આ અભિમાની દેહ પર કરચલીઓ પડી જાય છે, ત્યારેજ તેમને માનવ જીવનનું સાર્થક કેમ કરવું, માનવ-દેહધારીઓને શું શું કર્તવ્યો કરવાનાં હતાં, તેમણે શું શું કર્યાં છે, શું શું નથી કર્યાં એ સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાન થયા પછી જીવન સાર્થકને માટે આમ તેમ તરફ-ફાંચમાં મારે છે. કિન્તુ દેહમાં પ્રવિષ્ટ થઈને પોતાની સત્તાનું સર્વોપસ્થિતિ સ્થાપી બેઠેલી દુર્બળતા, મંદતા, શિથિલતા, અને કર્તવ્યમૂઢતા તેમના માર્ગમાં અનેક શંકટશબ્દો ઉપસ્થિત કરે છે. તેઓને પોતાનું કાર્ય કરતાં અટકાવે છે. આખરે વૃદ્ધાવસ્થા પણ પસાર થતાં માનવજીવનનો અંત સન્નિધમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મરણોન્મુખ દશામાં તેમને પોતાના કર્તવ્યવિહિન જીવનને માટે સંતાપ થાય છે. તેઓ મરણને વિસ્ફારિત નેત્રોથી નિહાળે છે. તેમનાં સર્વ કૃત્યો નેત્રો પાસે ઉપસ્થિત હોય અને મરણ સમયે પણ મનુષ્ય કર્તવ્યોનું જ્ઞાન કરાવનારા હોય હોય એમ તેમને લાગે છે. પણ હવે અંતકાળમાં કાંઈ થઈ શકે નહિ એમ સમજીને તેઓ પોતાની કર્તવ્યમૂઢતાને માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. આવી દશામાં તેમને ભગવદ્ ભજનોચ્ચાર કરવાનું જ્ઞાન નથી રહેતું તે ગભરાઈ જાય છે. અંતે કાયર થઈ અશ્રુવર્ષણ કરવા લાગે છે. પામર મનુષ્ય! આ સર્વ હવે વ્યર્થ છે તારો પશ્ચાત્તાપ નકામો છે. આવી સ્થિતિમાં તેનું મૃત્યુ થાય છે સમયની વાસ્તવિક મહત્તા અને ઉપયોગિતા ન સમજનારને આ સર્વ માનસિક વ્યથાઓ સહન કરવી પડે છે. માટે હે માનવદેહધારી આત્મા ! તારું જીવન સાર્થકમં કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે અને સમયનો ખરો ઉપયોગ કરીને પોતાને કૃત્યકૃત્ય માન.

ઉમાકાંત ચમકુમારી અને વંદ્રાવન નિદ્રા અવસ્થામાં હતાં. ચમકુમારીની નિદ્રા વારંવાર ભંગ થતી હતી. તે અર્ધ જાગૃત અને અર્ધ નિદ્રિત દશામાં આમ તેમ પાસાં ફેરવી અસંગ નિદ્રાપલોગ કરવાને તરફડીયાં મારતી હતી. પરંતુ

નિદ્રાદેવીનો જાણે આજે તેના પર કોય થયો હોય એમ તેને નિદ્રા ન આવતી હતી. ઉમાકાંત ઘસઘસાટ ઉઘતો હતો. વંદ્રાવન પણ તેવીજ રીતે ગાઠ નિદ્રામાં હતો. જોત જોતામાં રાત્રિના ત્રણ પ્રહર પસાર થઈ ગયા અને ચતુર્થ પ્રહરનો આરંભ થયો હતો. મે મહિનામાં દિવસો કરતાં રાત્રિ ઘણી ટુંકી હોય છે તેથી રાત્રિનો સમય ક્યાં પસાર થઈ જાય છે તેની જાણ પડતી નથી. લગભગ પાંચ વાગતાં ચમકુમારીએ ધીમેથી અને મંદગતિથી પર્યાંક શય્યાનો ત્યાગ કર્યો, અને મધ્ય ખંડમાં જઈને પતિની વિદાયગીરીને માટે અવશેષ તૈયારીઓ કરવા લાગી. સ્નાન કર્યા પછી દૈનિક પાઠપૂજા કરીને તે પાકશાળામાં ગઈ અને ઉમાકાંત અને વંદ્રાવનને માટે ગરમ પાણી મુકી દીધું. લગભગ છ વાગતાં ઉમાકાંત સંકળો ઉઠ્યો અને પ્રિયાને પર્યાંકશય્યા પર ન જોતાં તે ઉઠી ગઈ હશે એમ અનુમાન કરીને પાકગૃહમાં ગયો. ત્યાં ચમકુમારી ભોજનની તૈયારી સાથે આ ત્રિગેરે તૈયાર કરતી હતી. દંત-ધાવનના પદાર્થો લઈને બહાર આવી વંદ્રાવનને ઉઠાડવા લગ્યો. વંદ્રાવન ઉઠતાં બન્નેએ મુખમાર્જન કરીને આ પીપી અને પછી સ્નાનાદિ કર્મથી પરવારીને બન્ને શેઠની મુલાકાતે ગયા. શેઠ આજે સવારનાજ એ દ્રીસે આવેલા હતા. કારણ કે ઉમાકાંતને કેટલાક ઉપયોગી પત્રો સુપ્રત કરવાના હતા. લગભગ સાડાઆઠ વાગતાં બન્ને જોષીસમાં આંખા જ્યાં શેઠ કરમાલી તેમના આગમનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા બેઠા હતા. ઉમાકાંતને જોતાંજ શેઠે પુછ્યું.

“ કેમ ઉમાકાંત, તું તૈયાર થઈને આંખો છે ને ? ”

“ જી હા, પ્રાસની સર્વ તૈયારી કરી છે. માત્ર ભોજન કરવા જેટલા સમયનો વિલંબ છે. પરંતુ તે પૂર્વે આપની મુલાકાત આવશ્યક ધારીને હમણાંજ આંખો. આપને જે જે સુચનાઓ કરવાની હોય તેને માટે વધુ સમય મળે એમ ધારીને પ્રવાસ માટે પ્રયાણ કરવા પૂર્વે આંખો છું. આપની જર્વ અન્નાઓ શ્રવણ કરીને પુત્ર બગલે જઈશ અને ભોજનથી

પરવારીને પુલપર જઈશ. " ઉમાકાંતે શેઠના પ્રશ્નનો ખુલાસા-
વાર પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું.

“ વાડ ત્યારે આમ આવ,” કરમાલી શેઠે કહ્યું. પછી
ઉમાકાંત અને શેઠ બંને થોડા સમય સુધી એકાંતમાં કાંઈ
વાત કરવા માટે ગયા. લગભગ અડધા કલાક જેટલા સમયમાં
બંને પાછા આવ્યા પછી શેઠ ઉમાકાંતને એક કાગળનું બંડલ
કપડામાં વિંટાળીને આપ્યું. અને જવાની રજા આપી. તરત
વંદ્રાવન અને ઉમાકાંત ઉદ્યાનમાં આવવા નીકળ્યા. ઉદ્યાનમાં
આવીને બંનેએ સાથે લોજન લીધું. એટલામાં દશ વાગ્યા.
પુલપર ખરોખર અગીઆર વાગે હાજર રહેવાનું હોવાથી તરત
વંદ્રાવન અને ઉમાકાંતે અનુચરદ્વારા પ્રવાસનો સામાન ગાડીમાં
નાખાવ્યો, અને તેને રવાના કરી દીધી. ચમકુમારી જે આ
સર્વ ઘટના સજ્જન નેત્રોથી જોઈ રહી હતી, તે હમણાંજ
રડી પડશે, એવું તેની મ્હાન મુખમુદ્રાપરથી જણાતું હતું.
વિયોગનો સમય નજીક આવતાં ઉમાકાંત વંદ્રાવનને બહાર
રાખીને પાંચ મીનીટ ચમકુમારી સાથે એકાંતમાં વાત કરવાને
ગયો. જેવો ઉમાકાંતને આવતો જોયો તેવુંજ ચમકુમારીનું
કેમળ હૃદય વિરહની ભાવી પીડાના વિચારથી દ્રવીભૂત થઈ
ગયું. તેનાં નેત્રોમાંથી અસ્ખલિત અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો.
તે અવાકુ ઉભી રહી. ઉમાકાંતને પણ તેને આવી દશામાં
જોઈને રડવું આવી ગયું, પણ પુરૂષની સ્વભાવિક કઠણ
પ્રકૃતિનું અને પાપાણુહૃદયતાનું સ્મરણ થઈ આવતાં તેણે
ધૈર્ય ધાવું, અને ખોલ્યો.

“ પ્રિયે, મારા પ્રયાણથી તને ઘણું દુઃખ થાય છે અને
મારો વિયોગ તને અસહ્ય લાગે છે એવું તારા મુખારવિંદ-
પરની નિસ્તેજતાથી હું સમજી શકું છું. પ્રિયે, પુરૂષના
ભાગ્યમાં પરદેશગમન અને દેશાટન નિર્માણ થયેલું છે.
પરદેશગમનથીજ મનુષ્યના બુદ્ધિબળનો વિકાસ થાય છે.
પતિ પરદેશગમન કરે તેમાં આવું આકંઠ કરવું એ અશુભ
છે. આવા માંગલિક પ્રસંગે તારે મને સ્મિતવિલસિત અને

પ્રસન્નવદને રજા આપવી જોઈએ, તેને બદલે તો તું રૂઢન કરે છે. પ્રિયે, ધીરજ ધર અને તારાં અશ્રુ લુછી નાંખ, અને મને હાસ્તમંડિત અને પુલકિત વદને રજા આપ.” ઉમાકાંતે પ્રિયાનું હૃદય શાંત કરતાં કહ્યું.

યમકુમારી તરત સ્વસ્થ ચિત્ત થઈ, સ્ત્રીજન સુલભ અશ્રુ પ્રવાહનું રૂધન કર્યું. અને કુંકુમની કંકાવટી લાવીને પતિના લલાટમાં શુભસુચક તિલક કર્યું અને અક્ષત ચોડયા. પછી હાથમાં શ્રીફળ રૂપીઓ આપીને તેના પાદારવિંદનો સ્પર્શ કરતી પ્રણત દશામાં ભૂમિપર પડીને પતિને પ્રણે લાગીને ઉઠી, અને ઉમાકાંતને કહ્યું. “ઠહાલા, મારા જીવીતેશ્વર, પધારો, તમારો પ્રવાસ સુખરૂપ અને નિર્વિઘ્ન નીવડો, અને તમારા કાર્યથી પરવારીને સુખરૂપ પુનરાગમન કરો, અને આપના ચરણારવિંદની અને મુખ પુંડરીકના દર્શનની પિપાસુ હાસીને તમારા ઉજ્જવળ મુખ કમળનું દર્શન આપીને કતાર્થ કરજો, ઠહાલા, પધારો હવે વધુ વિલંબ કરવો વ્યર્થ છે. હું ખુશીથી આપને રજા આપું છું.” યમકુમારીએ સ્મિતમુક્ત વદને કહ્યું.

“વાહ, પ્રિયે, તેં મને આવી રીતે હસિત વદને રજા આપી એથી મારું અંતઃકરણ સ્નેહથી, દ્રવીભૂત થાય છે.” એમ કહીને ઉમાકાંતે યમકુમારીને એક ઓળાલિંગન દીધું. અને પછી તેના મુખકમળ પર એક સિન્ધુ સ્નેહયુક્ત દષ્ટિ-પાત કર્યો, અને એકાંતને ત્યાગ કર્યો. બહાર આવીને વંદ્રાવન સાથે સીડી ઉતરીને અશ્વરથમાં બેઠો. ગૃહત્યાગ કરતી વખતે તેણે પુનઃ એકવાર યમકુમારીના મુખનું દર્શન કર્યું. અશ્વરથ ચાલ્યો લગલગ પોણાઅગીઆર વાગતાં વરાળનૌકા જે પુલપર લાગી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેના આગમન પૂર્વે સર્વ સામાન ગોઠવવાની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. અશ્વરથમાંથી ઉતરીને તે પુલમાં ગયો, અને છેવટે વંદ્રાવનને સ્નેહના આવેશથી ખુબ હેટ્યો અને ગૃહસંબંધી કેટલી સુચનાઓ આપીને વરાળનૌકામાં પોતાને માટે નિયત થયેલા બીજા

સર્જના કક્ષમાં ગયો. થોડીવારમાં તેણે બહાર આવીને વંદ્રાવનને હસ્ત સંકેતથી પાછા વળવાની વિનંતિ કરી. છેવટે બંને સાથે આવેલા તરૂણે એક બીજાને હસ્તદ્વયથી કરથી પ્રણામ કરતા વિખુટ પડ્યા.

વંદ્રાવન નિસ્તેજ મુખે મંદગતિએ પુલ્લપરથી પાછો ફર્યો. તેના હૃદયમાં ઉમાકાંતના જવાથી અને પોતાને એકલા રહેવું પડશે એવા વિચારથી ઘણો શોક થતો હતો. પણ ઉમાકાંતનું કામ એવું ઉપયોગી અને અનિવાર્ય હતું કે તેને જવાની ફરજ પડી હતી. પુલ્લપરથી નીકળીને વંદ્રાવન મ્હાન વઢને વિચારમગ્ન હોય એમ એમ ધીમે ધીમે પગ ઉપાડતો હતો. બહાર આવીને ગાડી ઉભી હતી તેમાં બેઠો અને થોડી ક્ષણમાં ઓપ્રીસે આવી પહોંચ્યો. આજે તેના હૃદયમાં પ્રવર્તન શોકાનળને લીધે તેનું ચિત્ત ઓપ્રીસના કામમાં પરોવાતું નહોતું. શેઠ કરમાલીએ તેને આવેલો જોઈને ઉમાકાંતના સમાચાર પુછ્યા. તેના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે ઉમાકાંત નિર્વિઘ્ને નૌકારૂઠ થયો હતો. શેઠને હવે સંતોષ વળ્યો. પછી આમતેમ પ્રકીર્ણ કામકાજમાં પાંચ વાગ્યાનો સમય થવા આવતાં શેઠ વંદ્રાવન ઉઠ્યા અને મોટારૂઠ થયા. મોટર ચાલવા માંડી અને થોડા વખતમાં વંદ્રાવનના નિવાસ સ્થાનવાળા કુસુમોદ્યાન સમીપ આવી પહોંચતાં દ્વાર ખોલીને તે ઉતરી પડ્યો, અને મોટર શેઠ કરમાલીને લઈને આગળ ધસવા લાગી.

વંદ્રાવન જ્યારે ઉદ્યાન પ્રાસાદમાં આંચો ત્યારે મમકુમારી શોકમગ્નાવસ્થામાં એક કોચપર બેઠી હતી. તેના મુખપર અત્યારે વિરહજન્ય મ્હાનતાનું આવરણ આંચાદિત થયેલું સ્પષ્ટ જણાતું હતું. વંદ્રાવનને આવતો જોઈને તે સ્વસ્થતા અને ચિત્તસ્થૈર્ય ધારણ કરવાને કૃત્રિમ પ્રયાસ કરવા લાગી. મુખપર નર્મ સ્મિત સ્પુરાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડી. જો કે તેનું મુખસ્મિત વિકસિત અને હાસ્યમંડિત જણાતું હતું છતાં પણ નલોમંડળમાં ઘનમેઘછાયાના આવરણમાં આંચાદિત થયેલા નિસ્તેજ સુર્જના દર્શનને જેમ સર્વાંશે લોપ થતો નથી.

તેમ તેના મુખપર છવાઈ ગયેલી શોકચ્છાયા તેના કૃત્રિમ સ્મિત વિલસિત મુખપર હજી પણ દશ્યમાન થતી હતી. વંદ્રાવનને જોઈને તેણે પુછ્યું.

“કેમ વંદ્રાવનભાઈ, તમારા ભાઈને સુખરૂપ પહોંચાડી આંખાને?”

“હા, તેમને ઘણું સારું કશ મળ્યું છે. જળ પ્રવાસમાં કાંઈ પણ હાડમારી પડશે નહિ.” વંદ્રાવને ચમકુમારીના પ્રશ્નને યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપતાં જણાવ્યું.

“હીક પણ તમે પછી અહીં કેમ ન આંખા?” ચમકુમારીએ દ્વિતીય પ્રશ્ન પુછ્યો.

“અગીઆર વાગ્યા પછી હું પુત્રપરથી પાછો ફર્યો, અને સીધો ઓપ્રીસમાં જ ગયો.” વંદ્રાવને કહ્યું.

થોડાક સમય બંને મૌન રહ્યાં. વંદ્રાવને કપડાં બદલી નાંખ્યાં, અને પ્રધાન ખંડમાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. લગભગ છ વાગવાનો સમય થવા આંખો હતો. ચમકુમારી પાકગૃહમાં જઈને પાછી આવી અને વંદ્રાવનને પુછ્યું. “લોજન તૈયાર છે, તમે જમવા પધારશો?”

“હા, મને કાંઈ વાર નથી. પણ અત્યારે પાકગૃહમાં આવવા વિચાર નથી. મારે માટે ખાવાનું કાઢીને અત્રેજ લાવો. આજે મારો બહાર જવાનો વિચાર છે.” વંદ્રાવને વિવેક અને શિષ્ટ ભાવથી કહ્યું.

ચમકુમારીએ વિશેષ આગ્રહ ન કરતાં વંદ્રાવનને માટે ખાવાનું લાવીને એક મેજપર મુક્યું. વંદ્રાવન જમી રહ્યા પછી ચમકુમારીએ પાકગૃહમાં જઈને લોજન કર્યું. લોજન કાર્યની સમાપ્તિ પછી વંદ્રાવન બહાર ફરવા માટે ગયો.

પ્રસ્તુત પરિવ્રજકમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે વંદ્રાવન અને ઉમા-કાંત જ્યારે ગૃહત્યાગ કરીને પુત્રપર જવાને નીકળ્યા ત્યારે

દુર્મિલા એક લઘુવાતામનમાંથી તેમનું ખારીકાઈ નિરીક્ષણ કરતી હતી. ઉભયને જતા જોઈને તેણે કિચિદ્ હાસ્ય કર્યું. અને પછી ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ. મધ્યાહ્ન સમયે તેણે લોજન કર્યું અને થોડોક સમય આમ તેમ વિચાર કરીને આખરે ઉઠી અને કપડાં બદલીને બહાર જવાની તૈયારી કરવા લાગી. કૃત્રિમ સૌન્દર્યવર્ધક અને મુખકાંતિને આકર્ષક બનાવે તેવાં સર્વ સાધનોથી તેણે પોતાની નૈઋત્તિક સૌન્દર્યની ન્યૂનતાને પૂર્ણ કરી, પછી કમાડ બંધ કરી ઉદ્યાનના પ્રવેશ દ્વારમાંથી બહાર નીકળીને થોડોક માર્ગ પગે ચાલીને કાપવા લાગી. થોડે દુર ગઈ હશે એવામાં એક અશ્વરથ તેના જોવામાં આવતાં તેમાં જઈને બેઠી. રથસંચાલકને ક્યાં જવાનું છે તે સ્થાનનું નામ દેતાં તેણે તે માર્ગે રથસંચાલન કરવા માંડ્યું. રથ આવીને એક કાંટગૃહ પાસે ઉભો રહ્યો. પ્રિય વાંચક ! આ કાંટગૃહ અન્ય કોઈનું નહિ પણ આપણા પૂર્વ પરિચિત ગુલાબરાયનું હતું. અશ્વરથ પોતાના દ્વારપાસે ઉભો રહેતાં ગુલાબરાયે વાતાયન પાસે આવીને જોયું તો દુર્મિલાને ઉતરતી જોઈ. તે સહજ વિસ્મય પામ્યો. અને મંત્રમુગ્ધ હોય એમ સ્તંભિત પાષાણપ્રતિમા તુલ્ય નિચેટ ઉભો રહીને નિહાળવા લાગ્યો. આવી અવસ્થા કદાચ દીર્ઘકાલ લંબાત પણ દુર્મિલાએ કમાડ પાસે આવીને જોરથી કમાડપર ત્રણ ટકોરા માર્યા. ગુલાબરાયની વિચાર નિદ્રા લંગ થઈ, અને નિર્જાતતાને લોપ થયો. તે એકદમ ઉતાવળે પગે કમાડ તરફ ધસ્યોને કમાડ ખોલી નાખ્યાં. દુર્મિલા અંદર દાખલ થતાં ગુલાબરાયે પુનઃ દ્વાર બંધ કર્યાં. બંને અંદર જઈને સામસામી આસનપર બેઠાં. થોડીવાર મૌન રહ્યાં પછી ગુલાબરાયે પુછ્યું.

“ પ્રિય દુર્મિલા, તું આજે અત્યારે અચિંત્ય આવી તેથી મારા મનમાં અનેક શંકાઓનેા. આર્વિલાવ થાય છે. આજ સુધી દિવસના સમયમાં તું આવી રીતે મર્યાદા મૂકીને આવવા હિમ્મતવાન થઈ નથી અને આજે શા કારણથી આવી તે મને જણાવજું તારા પર કોઈ ગંભીર આપત્તી બ્રહ્માની

રહી છે કે તેના નિવારણથી તારે મારા ગૃહનો આશ્રમ શોધવો પડ્યો છે? ”

“મારા ઠંઢાલા, જ્યાં સુધી આપ જેવા સમર્થ બાહુબળવાળા પ્રાણુ મારા શિરોમંચી છે, ત્યાં સુધી મારા શિરપર વિપતિ આવવાનો સંભવજ ક્યાંથી હોય ! તમારા કથન મુજબ ઠંઢા દિવસ દિવસના સમયમાં આવવાનું અમર્યાદિત કાર્ય મેં કર્યું નથી. પણ આજે આવી રીતે મર્યાદાનો લોપ કરીને આવવાનું મેં સાહસ કર્યું છે, તે મારા પ્રિય સ્વામિન, તમારી પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં મારાથી બનતી સહાય કરવાને માટે. તમારી પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવાની જો જાણ હોયસા તો ઠંઢાલા ચાલો મારી સાથે આજ ધડીએ.” દુર્મિલાએ સ્નેહપૂર્ણ મુખ મુદ્રાથી અને ઉત્સાહિત સ્વરે જણાવ્યું.

“મારા વૃત્તપાલનમાં તું શી રીતે સહાયબૂત થઈ શકે એમ છે ? તું એક અબળા જાતિ છે. તું કદાચ છળ પ્રપંચ કરી વાત પ્રસંગમાં તેનો મનોભાવ જાણી શકે અને તદનુસાર કાર્ય કરવાની સુચના આપી શકે, આ સિવાય અન્ય પ્રકારે તું મને સહાયબૂત થવાને શક્તિમાન નથી.” ગુલાબરાયે દુર્મિલાની સ્થિતિનું અતિશયોક્તિ રહિત દર્શન કરાવતાં કહ્યું.

“પ્રિય જીવીતેશ્વર, તમારું કથન સર્વાંશે સત્ય છે. અમે અબળા જાતિ તમને કાંઈ અંગબળ અથવા અવિશ્રાંત પરિશ્રમથી મદદ ન કરી શકીએ, પણ અમારી છળ પ્રપંચ નિષ્ણાનતા અને કારસ્થાનપદ્ધતાથી પુરૂષને મદદરૂપ થઈ શકીએ. સ્ત્રી જાતિ હમેશાં છળપ્રપંચ અને ઢોંગ સ્વાંગમાં પુરૂષો કરતાં પ્રાણુપ્રાધાન્ય ધરાવે છે. અમે ધારીએ તો અબળાની સમજણ થઈ શકીએ છીએ.” દુર્મિલાએ સ્ત્રી જાતિના અભિમાનથી પ્રેરિત થઈને પોતાનો બચાવ કરતાં કહ્યું.

“વારૂ, તે તો ઠીક છે. પણ આપણે મુખ્ય મુદ્દાના વિવાદ પર આવીએ. તું મને શી રીતે મદદ કરવા ધારે છે ?” ગુલાબરાયે પ્રશ્નની પુનરુક્તિ કરતાં કહ્યું.

“ જુઓ, આજે ઉમાકાંત કલક-તે ગયો છે. વંદ્રાવન દિવસના સમયમાં અગીઆરથી પાંચ વાગ્યાના સમય સુધી જોડાપ્રીક્ષમાં બસ છે. ઉદ્યાન પ્રાસાદમાં આ સમયે ચમકુમારી એકલી રહે છે. ઉમાકાંતને કલક-તેથી પાછા આવતાં લગભગ એક માસ જેટલો લાંબો સમય લાગશે. તમે જો પારો તો તમારું અપહરણ કાર્ય અથવા ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરીને શુભ રીતે પ્રાસાદમાં દાખલ થઈને ચમકુમારીને સમજાવીને તમારી આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવાને લલચાવીને કાર્ય નિર્વિઘ્ને કરવા કળીબૂત થશે. એમ મારી ખાત્રી છે. તમારા તે કાર્યમાં મારાથી બનતી મદદ આપવાને હું તૈયાર છું. જો તેને લલચાવીને તમારી અંકશામિની બનાવવાનું કાર્ય વિક્ષણ થશે, તો તમે તેના પાતિવ્રત્યનો ભંગ બળાત્કારથી અને છળ કપટથી પણ કરી શકશો. તમારો મદન તૃપ્તિનો માર્ગ નિષ્કંટક અને વિઘ્ન રહિત થાય તેટલા માટે હું અગાઉથી જઈને ઉદ્યાનમાં નિવાસ કરતા અનુચર વર્ગને કામના પ્રસંગે બહાર ધણે દૂર મોકલવા યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીશ. કેમ, હવે તમે શું પારો છો ? મારો મદદ કરવાનો માર્ગ કેવો છે ? તે તમને શ્રદ્ધા થાય છે કે નહિ ? ” દુર્મિલાએ પોતાની સર્વ યોજનાનો સ્કેટ કરતાં જણાવ્યું.

“ પ્રિયે ! તારી યોજનાને માટે તને લક્ષાવધિ ધન્યવાદ છે. અહા ! તારાજેવી એક અબળામાં પણ કેટલી અદ્ભૂત બુદ્ધિમતા છે. તારી યોજના સર્વાંશે પ્રશંસનીય છે. કિન્તુ આ સમયે અને આજે તે યોજનાનુસાર અમલ કરવાને હું તત્પર નથી. દિવસના સમયમાં તેના બૂવનમાં પ્રવેશ કરવો એ ઘણું કઠણ અને જોખમ ભરેલું છે. કદાચ તેની ચીસો આજુબાજુમાં નિવાસ કરતા લોકોને કષ્ટગોચર થાય તો મારે-માથે ઘણું સંકટ આવી પડે. આવી અનેક મુસીબતોથી મારું મન ખંચાય છે. મેં આવતી કાલે રાત્રિએ જે પ્રહર રાત્રિ બ્યતિત થયા પછી તેના અપહરણની વ્યવસ્થા કરી છે, અને

મારી નિઃશંક ખાતરી છે કે તે કાર્ય નિર્વિઘ્ન પાર પડશે. આ કાર્ય માટે મારા નામથી કોઈ તારી મદદની માયના કરે તો તું વિના સંકેતે બનતી મદદ આપવામાં પાછી પાની ન કરીશ. તારા મદદ રૂપ થવાથી આપણે સ્નેહ દહતર થશે. માત્ર એકજ વખત ચમકુમારીના પાતિવૃત્યનો ભંગ મારા હાથે થવો જોઈએ એવી મારી અભિલાષા છે. તારાપરનો મારો સ્નેહ અચળ રહેશે. ચમકુમારીને મારી ચિરપ્રભુષિની બનાવવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. કિન્તુ મારા સ્વમાન ભંગ અને પ્રતિષ્ઠા હાનીથી જન્મ પામેલી વૈમનસ્ય રૂપી જ્વાળાની તેના પાતિવૃત્ય ભંગથી શાંતિ કરવી એજ મારો હેતુ છે. ” શુભાખરાયે કોપાન્વિત મુખમુદ્રાથી બીપણ સ્વરે જણાવ્યું.

“ મારા હૃદયેશ્વર, તમારી યોજનાને મારી પૂર્ણ અનુમતિ અને સહાનુભૂતિ છે. મારી મદદ માગવામાં આવશે તો હું વિના સંકેતે આપવાને તૈયાર છું. મને તમારા સ્નેહની અચળતા અને દહતાની ખાતરી આપી તેથી મારું કોમળ હૃદય ઉપકારની લાગણીથી ઉભરાઈ જાય છે. મારા પ્રાણેશ્વર, તમારી મનોવાંછના સફળ થાઓ એવી મારી ઇચ્છા અને ભાવના છે. ” દુર્મિલાએ પ્રેમાયેશ અને સ્નેહોન્માદથી પોતાનો ઇચ્છાભાવ વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું.

“ પણ પ્રિયે, તારી પાસે આજ સુધીમાં કોઈપણ અપરિચિત વ્યક્તિ મારા નામ સંકેતથી ચમકુમારીના મુખદર્શનની માયના કરવાને આવી હતી ? ” શુભાખરાયે પુછ્યું.

“ નહિ, મારી પાસે તમે કહો છો તેવા ઉદ્દેશથી આજ સુધી અને મારા ઉદ્યાનમાંથી પ્રમાણ કર્યાની ઘડી સુધીમાં કોઈ પણ આંચું ન હોતું. ” દુર્મિલાએ જણાવ્યું.

“ ઠીક, પણ મેં તને સુચના આપી તે પ્રમાણે કદાચ કાલે સાંજ સુધીમાં કોઈ આવે તો તો તારે કોઈપણ નિમિત્તથી

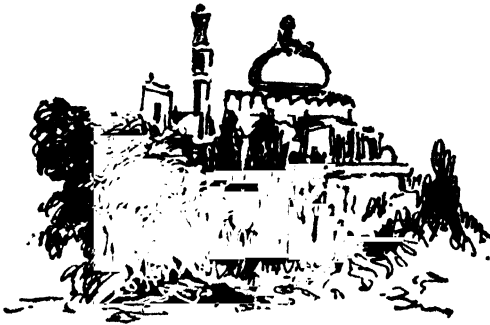
મમકુમારીના મુખનું દર્શન કરાવવું. તારા ચાપલખને બરોબર ઉપયોગ કરજે. ” ગુલાબરાયે સુચના આપી.

“હીક, તમે નચિંત રહો. હુમિંલા પોતાથી બનતું કરવામાં પછાત નહિ પડે એમ ખાતરી રાખજો. તમારા જેવા પ્રપંચ નિષ્ણાત પ્રાણાધારની પ્રણયભાગિની કદી કાર્યદક્ષતામાં કયાશ ધરાવે એવું તર્ક અથવા અનુમાન પણ અસંભવિત છે.” હુમિંલાએ પ્રત્યેક શબ્દપર બાર મુકીને બાર દર્શક સ્વરે જણાવ્યું.

“વાર ત્યારે તો હવે મારે પ્રીકર કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.” ગુલાબરાયે કહ્યું. પછી થોડીકણ વિચાર કરીને બોલ્યો: “પ્રિયે, મારી પ્રાણેશ્વરી, તું મારે માટે કેટલો અવિરત પરિશ્રમ કરી રહી છે. હાલથી, તારું કર્તવ્યબાન તને અત્યારે અહીં સુધી ધસડી લાવ્યું. તું છાસા ભરેલા હૃદયે આવી હતી. તારે નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી, તારી યોજના, કર્તવ્યપરામણતા, અને પ્રેમભક્તિથી મારું હૃદય હર્ષોર્મિથી ઉછાળા મારી રહ્યું છે. તારી અપૂર્વ સ્નેહ લાગણીઓની પ્રશંસા કરવાની મારી છંદામાં શક્તિ નથી. પ્રિયે, તારી આવી કર્તવ્યપરામણતા અને અચળ સ્વામિભક્તિનો બદલો હું સ્નેહસૂચ્ય કેવી રીતે વાળવાનો હતો.” ગુલાબરાયે પ્રેમથી દ્રવીત થયેલા હૃદયે ઉદ્ગારો કાઢતાં કહ્યું.

“મારા હાલા, મારા હૃદયરાજ રાજેશ્વર, તમારી પ્રશંસાને પાત્ર થવાને અને તમારી પ્રશંસાસુચક સુધાવાણી શ્રવણ કરવાને માટે મેં આ કાર્ય કર્યું નથી. મારામાં તે કરવાની શક્તિ નથી. આ કર્તવ્ય બજાવવું એ મારી ફરજ છે. પ્રાણેશ્વરને વૃત્તપાલનમાં સહાયભૂત થવું એ હરેક સ્નેહ પરણિત રાત્રીની અનિવાર્ય ફરજ છે. મારા પરણિત પતિ નથી, પણ તમે તે કરતાં અધિક છો.” હુમિંલાએ એવાજ સ્નેહાળ હૃદયથી પોતાના ઉછળી જતા ભાવોનું દર્શન કારવ્યું.

ગુલાબશાનું હૃદય પ્રેમથી દ્રવી ગયું. તેણે હુમિલાને પોતાની પાસે ખેંચીને એક મધુર સ્મિત કરી પ્રેમથી ઘેરાઈ જતી ઝીણી દષ્ટિથી તેનું મુખકમળ નિહાળ્યું અને સ્નેહથી ઉભરાઈ જતા હૃદયના આવેશને જોષ્ઠાલિંગન માગે માગે આપ્યો. થોડીવાર તેઓ આવી મૌન અને મંત્રમુગ્ધ અવસ્થામાં બેસી રહ્યાં. સ્નેહજન્ય નિર્ભીતિપટ દૂર થતાં હુમિલા ઉઠી અને રજા માગી પોતાની પછડીકુટી તરફ જવા નીકળી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

અપહરણ.

ગત પરિચ્છેદના અંતમાં આપણે દુર્મિલ્લાને શુભાખરાચના કાષ્ઠાશૃંગ તરફથી પોતાની ઉધાન પશુકૃટી તરફ આવવા નીકળેલી જોઈ છે. લગભગ ચાર વાગ્યાનો સમય થતાં તે ઉધાનમાં આવી પહોંચી. તદ્દઉપરાંત આપણે વંદ્રાવનદાસને સાચકાળના લોજન પછી બહાર ફરવા ગયાનો ઉલ્લેખ થયેલો જોયો છે. તેના જવા પછી ચમકુમારીએ દુર્મિલ્લાને બોલાવી લાવવા એક અનુચરને આજ્ઞા કરી. દુર્મિલ્લા થોડી વારમાં આવી. દુર્મિલ્લાને સ્નેહપૂર્વક સંબોધન કરીને ચમકુમારીએ તેને પાસે બેસાડી. જવાની રજા મળતાં અનુચર પાછો નીચે ચાલ્યો ગયો. હવે દુર્મિલ્લા અને ચમકુમારી એકલાંજ પ્રધાન ખંડમાં બેઠાં હતાં. અવપકાળ સુધી બંનેએ મુકવૃત્તિનું અવલંબન કર્યું. દુર્મિલ્લાને આજે ખુશ મિબજમાં જોઈને ચમકુમારીએ કહ્યું: “જેન દુર્મિલ્લા, તને ખબર તો હશે કે આજે તારા ભાઈ કલક-તે ગયા છે. વંદ્રાવનદાસ એકલાજ અત્યારે અમારા ખંડલામાં રહેવાના છે.”

“હા, મને ગઈ કાલે સાંજનીજ ખબર છે. તમે કેમ બૂલી જાવ છો. ઉમાકાંતભાઈ એકીસમાંથી વહેલા આવ્યા હતા અને તમને જણાવ્યું હતું કે આવતી કાલે કલક-તે જવાનો છું. આ વાત પ્રશંસે તો હું હાજર હતી.” દુર્મિલ્લાએ ઉમાકાંતના ગમનનું જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું.

“હં હં મને તેનું તો વિસ્મરણ થતું હતું. પણ ત્યારે તને એક ખાસ વિનંતિ કરવાની છે તેટલા માટે તને અત્યારે બોલાવી છે.” ચમકુમારીએ તેને બોલાવવાનું કારણ દર્શાવતાં કહ્યું.

“એવી તે શું વિનંતી કરવાની છે તે મને સત્વર જણાવો. મેં, તમારી આજ્ઞાને મેં કંઈ દહાડે લેખી છે. હું હમેશાં

આપજેવાં મોટાં માણસની સેવામાં તૈયારજ છું. જો કામ હોય તે વિના સંકેતે કરમાવો.” દુર્મિલાએ ચમકુમારીની વિનંતિ બળવાની છતાં સાચી જણાવ્યું.

“જોન, તારા મારાપર મહદ ઉપકાર છે કે તું સર્વદા મારું કામ કરવામાં તત્પરતા દાખવે છે. તે મારી વિનંતિનો કોઈ દિવસ પણ અનાદાર નથી કર્યો જોવી મારી મનોદેવતા સાક્ષી આપે છે. મને ઉપકાર વશ કરે જોવી તારી લાગણીએને માટે હું ખરેખર તારી ઋણી છું.” ચમકુમારીએ કૃતજ્ઞતા બાવથી દુર્મિલાના કથનની સત્યતા કબુલ કરતાં કહ્યું.

“જોન, તમને ઉપકારવશ કરવા જેવું મેં કાંઈ કર્યું નથી. પ્રત્યેક મનુષ્યની ફરજ છે કે પરસ્પર સહાયતા કરવી, એ કર્તવ્ય બાનનોજ મેં અમલ કર્યો છે. વાડ! પણ આપણે સુખ્ય સુદાને સુકીને આડે માર્ગે ઉતરી જઈએ છીએ. આપની સી આજ્ઞા છે તે આ ઠાસીને ફરમાવો.” દુર્મિલાએ સુખ સુદા પર આવવાના હેતુથી કહ્યું.

“તને અંતરેજ યોલાવવાનું મૂળ કારણ તો એ છે કે, જોન, મને એકલાને કાંઈ ચેન પડતું નથી. મારી સાથે કોઈ વિના સંકેતે વાત કરનાર પણ નથી. તેમ મારા પીડિત હૃદયને ઉભરણુ ઠાઠવાનું પણ કોઈ વિશ્વાસુ સ્થાન નથી. દિવસના એક ક્ષણ પણ એવી પસાર નથી થતી કે હું શોક સુખ દયામાં હોઉં. મને એકલીને આખો દિવસ કાળસમાન ભાસે છે. તેના કરતાં રાત્રિનો સમય વધુ ગ્રાસદાયક થઈ પડે છે. તું પણ તારી જોરડીમાં એકલીજ રહે છે, પણ તને એકલા રહેવાની ટેવ પડી ગઈ છે. અન્ય મનુષ્યની સંગત વગર તું એકલી નિવાસ કરી શકે તેમ છે. હું કોઈ દિવસ અસંગત રહી નથી. સંગતિ અથવા સંસર્ગ વિના મારી એક ક્ષણ પણ પસાર થઈ નથી. મારે એકલા અને અબોલા રહેવાનો વખત અદ્યપિ સુધી આવ્યો નથી. કદાચ દિવસનો સમય વાંચનમાં નિર્ગમન થાય, પણ કાળસમ રાત્રિનો સમય

બતિત કરવો એ ધણું વિષમય કાર્ય છે. મારી તને એજ વિનંતિ છે કે તારા ભાઈના પુનરાગમન સુધી તું મારી સહાયરી થાય અને મારી સાથેજ રાત્રિનો સમય બતિત કરે તો મારો સમય આમોદ પ્રમોદમાં નિર્ગમન થાય. આથી એક સમવાવ-ચ્છેદે ઉભયને લાભ થવા સંભવ છે. રાત્રિએ તારે મારી સાથેજ સુવાનું રાખવું એવી મારી ઇચ્છા છે અને આ મારી ઇચ્છાને તું અનુમતિ આપીશ એવી મારી ખતરી છે તેથીજ મેં મારો મનોભાવ તારી પાસે બ્યક્ત કરવાની હિમ્મત કરી છે. બોલ! તું મારી ઇચ્છાને માન આપીશ કે નહિ? મને નિરાશ ન કરીશ.” ચમકુમારીએ પોતાના કહેવાના મુદ્દાનું યથાર્થ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું.

ચમકુમારીનું ઉપર્યુક્ત ભાષણ ચાલતું હતું, તે વખતે જો કે દુર્મિલા તે સર્વ શ્રવણ કરતી હતી, છતાં તેના હૃદય-સાગરમાં અનેક વિચારવિચીએ મોઝાં માર્યાં કરતી હતી. ચમકુમારીનું ભાષણ સમાપ્ત થયું, અને તેને અંતે જે પ્રશ્ન દુર્મિલાને પુછ્યો તે પ્રશ્ન શ્રવણ કરતાંજ તેની વિચાર તંત્રજ-માળા વૃદ્ધિગત થઈ. તેના મનમાં અનેક વિષયોના વિચાર ઉદ્ભવવા લાગ્યા. શું પ્રત્યુત્તર આપવો એ તેને એક મહાન ગહન વિચાર થઈ પડ્યો. તેની નાડીઓમાં જાણે રકતવહણ બંધ થયું હોય અને અદ્ય સમયમાં અચેત થઈ જશે એવી નિસ્તેજતા તેના મુખ પર છવાઈ ગઈ. તે સ્તંભિત અને નિર્મચેષ્ઠ થઈ ગઈ. શુભાખરાયે ચમકુમારીના અપહરણ કાર્ય માટે કરેલી યોજનાનું સ્મરણ થતાં તેનો મનઃ સંતાપ વધવા લાગ્યો, તે વિચારવા લાગી કે કદાચ શુભાખરાયનું નામ લઈને કોઈ અપરચિત બ્યક્તિ ચમકુમારીના મુખદર્શનના અભિલાષથી મારી સહાયતા માગવાને આવશે તો હું કેવી રીતે સહાય કરી શકીશ; જો ચમકુમારી સાથે શયન કરવાની હા પાડું છું તો શુભાખરાયના, અરે! મારા પ્રિય હૃદયેશ્વરના, નિર્ણિત કાર્યમાં વિરોધકર્તા થઈ પડું છું. હવે શું કરવું. જો ચમકુમારીને ના કહું છું તો તેની સ્થિતિ આજે એવી કઠોડી

છે કે કદાચ વંદાવનદાસ પોતે પણ મને અહીં સુવાની ફરજ પાડે આવા અનેક વિચારો તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. આખરે તેણે એક નિશ્ચય કર્યો કે યમકુમારી સાથે સુવું પણ આવતી કાલનો આખો દિવસ મારે ખરેખર તપાસ રાખવી કે જેથી યમકુમારીનું સુખદર્શન કરવા આવનારને નિરાશ થઈ પાછા ન જવું પડે. આ નિશ્ચય કર્યો એવામાં તેને આટલા દીર્ઘકાલ સુધી મૌનાવલંબિની બેઠને યમકુમારી વિચારમાં પડી. તેણે પુછ્યું :

“ દુર્મિલા તું કેમ મુક બેસી રહી છે ? મારી સ્થિતિ નિવેદનથી તને સંતાપ થાય છે કે મારી પ્રાર્થના સ્વિકારવાને તારું મન કબુલ થતું નથી ? જે હોય તે કહી દે. હું અથવા નાનો ઉત્તર આપ. મને વધુ સંતાપ ન કર. તું નિર્દય ના બનીશ. મારી અવદશા પર રહેમ કર.” યમકુમારીએ હૃદય વ્યગ્રતાબ્જન્ય અનુકેશયુક્ત સ્વરે કહ્યું.

“ યમકુમારી બેન, હું કાંઈ પણ એવા વિચારમાં હતી. તમારી સ્થિતિનું નિવેદન શ્રવણ કરીને મારી સમભાવશીલ લાગણીએ પ્રદિપ્ત થઈ આવવાથી મેં આટલો સમય મુકવૃત્તિ ધારણ કરી. તમારો વિનંતિને માન આપીને આજથીજ હું તમારી સાથે આ બુવનશાંખિની થઈશ. મારાથી બનતા પ્રમાણે તમારી વિરહ વેદના દૂર કરીશ. બેન, તમે ધૈર્ય ધારો.” દુર્મિલાએ મૃદુસ્વરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ દુર્મિલા તને લક્ષાવધિ વાર ધન્યવાદ છે કે તેં મારી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો હવે મારા સંતપ્ત અને હૃદય હૃદયને શાંતિ મળશે. આજે ખરેખર તેં મને ઉપકાર વશ બનાવી દીધી છે. તારા આ મહદ્ ઉપકારનો બહલો હું શી રીતે વાળી શકીશ.” યમકુમારીએ પોતાનો કૃતજ્ઞતાભાવ દર્શાવતાં કહ્યું.

“ બેન, તેમાં ઉપકાર માનવાનું કારણ નથી. મારે મારી જોરડીમાં પણ એકલાજ સુવાનું છે તો વળી અહીં આ આપણે બે થયાં તેથી મને ધણો આનંદ થશે. તમારી સુખપ્રદ સોળ-તમાં મારે સમય પણ સુખરૂપ વ્યતિત થશે.” દુર્મિલાએ

અંતર ભાવને દબાવી રહીને માત્ર પ્રસન્નતાનો સ્વાંગ ધારણ કરતાં ઠહું.

આ વાર્તા પ્રસન્ન ચાલતો હતો એવામાં વંદ્રાવનદાસ ફરવા ગયેલો હતો તે આવ્યો. તેના આવવાથી વાર્તાશ્રુષ્ઠ આટલેથીજ અટકી ગયું. વંદ્રાવનદાસ આવીને થોડોક વખત વાદવિવાદમાં મગા માણવા લાગ્યો. પછી કાંઈ પુસ્તક હાથમાં લઈને શયનગૃહમાં ગયો અને પર્ચક શય્યા પર સુતો સુતો વાંચવા લાગ્યો. વાંચતાં વાંચતાંજ નિદ્રાવશ થઈ ગયો. ચમકુમારી અને દુર્મિલા આ બંધો સમય પ્રધાન ખંડમાં બેસીને વાર્તા વિનોદ કરતાં હતાં. વંદ્રાવનદાસ સુઈ ગયા છે, એવું જ્યારે તેમના બાણુવામાં આવ્યું ત્યારે બંને ઉઠીને ચમકુમારીવાળા શયનગૃહમાં ગયાં. દુર્મિલા આજે સુવાની હોવાથી ચમકુમારીએ પર્ચક શય્યા પર શયન કરવા કરતાં ભૂમિ પરજ શય્યા પાથરી અને બાણુમાં એક બીજી શય્યા દુર્મિલા માટે નાંખી. ઉભયની શય્યા વચ્ચે બિલકુલ અંતર ન હોતું. વિદ્યુત દિપીકાઓ બુઝાવીને ચમકુમારી અને દુર્મિલા પશ્ચ નિદ્રા કેવીના બાહુપાશમાં ઝોલાં ખાવા લાગ્યાં અને થોડી ક્ષણમાં ગાઢ નિદ્રાને આધીન થયાં. ઉદ્યાનમાં સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રચલ્યું.

*

*

*

પ્રસ્તુત પરિચ્છેદમાં વર્ણવ્યા મુજબ જ્યારે દુર્મિલા અને ચમકુમારી પ્રધાન ખંડમાં બેઠાં બેઠાં વાર્તા વિનોદમાં કાલક્ષેપ કરતાં હતાં ત્યારે બીજી બાણુએ એક બીજીજ ઘટના બનતી હતી. સાચકાળનો સમય થતાં શુભાખરામ બેઠે આવ્યો અને લોબન સમાપ્તિ પછી બહુજ ઝડપથી તૈયારી કરવા લાગ્યો. લગભગ સાડાસાત વાગતાનો સમય થતાં તે બહાર નીકળી, કમાડ બંધ કરીને ઉતાવળે પગે ચાલવા લાગ્યો. માર્ગમાં આવતા અનેક રસ્તાઓ પસાર કરીને તે એક મોટા રસ્તા પાસેથી કપ્રસ્તાનમાં જવાને માર્ગે જવા લાગ્યો. ત્યાં આવી પહોંચતાં જ નિશાની આપવામાં આવી હતી, તે ગલીમાં

દાખલ થયો. અને પ્રત્યેક ગૃહ પર ચોંટાડેલા નંબરો વાંચવા લાગ્યો. વાંચતો વાંચતો તે આગળ વધતો હતો એવામાં જાણે તેના નિર્દેશ કરેલા નંબરવાળું ઘર આવ્યું હોય એમ તે એકદમ અટક્યો. ગૃહનાં ભૂતળ પરથી ઉપર સુધી દૃષ્ટિ નાંખી પછી ખોસામાં હાથ ઘાલી ઘડીયાળમાં જોયું તો આઠ વાગ્યા હતા. તેથી તે તરતજ સીડી પર ચઢવા લાગ્યો. ઉપર-આવી એક બંધ દ્વાર પાસે ઉભા રહીને ત્રણ ટકોરા પ્રહાર કરતાં અંદરથી કમાડ ખોલવાનો ધ્વની કહ્યું ગોચર થયો. કમાડ ખોલીને એક વ્યક્તિ અંદરથી જોવા લાગી. તેની દૃષ્ટિ ગુલાબરાય પર પડતાં તેણે તરતજ ગુલાબરાયને ઓળખી લીધો. ગુલાબરાયને પણ તેને પોતાના કાળે ગૃહમાં જોવાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું હોય એમ તેને જોઈને સ્મિત કયું. બંને એક એકને ઓળખતા હોવાથી કોઈપણ પ્રકારની સંકેત વૃત્તિ જન્મ પામી નહિ. કમાડ ખોલનાર વ્યક્તિએ ગુલાબરાયનો પ્રવેશ માર્ગ સરળ કરતાં કહ્યું: “આવો ગુલાબરાય તમારું આજે કાંઈ અણચિંત્યું આવવું થયું? તમને આ ગુપ્ત ગૃહની માહિતી ક્યાંથી મળી?”

“મને આ ગૃહની ખબર ન હોય, પણ ભાઈ અમીચંદે મને આની નિશાની આપી હતી તેથીજ હું શોધી કાઢવાને ફત્તેહમંદ થયો છું. મારે અને તેમને કેટલીક ગુપ્ત ચર્ચા કરવાની છે તેથી મને અત્યારે ખોલાવ્યો છે. અમીચંદભાઈ આવેલા નથી કે શું?” ગુલાબરાયે ગૃહમાં દાખલ થતાં પુછ્યું.

“અમીચંદભાઈ સાથે તમે ગુપ્ત ચર્ચા કરવાને આવેલા છો એવું મેં તમને જોયા ત્યારથી જ અનુમાન કયું હતું. અમીચંદભાઈને આવવાનો વખત થયો છે.” પેલી વ્યક્તિએ જણાવ્યું.

પ્રિય વાંચક! આ અપારિચિત અને નૂતન વ્યક્તિ અન્ય કોઈ નહિ પણ આપણો પૂર્વ પરિચિત હમીરસીંહ હતો, અને ગુલાબરાયે જે ગુપ્ત ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તે અમીચંદ અને તેની કારસ્થાની મંડળીને મળવાનું ગુપ્ત સ્થળ હતું.

ઉપયુક્ત સંભાષણ થતું હતું એવામાં સીદી પર પગરવનેા ધ્વનિ થયો. હમીરસીંહે સાવધાનતાથી નીચે એક તીવ્ર દ્રષ્ટિપાત કર્યો. અમીચંદને આવતો જોઈને તેની ભીતીનેા લોપ થઈ ગયો. અમીચંદ આંચો અને આવતાં વારજ હમીરસીંહેને સીદીના દ્વાર પાસે ઉભેલો જોઈને પુછ્યું: “કેમ હમીરસીંહ! આજે તમે બહુ ઉતાવળમાં હોવ એમ જણાય છે. એવું કયું જરૂરનું કામ છે કે તમે મારી માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા અહીં ઉભા છો?”

“ઉતાવળનું કામ તો કાંઈ નથી પણ ગુલામરાય હમણાં આંચો છે અને તમારી રાહ જોતા અંદર બેઠેલા છે. તેમને આપની સાથે કાંઈ ચર્ચા કરવાની છે માટે હું તેમને બેસાડીને તમારા આગમનની માર્ગ પ્રતીક્ષા કરતો અહીંઆજ ઉભો હતો.” હમીરસીંહ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

અમીચંદે અંદર પ્રવેશ કરીને ગુલામરાયના સામુ જોઈને સ્મિત કરતાં તેના દર્શનથી ઉદ્ભવેલી પ્રસન્નતાનું દર્શન કરાવ્યું અને પછી પોતાનું સ્થાન લીધું. પછી ગુલામરાયને સંબોધીને પુછ્યું, “કેમ ગુલામરાય, તમે જે અગત્ય અને મહત્વની ખબર આપવાનું કહેતા હતા તે શું છે?”

“મારે જે મહત્વની વાત તમને નિવેદન કરવાની છે તે એ છે કે આજે મને મારી વિશ્વસ્તા પ્રણયિની તરફથી એવા સમાચાર મળ્યા છે કે ઉમાકાંત કે જેની રૂપવતી અને લાવણ્ય-સંપન્ન નવયૌવનાનું અપહરણ કરવાનું કાર્ય આપને સોંપેલું છે તે આજે બપોરે કલકત્તા તરફ રવાના થયો છે.” ગુલામરાયે મુખ્ય મુદ્દો જણાવતાં કહ્યું.

અમીચંદ આ ખબર એક ચિત્તે દૃઢતાથી શ્રવણ કરતો. તે એક ક્ષણ માત્ર વિચાર વિલીન થઈ ગયો અને પછી બોલ્યો: “વાહ! ગુલામરાય, કેવા ખુશ અને આનંદદાયી સમાચાર છે. તમારું મહદ્ ભાગ્યજ આ સર્વ ઘટના ઘડે છે, નહિ તો આવી રીતે ઓચિંતું ઉમાકાંતનું પરદેશગમન ક્યાંથી

થામ. ખરેખર! મારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે તમારું કાર્ય હમે નિર્વિઘ્ને પાર પાડી શકીશું.”

“આ ખબર જો કે ઘણી મહત્વની નથી છતાં આવા સમાચારથી તમે વધુ ધૈર્યશીલ અને નિડર બનેા. તમારા કાર્યની સરળતા થામ, તમારા મનઃ સંકેત અને આંતર બંધનેા લોપ થામ, અને તમે નિડરતાથી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાવ એવીજ ઇચ્છાથી આ સમાચાર કહેવાને આપની મુલાકાતનેા મુયોગ માગ્યો હતો.” ગુલાબરાયે આ સમાચારની મહત્તાનું દિગ્દર્શન કરાવતાં કહ્યું:

હવે હું ખરેખર સમજ્યો. તમે નિડર રહો. માત્ર આજની રાત્રિ આડી છે. આવતી કાલનેા દિવસ હમે અપહરણને માટે નિયત કરેલો છે. તેને માટે સર્વ વ્યવસ્થા પથ્થુ કરવામાં આવી છે. મારા મિત્રો હમીરસીંહ, ઇબ્રાહીમ અને ઠાસાંમાં-જેઓ અત્યારે આજ સ્થળે ઉપસ્થિત છે તેઓએ આ કાર્ય ફતેહથી પાર પાડવાની હિમ્મત કરી છે. મારા મિત્ર હમીર-સીંહની કાર્યદક્ષતા એવી અચૂક છે કે તે પોતાનું કાર્ય પાર પાડશે.” અમીચંદે ગોઠવેલા કમનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરતાં કહ્યું.

ગુલાબરામના ઉત્કંઠિત હૃદયને આથી ઘણો સંતોષ થયો. તેની મુખમુદ્રા પર પ્રસન્નતાના ચિન્હો સ્પુરી આવ્યાં. તે થોડીક ક્ષણ વિચાર નિદ્રાના બાહુપાશમાં બદ્ધ થઈ હૃદયમાં આવિર્ભાવ પામતી અનેક વિચાર વહરીઓથી હૃદયનાંદનેા ઉપભોગ કરવા લાગ્યો. આવી મુક્ત વૃત્તિ દીર્ઘકાલ અવલંબિત થાત પણ તેવામાં અમીચંદે મૌન ભંગ કરીને અન્ય કંઈ વિષયો પર ચર્ચા કરવાની અને યોજનાઓ ઘડવાની હોમ તો તે બાબત રજુ કરવાને હમીરસીંહને જણાવ્યું. કાંઈ ગુપ્ત ચર્ચા ચાલી. અનેક ગુપ્ત ઠરાવો થયા. હવે કાંઈ કાર્ય અવશેષ ન રહેવાથી આજના દિવસના કાર્યક્રમની સમાપ્તિ થઈ અને મંડળ વિસર્જન થયું.

સૃષ્ટિકર્મની રચના થઈ ત્યારે તેજોમય દિવસની પ્રતિસ્પર્ધા કરવાને અને તેના ક્રમમાં ભાગ પડાવવાને કાળસમ રાત્રિની રચના કરવામાં આવી હતી. દિવસ અને રાત્રિ વચ્ચે આજે કેટલાં અગણિત વર્ષો થયાં યુદ્ધ થયા કરે છે. દિવસનો પરાજય કરીને રાત્રિ પોતાની સત્તાનું વારંવાર સંસ્થાપન કરે છે. કિન્તુ તે ઉભયની સત્તા પરિચીત્રા બદલ હોવાથી દીર્ઘકાલ સ્થાયી થતી નથી. આવી ક્રાંતિઓ વારંવાર થયા છતાં ઉભયમાંથી એકે પદ્મયુત થતાં નથી એ પણ સૃષ્ટિઅજ્ઞનારની એક અલૌકિક અદ્ભુત અને ગૂઢ ઘટના છે.

પ્રસ્તુત પરિચ્છેદમાં વર્ણવેલી અમીચંદ અને ગુલાબરાય વચ્ચે થયેલી ગુપ્ત ગૃહમાંની ગુપ્ત ચર્ચાની ઘટના જે રાત્રિએ બની તે રાત્રિનો પણ અંત આવ્યો. મૈદાવિચ્છિન્ન આકાશમાં ધીમે ધીમે પ્રવેતવર્ણી છાયાનું આવરણ છવાતું દરથમાન થતું હતું. રાત્રિની કપાય છાયા મંદગતિએ પશ્ચિમ માર્ગે ગમન કરતી હતી. આકાશમાં અનેક પક્ષીગણો ઉડ્યન કરતાં આનંદદાયી મધુર સંગીત નાદથી સૃષ્ટિ પરના માનવીઓના હૃદયમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરતાં હતાં. પૂર્વ દિશામાંથી એક રક્તવર્ણી છાયાનું આગમન થયું અને નલોમંડળમાં વ્યાપ્ત થયેલી પ્રવેતવર્ણી છાયા પર આક્રમણ કરીને તેને પરાજીત કરી પોતાની પાછળ આવતા જીવનદાયી અવનિષતિના રથ-માર્ગને નિષ્કંટક કરવા લાગી. થોડીક ક્ષણ આ રક્તવર્ણી છાયાએ પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું. ગત સાયંકાલે દિવસના પરિશ્રમથી કલાંત થયેલા અસ્તાચલવાશી ભગવાન સહસ્રાંશુ પરિશ્રમયુક્ત થઈને આવતા હોય અને મંદ જ્યોતિર્મય રશ્મિઓથી રાત્રિ રૂપ તમસથી આગ્રહાદિત અને મૃતપ્રાય પૃથ્વીને પ્રપુલ્લ અને સજીવન બનાવતા હોય એમ મંદગતિએ ક્ષિતિજમાં ઉદય પામ્યા. સકળ સૃષ્ટિ બાજે પુનરુજ્જીવન પામી હોય એમ અવનવી ભાસવા લાગી. સર્વત્ર રક્તવર્ણી પ્રકાશ પ્રસરી ગયો.

વંદ્રાવન આ વખતે શમ્બામાં સુતો સુતો પ્રાતઃકાલમાં પ્રસિદ્ધ થતું “રંશુન ગેઝટ” નામનું વર્તમાન પત્ર વાંચતો

હતો. ચમકુમારી ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત હતી. દુર્મિલા ઉઠીને ચમકુમારીની મદદમાં આમતેમ ફરતી હતી. મુખ્ય માર્જનાદિ કિમતી ફાર્ગ થયા પછી ત્રણેએ સાથે મળીને આ તથા કાંઈક ખાદ્ય પદાર્થોનો ઉપલોગ કર્યો. પછી દુર્મિલા પોતાની ચોરડીમાં જવા નીકળી અને પરવારીને પાછા આવવાનું કહેતી ગઈ. જોતજોતામાં સાડાદશ વાગ્યાનો સમય થવા આંચો. લોજન તઈમાર થવાથી વંદ્રાવન પાક નિષ્પત્તિ ગૃહમાં જમવા માટે ગયો અને જમી પરવારીને ઓપ્રીસે ગયો તેના ગયા પછી ચમકુમારીએ પણ ઉદર પૂર્તિ કરી અને થોડાક સમય વામકુક્ષી કરવાને શયનગૃહમાં જઈને નિદ્રાવશ થઈ ગઈ. મધ્યાહ્નકાળ પછી લગભગ બે વાગતા દુર્મિલા આવી એટલે ચમકુમારી શય્યામાંથી એક પ્રમાદિની પેઠે આળસ મરડીને ઉઠી. બંને આવીને પ્રધાન ખંડમાં એક કોચ પર બેસીને વાર્તા વિનોદ કરતાં કરતાં કાળક્ષેપ કરવા લાગ્યાં. લગભગ ચાર વાગતાં દુર્મિલા પાછી પોતાને ચેર ગઈ, અને ચમકુમારી સંધ્યાકાળના લોજનને માટે તૈયારી કરવા લાગી. લગભગ સાડાપાંચ વાગતાં વંદ્રાવનઠાસ ઓપ્રીસેથી પાછો આંચો. સાંધકાળ પૂર્વે લોજન કરીને તે હંમેશના કમાનુસાર ફરવા ગયો. દુર્મિલા પણ સાંધકાળ થતાં આવી. રાત્રીના સાડાસાત પછી વંદ્રાવન પાછો આંચો અને ત્રણે વાર્તાના અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયક ચર્ચામાં મગ્ન થયાં. આમ થોડાક કાળ વ્યતિત કરીને વંદ્રાવનઠાસ પુસ્તક ગૃહમાં ગયો અને એક પુસ્તક લઈને શયનગૃહમાં જઈને મધુર સુરે કાંઈ ગાયન લલકારતો પથંક શય્યામાં પડીને વાંચવા લાગ્યો. આ બધા વખત દુર્મિલા અને ચમકુમારી બહાર બેઠાં કાંઈ ગમ્મત કરતાં હતાં. દશ વાગ્યાનો સમય થતાં બંને ઉઠીને શયનગૃહમાં ગયાં અને ગત રાત્રીના નિયમાનુસાર શયન કરી ગયાં. વંદ્રાવનઠાસ પણ નેત્રો ચેરાતાં પુસ્તક પથંકની એક બાજુ પર રાખીને નિદ્રાવશ થઈ ગયો. ઉદ્ધાન પ્રસાદમાં નિરવતા અને નિઃશબ્દતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું. અલંબ શાંતિએ પોતાની સર્વોપરિ સંતાનું મહારાજ્ય સ્થાપ્યું.

રાત્રિના જે પ્રહરે હુમિલા યમકુમારી અને વંદાવનદાસ
 શાંતિથી નિદ્રાપલોગ કરતાં હતાં તેજ પ્રહરે અમીચંદની
 ગુપ્ત મંડળીના સભ્યે એક જુદાજ પ્રકારના વ્યવસાયમાં રોકાયા
 હતા. તેઓએ નિદ્રાદેવીનો અનાદર કર્યો હતો. મંડળ વિસર્જન
 થયા પછી માત્ર ત્રણ સભ્યે મંડળના ગુપ્ત ગૃહમાં બેઠેલા
 હતા. હમીરસીંહ અને તેના સાથીઓ આજે ઘણા પુલકિત-
 વદન જણાતા હતા. પોતાને સુપ્રત થયેલા કાર્યમાં શી
 રીતે ફત્તેહ મેળવવી અને વિજયમાળા શી રીતે પ્રાપ્ત
 કરવી, એના તરંગમાં ત્રણે જણ મગ્ન હતા. આવી અનેક
 વિચાર લહેરીઓથી આંદોલિત થતાં ત્રણેનાં મન સ્વસ્થતા
 ત્યાગીને આકુળબાકુળ બન્યાં હતાં. રાત્રિનો દ્વિતીય પ્રહર
 લગભગ ખલાસ થવા આંચો હતો. એવામાં એક મોટર ગાડી
 આવીને આ ગુપ્ત ગૃહના નીચેના ભાગ પાસે ઉભી રહી.
 ત્રણે જણ પોતાની સાથે કેટલાંક છુપાં અસ્ત્રશસ્ત્ર રાખીને
 નીચે આંચા. તે વખતે રાત્રિના ત્રિતીય પ્રહરનો આરંભ થઈ
 ચુક્યો હતો. ત્રણે ઉતરીને મોટરમાં બેઠાં. મોટર સંચાલકના
 કર્ણુમાં એક સાંકેતિક શબ્દ કહેતાં મોટર મંદ ગતિએ ચાલવા
 માંડી. આ વખતે શહેરના તમામ ભાગમાં શાંતિ પ્રવર્તેલી
 જણાતી હતી. માર્ગમાં કેટલાક નિશાચરો આમતેમ ફરતા
 હતા. કેટલાક નાટ્યગૃહોમાંથી, કેટલાક બાયોસ્કોપમાંથી
 અને કેટલાક નિશા સમયે અટન કરવાને ટેવાઈ ગયેલા માણસો
 એક માર્ગેથી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે માર્ગે જતા હતા.
 માર્ગમાં અનેક વાહનો પણ આવજાવ કરતાં હતાં. મોટર આપણા
 ત્રણે બહમાસેને લઈને નીકળેલી હતી તે મંદ ગતિએ રસ્તો
 કાપતી હતી. આગળ ધસતી ધસતી અને અનેક માર્ગોમાંથી
 તે પસાર થતી યમકુમારીના નિવાસસ્થાનવાળા ઉદ્યાનના માર્ગે
 આવી પહોંચી. મોટર સંચાલકે મોટરની ગતિ ઘણી મંદ
 અને નિરવ કરી દીધી. થોડી ક્ષણમાં મોટર આપણા પૂર્વ
 પરિચિત ઉદ્યાન પાસે આવીને અટકી. ત્રણમાંથી હમીરસીંહ
 દ્વાર ઉઘાડીને નીચે ઉતર્યો અને ઉદ્યાનના મુખદ્વાર પાસે આવીને

ખારીકાઇથી જોવા લાગ્યો. દાવરના-ઘટીકાચંત્રના એકના ટકો-
રાનો ધ્વનિ તેના કર્ણપટ પર અથડાયો. ઉદ્યાનના પ્રવેશ
દ્વારને અંદરથી બંધ કરીને એક મોટું તાણું લગાડેલું હતું.
લોહ દંડથી બનાવેલા દ્વારને ઉપર તીક્ષ્ણ અક્ષીઓ હોવાથી
તેના પરથી ચઢીને નીચે ઉતરવું એ પણ ધણું વિષમ હતું.
ક્ષણમાં હમીરસીંહના મુખ પર નિરાશાનાં ચિન્હો જણાયાં.
પણ તે બહાદુર પંજાબી પાપાત્મા આવા કૃત્રિમ શબ્દોથી મ્હાત
થાય એવો કાચો નહોતો. ઉદ્યાનની ચતુર્દિશાએ તે ફરી આંખો.
ઉદ્યાનના મુખ દ્વારની પશ્ચિમમાં ઉભય બાજુએ પણ લોહ
દંડોથી એક સુંદર વાડ બનાવવામાં આવી હતી. કિન્તુ તેના
પશ્ચાદ્ ભાગમાં આવી શદ્ધમથી વાડનો અભાવ હતો. હમીર-
સીંહ પશ્ચાદ્ ભાગમાં ગયો ત્યાં તેને કાંટાળા વેલાઓ અને
થોરિયાની વાડ દૃષ્ટિગોચર થઇ. તેથી તેના હૃદયમાં જે નૈરાશ્ય
ઉદ્ભવ્યું હતું તેનો સર્વાંશે લોપ થયો. પોતાનું કાર્ય નિર્વાહને
પાર પડશે અને ઉદ્યાન ભેદ સહેલાઇથી થઇ શકશે એમ
તેને લાગવાથી તેના મુખ પર પ્રસન્નતાના ભાવો જણાવા
લાગ્યા. તેનો ઉત્સાહ જે અત્યાર સુધી મંદ થઇ ગયો
હતો. તેનું હૃદય જે હતાશ થઇ ગયું હતું, અને તેની
કાર્યદક્ષતામાં જે શિથિલતાનો સંચાર થયો હતો તે સર્વ
ધીમે ધીમે નાશ પામવા લાગ્યું. તે પુનઃ ઉત્સાહિત બન્યો.
તેનું હૃદય આશાવંત બન્યું અને તેની કાર્યદક્ષતામાં તીવ્રતાનો
વેગ આંખો. ઉદ્યાનની ચતુર્દિશાએ પરિક્રમણ કરીને તે પાછો
મોટર પાસે આંખો અને તેના બીજા બે સાથીઓને ઉતરીને
પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું. હમીરસીંહ આગળ ચાલવા
લાગ્યો. તેના સાથીઓ તેની પુઠેજ ચાલતા હતા. ચાલતો
ચાલતો હમીરસીંહ જે સ્થળ પાસેથી ઉદ્યાન બેઇને અંદર
પ્રવેશ કરી શકાય તેમ હતું ત્યાં આવીને અટક્યો. થોડીક
ક્ષણ વિચાર કરીને તેણે પોતાના સાથીને કહ્યું:

“ધપ્પાહીમ ! તું આ વાડના એક નાના ભાગને જડમૂળથી
ઉખાડી શકશે અથવા તેને કાપી નાંખશે ?”

“હા! તેને ઉખાડી નાંખવું ઘણું સહેલ છે. જુઓ તેને સહેલમાં ઉખાડી નાંખું છું.” એમ કહીને ઇપ્રાહીમે પોતાની પાસે છુપાવી રાખેલો એક મોટો તીક્ષ્ણ ધારવાળો ચંદ્રપ્રકાશમાં પોતાની ચળકાટથી વધુ ચચકતો છરો કાઢ્યો. અને તેની મદદથી થોડી જમીન ખસેડીને જે ત્રણ ચોર વૃક્ષોને મૂળથી ઉખાડી નાંખ્યાં અને ઉઘાન લેકનો માર્ગ નિઃશબ્દ બનાવ્યો. હમીરસીંહ જે આ બધો સમય શાંત ઉભેલો હતો તેણે હવે ઉઘાનમાં પ્રવેશ કર્યો. તેની સાથે ઇપ્રાહીમ પણ ગયો. થોડી ક્ષણ સુધી દૂર દૃષ્ટિમાં બીજા કોઈને ન જોવાથી તેનો બીજો સાથી કોસાંયાં પણ પાછળ ગયો. ત્રણે જણ હવે બંગલાના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યા હતા. કોસાંયાંને નીચે ઉભા રહીને બરોબર સાવધાનતાથી દેખરેખ રાખવાનું કહીને હમીરસીંહ એક કાપટ સ્તંભ પાસે ગયો અને ધીરેધીરે ચઢીને તેની ટોચ પર પહોંચી ગયો. પછી બરાબર સમતુલના બળવીને પગ પર આધાર રાખીને ઉંચા થઈ ગલેરીના સળીઆ તરફ હાથ ઉંચા કર્યા. તેને પકડીને બરાબર પગ ગોઠવીને ગલેરીના કોરા પર હાથ સ્થિર કર્યા અને તરત ગલેરીમાં કૂદી પડ્યો. તેના સાથી ઇપ્રાહીમ પણ તેવીજ રીતે ગલેરીમાં દાખલ થયો. ગલેરીમાંથી તેઓ પુસ્તક ગૃહના માર્ગેથી પ્રધાન ખંડમાં આવ્યા. ત્યાં આવી વિદ્યુદ્દિપિકાના મંદ પ્રકાશથી સીડીનો માર્ગ શોધીને તેનું દ્વાર ખોલી નાંખ્યું કે જેથી તેમને પોતાનું કાર્ય કરીને ઉતરતાં કોઈ પણ પ્રકારની હરકત પડે નહિ. બારણું ખોલી નાંખ્યા પછી હમીરસીંહ પુસ્તક ગૃહની સામેના વસ્ત્ર પરિધાન ગૃહમાં ગયો. ત્યાં કોઈ જોવામાં ન આવતાં તે પુસ્તક ગૃહની નજીકના એક શયન ગૃહમાં દાખલ થયો. ત્યાં જોયું તો વંદ્રાવનદાસ ગાદ નિદ્રામાં પડેલો હતો. આમ તેમ જોતાં તેને કોઈ પણ સ્ત્રીનું મુખ દર્શન ન થયું. તરતજ તેણે તે શયન ગૃહનો ત્યાગ કર્યો અને તેની સામેના શયનગૃહમાં ગયો. ત્યાં જતાં તેને પ્રથમ

એક સીનું મુખ દેખાયું, અને પછી સહેજ આગળ દૃષ્ટિ ફેરવતાં બીજી એક સીને પણ ત્યાં શયન કરેલી જોઈ. હમીરસીંહ આ ઉભય સીએને એકજ શયનગૃહમાં શયન કરેલી જોઈને મહાન વિચારમાં પડી ગયો. કેાનું અપહરણ કરવાનું છે એ નિર્ણય કરવો તેને ઘણું વિષમ લાગ્યું. દુર્મિલાની મદદ માટે અત્યારે જવું પણ વિક્ષણ હતું. કારણ કે ચમકુમારીના મુખ દુર્શન માટે કોઈ પણ પ્રકારે જોઈવણ થવાનો હવે સમય ન હોતો. હમીરસીંહને પોતાની બૂલનો પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. તેનું અંતઃકરણ શોકાગ્નિથી પ્રજ્વળવા લાગ્યું. પરંતુ તે પંજળી વીર આમ નાહિન્મત થાય એવો નહોતો. મહાન સંકટમાં પણ જે ધૈર્મ્યને ત્યાગ ન કરે ને આવા અદ્યપ વિષમતાપૂર્ણ કાર્યમાં પોતાનું ધૈર્મ્ય જોઈ બેસી હતાશ અને નેરાશનો ભોગ બને એ સર્વથા અસંભવિત હતું. થોડીક ક્ષણ તે મંત્રમુગ્ધ અવસ્થામાં નિશ્ચેષ્ટ ઉભો રહ્યો. તેના લાલ પર કરચલીઓ વળી ગઈ હતી. તેના મુખ પરથી તે મહાન વિચારમાં મગ્ન હોય એમ લાગતું હતું. થોડીક વાર આમ મૂઢ દશામાં ઉભા રહ્યા પછી તે શયનગૃહમાંથી બહાર ગયો અને પોતાના સાથી ઇપ્રાહીમના કર્ણમાં ગુપ્ત વાર્તા કરવા લાગ્યો. ઇપ્રાહીમનું શરીર સહેજ રોમાંચિત થયું. તથા પોતાનું મુખ ઉજ્જત કર્યું. દૃષ્ટિ સ્થિર કરી અને કોઈ પદાર્થને અનિમિષ નેત્રોથી નિહાળીને જોતો હોય એમ તેની દૃષ્ટિની સ્થિરતાથી અનુમાન થતું હતું. પુનઃ તે ટટાર થયો અને હમીરસીંહનો હાથ પકડીને શયન ગૃહ તરફ આગળ વધ્યો. બન્ને પાછા શયન ગૃહમાં આઝ્યા. ઉભય લાવણ્ય લતિકાઓનું રૂપ સૌન્દર્ય નિહાળવા લાગ્યા. તેમનું સાધારણ અનુમાન એમ હતું કે જેનું અપહરણ કરવાને તે આવેલો છે તે સુંદરતાનો અપ્રતિમ નમુનોજ હશે. બન્ને આ ઉભય નવયૌવનાનું સૌન્દર્ય ઘણી ક્ષણ સુધી નિહાળવા લાગ્યા. હમીરસીંહના નેત્રોને દુર્મિલાનું કૃત્રિમ સૌન્દર્ય અને વસ્ત્રપરિધાન કરવાની છટા તથા તેનું કૃત્રિમ લાવણ્યમય મુખ ચમકુમારીના કરતાં

વધારે ઉત્તમ જણાયાં. તેને નૈસર્ગિકતા અને કૃત્રિમતાનો
 ભેદ ન જણાયો. તે જાણવાને તેનામાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન હોતું. બહુધા
 કૃત્રિમ ભાવો વધારે મનોહર અને નેત્રાકર્ષક લાગે છે હમીરસીંહ
 સંનંદર્થ પરિક્ષક ન હોતો તેથી તે આવી કૃત્રિમતાથી અંભાઈ ગયો.
 તેના નિશ્ચય થયો કે આજ વધારે સૌન્દર્યવતી લલના છે. એજ
 એજ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ
 અનુમાનમાં તેની ગંભીર ભૂલ થતી હતી. તે કદાચ દૈવાધીન
 હોય અથવા ચમકુમારીનાં સુભાગ્યે હોય. પણ એટલું નહીં
 સમજાય છે કે આ જમમાં નાંખનાર તેનું ભાવીજ હતું.
 હમીરસીંહના ગળામાં વિજયમાળા આરોપવાને તેના ભાવીને
 રૂચતું નહોતું. અનેક કાર્યોમાં ફતેહ મેળવનાર હમીરસીંહને
 ફાણુ જણે શાથી તેનું અદૃષ્ટ આજે આમ દગો કરતું હશે !
 હશે જેમ હોય તેમ. ચમકુમારીનું ભાવી તેને પ્રસન્ન હતું.
 હમીરસીંહ આમ કૃતનિશ્ચય થયા પછી ઇપ્રાહીમ પાસે ગયો.
 અને પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. ઇપ્રાહીમે પોતાનો મત દર્શાવ્યો
 વીને તેના મતને અનુમતિ આપી. ઉભય એકમત થતાં
 હમીરસીંહના હસ્ત સંકેતને અનુસરીને ઇપ્રાહીમે પોતાના
 ખીસામાંથી એક નાની શીશી કાઢી અને હમીરસીંહના હાથમાં
 આપી. હમીરસીંહે તેને ખોલતાં અઘાઉ પોતાનાં નાસિકા
 વિવરમાં તેની વાસ ન ભય તેની પૂર્ણ સાવધાની રાખી હતી.
 ખુચને ખોલીને તેણે પ્રથમ દુર્મિલ્લાના નાક પાસે ધરી.
 શીશીમાંના પ્રાણુ વિનાશક પ્રવાહી પદાર્થોની વાસ શ્વાસ દ્વારા
 ખેંચતાં દુર્મિલ્લાના શરીરને વિદ્યુત્સ્પર્શથી થાય એવો એક
 આંચકો આવ્યો. તેનું શરીર ક્ષણભર કંપાચમાન થઈને જડ
 અને નિશ્ચેદ થઈ ગયું. આવેજ પ્રયોગ તેણે ચમકુમારી પર
 અજમાવ્યો. તે પણ નિર્જાનિત અને અચેત થઈ ગઈ. બંનેના
 શરીરમાં જડતાનો સંચાર થયો. હમીરસીંહે તેમને વધારે
 અચેત કરવાના ઉદ્દેશથી અને પોતાનું કાર્ય દીર્ઘકાલ સુધી
 લંબાય તો કાંઈ ભય ઉપદ્રવ થાય તેને ટાળવાના હેતુથી પુનઃ
 ઉપર્યુક્ત પ્રયોગ કર્યો. હવે બંને કેવળ અચેત અને મૃતદેહો
 સમાન જણાવા લાગ્યાં.

આ કાર્ય થઈ રહ્યા પછી હમીરસીંહે પ્રધાન ખંડમાં જઈને બલિનું બટન હાવીને પ્રકાશ કર્યો, અને પુનઃ ચમકુમારી-વાળા શયન ગૃહમાં આંચે. શયન પડેલી દુર્મિલાને તેણે બે હાથ પકડીને બેઠી કરી અને પોતાના હસ્તદ્વય પર તેની પીઠને અને કટીને ભાર ઉઠાવે, અને ઇપ્રાહીમે તેના ચરણદ્વયને શરીર ભારની સમતુલના સચવાય એવી રીતે ઉપાડ્યા. આ પ્રમાણે ઉઠાવીને તેઓ મંદ ગતિથી પ્રધાન ખંડમાં આવીને ત્યાંથી સીઠી માર્ગેથી નીચે ઉતરવા લાગ્યા. સીઠીની નજીક કેસાંયાં ઉભેલા હતા તેને હમીરસીંહે મોટરને ધીમેથી અર્થ પ્રદક્ષિણા કરીને વાડના બેઢેલા ભાગ પાસે લાવવાની સુચના કરી. કેસાંયાં ઝડપથી દોડ્યો અને હમીરસીંહ અને ઇપ્રાહીમ અણમોલ શિકારને ઉંચકીને વાડ પાસે આવે તે પૂર્વે મોટર લાવીને ઉભો હતો. દુર્મિલાને લાવીને હમીરસીંહે ઘણીજ સાવધાનતાથી મોટરના પશ્ચાદ ભાગમાં સુવાડી અને ઇપ્રાહીમ અને કેસાંયાંને તેના પર બારીકાઈથી દેખરેખ રાખવાનું કહીને પોતે પુનઃ બંગલામાં ગયો અને બલિને બુઝાવી નાંખીને સાડીનાં દ્વાર પૂર્વવત્ અંદરથી બંધ કરીને જે માર્ગેથી ચઢીને ઉપર આંચે. હતો તેજ માર્ગેથી નીચે ઉતરી પડ્યો. તેની અચૂક સાવધાનતાથી ગુપ્તચરો અને બાહોશ પોલીસ પણ આ કાર્યની તપાશ કરવામાં ફતેહમંદ નીવડે તેમ ન હતું. નીચે ઉતરીને તે પુનઃ મોટર પાસે આંચે. અને વાડનો જે ભાગ તેણે ઉઘાડ્યો હતો તેને પૂર્વવત્ ગોઠવીને માટીથી પૂરી નાંખ્યો. આ સર્વ કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી જણે તેના જીવમાં જીવ આંચે. હોય એમ તે ઇપ્રાહીમના મુખપ્રાંત દષ્ટિપાત કરીને સહેજ હસ્યો. પોતાનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યું તેથી તેને ઘણો આનંદ થયો. પરંતુ પાછું તેને કાંઈ સ્મરણ થઈ આવ્યું હોય એમ પુનઃ ગાંભીર્ય ધારણ કર્યું. કેસાંયાંને મોટર સંચાલકની સાથે બેસાડીને હમીર-સીંહ મોટરના પશ્ચાદ ભાગના આસન પર પડેલી દુર્મિલાને ઇજા ન થાય એવી રીતે એક ખુણાના અગ્રભાગે અને ઇપ્રા-

હીમ બીજા બુદ્ધે બેઠા. તેમનું બેસવાનું ચાતુર્ય તેમના દુર-
દર્શિત્વ અને બુદ્ધિમતાનો પરિચય કરાવે એવું હતું. બંને
એવી તો બુબીથી બેઠા કે થોડ દૂરથી જોનારને ઉભયના
સિવાય તૃતીય વ્યક્તિનું દર્શન થવું મુશ્કેલ હતું. દુર્ભિલાને
કેવળ સંતાડી હોય એવી રીતે તેઓ બેઠા હતા.

ત્રણે બેસી ગયા પછી મોટર મંદ ગતિએ ઉપડી. સુભાગ્યે
માર્ગમાં કાંઈ પણ વિટંબણાનો ઉપદ્રવ તેમને નડ્યો નહિ.
જો કે રાત્રિના પ્રહરીઓ શસ્ત્રસજ્જ થઈને આમતેમ ફરતા
હતા, છતાં પણ તેમને આ બીજા અને ચોરતમ કાર્યની
ગંધ પણ આવી નહિ. રાત્રિએ ઘણો વખત આવી રીતે
મોટરોનો આવજવ હોવાથી આ પ્રહરીઓનાં હૃદય શંકાશીલ
ન થાય એ સર્વથા શક્ય હતું. મોટર રાજમાર્ગ પર આવી
પહોંચતાં પૂર્ણ વેગે આગળ ધસવા લાગી. તેમાં બેઠેલાં ત્રણે
જણ ઘણી સાવધાનતાથી ચતુર્દિશાનું વારંવાર વિલોકન કરતા
હતા. કંઠાય સંકટ આવી પડે તો આ ત્રણે પાછા પડે એવા કા
પુરૂષ ન હોતા. ત્રણે બાણવસ્ત્રોની નીચે અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ
થયેલા હતા. સુભાગ્યે કાંઈપણ વિટંબણા ન નડવાથી તેઓ
શુભાખરાયના નિવાસસ્થાનવાળા કાંટગૃહ પાસે આવી પહોંચ્યા.
મોટર સંચાલકને આ ગૃહ પરિચિત હોવાથી તેણે મોટર ત્યાંજ
ઉભી રાખી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

હુમિલાનું શુભ થવું અને શુભાખરામનું ઉભરણ.

જે સમયે મોટર શુભાખરામના ગૃહ પાસે આવીને ઉભી તે વખતે રાત્રિના ત્રણ વાગ્યા હતા. તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિ થઈ હતી અને ચતુર્થ પ્રહરનો આરંભ થઈ ચુક્યો હતો. આ સમયે કેટલાક ઉદ્યોગ પરાયણ માણસો સૌ સૌના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયાં હતાં. માત્ર આળસુ અને પ્રમાદિ માણસો જ નિદ્રામાં પડી રહેલા હતા. રાત્રિનો ઘણો વખત જાગૃત રહેવાથી શુભાખરામ અત્યારે સહેજ નિદ્રાવશ થયો હતો. છતાં પણ તેનું હૃદય નિદ્રાવશ થયું ન હતું. તેના હૃદયસાગરમાં અનેક વિચાર વિચીઓ ઉછાળા મારતી હતી. યમકુમારીનું અપહરણ કરીને લઈ આવનારા હમીરસીંહ અને તેના સાથીઓની દીર્ઘ-કાળ સુધી અનિશ્ચય નયનોથી માર્ગ પ્રતીક્ષા કરી હતી. રાત્રિના તૃતીય પ્રહરમાં આવી જાગૃતાવસ્થા જાળવી રાખવી એ ઘણું કઠણ કાર્ય છે. તે પ્રહરમાં મિઠી નિદ્રાનો આ વેગ એવો તો પ્રબળ હોય છે કે તેની પાશોમાંથી છટકીને ભાગ્યેજ કોઈ અનિદ્રિત રહે છે. છેવટે એક ઝોકું પણ નિદ્રા આવતાં મનુષ્યના નિત્રોમાં એક પ્રકારના નિશાચુકત થેનનું આવરણ આવે છે અને તેની નયનજ્યોતિને પરાભૂત કરીને પોતાની પ્રસારે છે. શુભાખરામને પણ આવી રીતે નિદ્રાની પાશોએ જકડી લીધો હતો. મોટર આવીને ઉભી હતી તેની તેને ખબર ન હતી. હમીરસીંહ મોટરનું દ્વાર ખોલીને આમ તેમ દૂર દષ્ટિ નાંખીને કોઈને આવતું જતું ન જોઈને શુભાખરામના ગૃહના કમાડ પાસે ગયો અને જોસથી ત્રણ ટકેરા માર્યા. આ ટકેરા કઢાય નિદ્રાવશ શુભાખરામને કણ્ઠગોચર નહિ થયા હોય એમ ધારીને તેણે પુનઃ ત્રણ ટકેરા માર્યા. આ વખતે શુભાખરામે હુંકારનો ધ્વનિ કર્યો. હમીરસીંહ સમજ્યો કે શુભાખરામ ઉઠ્યો છે.

રાત્રિના સમયે રાજમાર્ગપરનાં નિવાસસ્થાનોમાં બત્તિ બળતી રહે, તો કદાચ પોલીસના માણસોનું મન શંકાશીલ થાય એમ ધારીને તેણે બત્તિ બુઝાવી નાંખી હતી. ગુલાબરાયે જલદી ઉઠીને બારણા પાસે આવી ક્ષણમાં તેમને પોલી નાંખ્યાં. હમીરસીંહને આવેલો જોઈ તેના બદનપર પ્રસન્નતા જણાવા લાગી. તેણે મોટરને જોઈ તેથી તે સમજી ગયો કે શિકાર કરવાનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડેલું હશે. હમીરસીંહ તેને બત્તી સળગાવવાની મનાઈ કરતાં ગુલાબરાયે ગૃહમાં અંધારૂં રહેવા દીધું. માત્ર માર્ગ પર પડતા ચંદ્રના મંદ પ્રકાશથી ગૃહમાં સહેજ સાજાજ અજવાળું જણાતું હતું. કિન્તુ આ પ્રકાશમાં મનુષ્ય-મુખદર્શન થવું-અશક્ય હતું. હમીરસીંહ અને તેના સાથીઓ મૃતપ્રાય થઈ ગયેલી અને નિર્જાનત અવસ્થામાં પડેલી દુર્મિલાને મોટરમાંથી ઉતારીને લાવવા લાગ્યા. હમીરસીંહ ગુલાબરાયને સુચના કરી દીધી હતી કે આ નવચૌવનાને અચેત અવસ્થામાં નાંખવાને સારૂ જેરી પ્રવાહી પદાર્થ સુંઘાડવામાં આવ્યો હતો. તે હાલ ચેતન અવસ્થામાં નહિ આવે. જેરી પદાર્થની પ્રાણવિધાતક અસર મંદ ગતિએ ઉતરશે માટે તમારે ઉતાવળ કરીને ગભરાટમાં પડવું નહિ. મૃતપ્રાય થયેલી દુર્મિલાના દેહને એક પર્યંક શય્યા પર ગોઠવી દેવામાં આવ્યા પછી હમીરસીંહ અને તેના સાથીઓ પ્રાતઃ સમય થતા પૂર્વે ગુપચુપ બેર પહોંચી જવાની ઉતાવળને લીધે તરતજ ગુલાબરાયની રજા માગી મોટરારૂઢ થઈ ને રવાના થયા. સુખ ગુલાબરાયે અત્યાર સુધી તેને માટે અપહાર્ય થયેલા શિકારને જોયો ન હતો. હમીરસીંહ અને તેના સાથીઓની બૂલ થઈ છે અને પોતાની ઇષ્ટિત પ્રાણપ્રિયા ચમકુમારીને બદલે તેની રનેહ ભાગિની દુર્મિલાનું અપહરણ કરવામાં આવ્યું છે તેનો ખ્યાલ તેને સ્વપ્ને પણ ન આવ્યો. ગૃહમાં પ્રવર્તતા અંધકારને લીધે દુર્મિલાને તે જોઈ શક્યો નહોતો. તેને હમીરસીંહની કર્તવ્યપરાણતા અને કાર્યદક્ષતામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. હમીરસીંહ તેને સુચના કરી હતી કે આ મૃતપ્રાય થયેલી તમારી પ્રાણ-

પ્રિયા ઝાતઃ સમય પછી લાનમાં આવશે. તે પૂર્વે તેને કોઈ પણ પ્રકારે હેરાન કરશે નહિ. આવી સુચનાથી શુભાબરામનું પ્રેમપિપાસુ અને ઉત્કંઠિત હૃદય પોતાની કાર્મ તૃપ્તિમાં મંદ બન્યું. શુભાબરામ હમીરસીંહ અને તેના સાથીઓના જવા પછી કમાડ બંધ કરી તે અંદર આવ્યો. અલ્પકાળ સુધી તે આમતેમ વિચારવિલ્લીનાવસ્થામાં ફરવા લાગ્યો. પણ તેના પ્રેમહૃદય હૃદયને શાંતિ ન મળી. તે પર્મક શર્યા પાસે ગયો અને અસ્ત પામતા ચંદ્રના મંદ પ્રકાશમાં તેના મુખનું બારીકાઈથી અવલોકન કરવા લાગ્યો. પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો તેના હૃદયમાં કાંઈ શંકાનો આવિર્ભાવ થયો નહિ, પણ જ્યારે તેના મુખ સન્નિધ નેત્ર રાખીને તે જોવા લાગ્યો ત્યારે તેને કાંઈ સંશય આવ્યો. પુનઃ તેણે નિહાળીને જોયું. જોતાંજ તે પાછો હઠ્યો અને બોલ્યોઃ “અરે! આ શું! આ તો ચમકુમારી નહિ પણ દુર્મિલા જેવી છે. નહીં આ બદમાસોએ હજો કીધો.” આટલું બોલી તે ઘણો વિચારમાં પડી ગયો. તેનું હૃદય વધારે ને વધારે શંકાઅસ્ત બન્યું. તેના હૃદયની શાંતિનો લોપ થયો. તે વધારે અધીરો બન્યો. તરતજ તેણે દીપ પ્રકટાવ્યો અને પર્મક શર્યાપર પડેલી પોતાની પ્રાણપ્રિયાનું મુખ નિહાળવા લાગ્યો. તેને બરોબર ખાતરી થઈ કે અપહરણ કરીને આવેલી દુર્મિલાજ છે. આ દ્રશ્ય વિલોકતાં તેની મુખમુદ્રા કોપાન્વિત થઈ ગઈ, તેનું શરીર કંપામમાન થવા લાગ્યું, તેનાં નેત્રો અરૂણાં થઈ ગયાં, તેના શરીરમાં વિદ્યુદ્વેગ સમ એક ધ્રુજરી આવી. તે અનિમેષ દૃષ્ટિથી દુર્મિલાના મુખને જોવા લાગ્યો. પોતાની પ્રિયતમાની આવી અવદશા જોઈને શુભાબરામનું લોહી ઉકળી આવ્યું. પણ લાચારીથી તેને મૌન ધારણ કરીને બેસી રહેવું પડ્યું. દુર્મિલાની, પોતાની હૃદયેશ્વરીની આવી દુર્દશા કરનારા પાપીઓ અને નરાધમ પિશાચો અત્યારે તેની સન્મુખ નહોતા. કદાચ હોત તો શુભાબરામે સ્નેહથી ઉદ્ભવેલી કોપજ્વાળાનો લોગ થઈને તેમને પણ પોતાના કોપાગ્નિથી પ્રજ્વળી નાખ્યા હોત. ભાગ્યવશાત તેઓ

દુર્મિલ્લાને મૃતકશામાં મુકીને તરતજ સ્વાના થઈ ગયા હતા. તેઓ આટલી ઉતાવળે જતા રહેવાથી ગુલાબરાયનું હૃદય વધારે શંકાશીલ બન્યું. તેની મનઃસ્થિતિએ સ્થિરતાનો ત્યાગ કર્યો. તેના હૃદયમાં એક પછી એક એવા અનેક વિચારોનો આવિર્ભાવ થવા માંડ્યો. તેનું મન ચક્રોડોળે ચડ્યું. ક્ષણમાં તે નીચી દૃષ્ટિ કરીને કાંઈ નિહાળતો હોય એમ જોતો, ક્ષણે કાંઈ જુદા વિચારથી પુનઃ ઉંચે જોતો, બીજી ક્ષણે કાંઈ જુદા વિચારથી પુનઃ ઉંચે જોતો. આવી સ્થિતિમાં તે ઘણો સમય બેસી રહ્યો. દુર્મિલ્લાને જ્ઞાન આવે અને ચેતન અવસ્થા પુનઃ પ્રાપ્ત થાય એની આતુરતાથી જોવા કરતો હતો. પણ દુર્મિલા નહિ હાલતી કે નહિ ચાલતી. તેની સ્થિતિમાં કાંઈ સુધારો થયો ન હતો. ગુલાબરાયનું ચિંતાતુર હૃદય હવે વધારે ચિંતાચ્છત અને અધીરું બન્યું. તેનું ધૈર્ય હવે વધારે વખત ટકી શકે તેમ નહોતું. માનસિક સંતાપનું અશ્રુપ્રવાહ માર્ગે પર્યાવસાન થવા માંડ્યું. તેનાં અંશુનાં અને કૌપાન્વિત નેત્રોમાંથી અખંડ અને અવિશ્રાંત અશ્રુધારા વહેવા લાગી. આવી દશામાં તેણે રાત્રિના ચતુર્થ પ્રહરનો ઘણો સમય વિતાડ્યો. બાણે જોયું તું કાંઈ તરતનું સ્મરણ થઈ આવ્યું હોય એમ તે એકદમ ઉઠ્યો અને ખુણામાં પડેલી એક નાની પેટી ખોલીને એક નાની શીશી લઈ આવ્યો. તે શીશીમાં અમુક પ્રકારનો સાર હોય એમ તેમાંના પદાર્થને જોવાથી અનુમાન થઈ શકતું હતું. તે શીશીનો ખુચ ઉઘાડીને ગુલાબરાયે દુર્મિલ્લાના પ્રાણુવિવર પાસે ધરી અને તેની વાસ તેના મગજ સુધી પહોંચે એવી રીતે તેના શ્વાસ સાથે અંદર પ્રવેશ થવા લીધી. એક ક્ષણ સુધી દુર્મિલાએ આની વાસ લીધી હશે એટલામાં વિદ્યુદ્ગ્રસ્પર્શથી માનવદેહને ચમકારી લાગે અને શરીર પર ધ્રુજારી આવે એમ દુર્મિલાનું મસ્તિષ્ક કંપાયમાન થયું. તેણે પૂર્ણ વેગથી મસ્તિષ્કની બાજુ ફેરવી. ગુલાબરાયે જોયું કે આ પદાર્થની અસર કદાચ તેની નિર્બાંન્તાવસ્થા દૂર કરશે,

તેણે પુનઃ આ પ્રયોગની અજમાયશ કરી. પુનઃ દુર્મિલાનું મસ્તક ધ્રુણિમાન થયું કે તરત ગુલાબરાયે તે શીશીને તેનાં ઘ્રાણુ વિવરો પાસેથી દૂર કરી. ક્ષણમાં પાછી દુર્મિલા શાંત અને નિર્યેષ્ઠ થઈ ગઈ. ગુલાબરાયનું હૃદય ધીમે ધીમે ધૈર્યવાન થતું હતું. તેનામાં દુર્મિલાના પુનઃ સચેત થવાની આશાના અંકુરો પુટ્યા. આવી રીતે ગુલાબરાયે ત્રણ ચાર વખત પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યા ત્યારે છેવટે દુર્મિલાએ સહેજ આંખ ઉઘાડી. પણ તેની દૃષ્ટિ સ્થિર નહોતી. તે અર્ધનિદ્રામાં હોય એમ તેની ડેરાઈ જતી વકેદૃષ્ટિથી અનુમાન થતું હતું. ગુલાબરાયે તેની ચિયુકને સ્પર્શ કરીને હલવવા માંડી. તેથી તે કાંઈ વધુ જાગૃત થઈ હોય એમ વિસ્ફારિત નેત્રોથી જોવા લાગી. પુનઃ નેત્રો મિચાઈ ગયાં. ગુલાબરાયને હવે પોતાનો પ્રયાસ સફળ થયેલો જણાયો. તેણે પુનઃ દુર્મિલાને ઢંઢોળવા માંડી. પુનઃ તેણે નેત્રો ખેંચ્યાં. છતાં જાગૃત અને જાનવાળા મનુષ્યની દૃષ્ટિની સ્થિરતાનો તેનામાં લોપ થયેલો જણાતો હતો. નેત્રો અર્ધવિનિદ્રા અવસ્થામાં રાખીને દુર્મિલા એક ક્ષણમાત્ર ગુલાબરાયના મુખને જોઈ રહી પણ તેનાં નેત્રો દીર્ઘકાલ સુધી આમ ઉઘાડાં રહે એવું ચૈતન્ય તેનામાં આવ્યું નહોતું. ગુલાબરાયે તેને પોતાનું મુખ નિહાળતી જોઈને ભગ્ન સ્વરે પ્રેમાશ્રુ વર્ષાવતાં કહ્યું: “પ્રિયે, તારી અવદશા કરનારને માફ કર. હું તારો ગુન્હેગાર છું. તારા શિર પર વિપત્તિનું વાઢળ તોડી પાડનાર પાપાણું હૃદયી આ નરાધમ તારી પાસે ઉપસ્થિત છે. તારા મુખનો નબટ કત્તા અને તને આટલા શોકાનળમાં પ્રજ્વાળનાર પૈશાચિક વૃત્તિનો ભંડાર પાપાત્મા તારી સન્મુખજ છે. પ્રિયે, મેં મહનાંધ થઈને તારું અપહરણ કરવામાં આવ્યું છે તે જોયું. હું અધ જન્યો હતો. પ્રિયે, મને માફ કર.” દુર્મિલા આ સર્વ અનુનયયુક્ત ભાષણ જાણે અધીર અને મૂક અવસ્થામાંજ શ્રવણ કરતી હોય એમ તેના પર કાંઈ અસર થઈ નહોતી. ગુલાબરાય બોલતો બંધ થયો. દુર્મિલાને વધારે વખત નિદ્રાવશ રહેવા દેવાથી તેની સ્થિતિમાં સુધારો

થશે એમ તેને લાગવાથી તેને જાગૃતાવસ્થામાં લાવવાને વધારે પ્રયત્નન કરતાં શાંતિથી પર્યંક શરમાપર જડવત્ પડી રહેવા દીધી અને પોતે પણ જમીન પર એક નાની શરમા તૈયાર કરીને ભગ્ન નિદ્રાને પૂર્ણ કરવાને સુધ્ધ ગયો. ખત્તિનો મંદ પ્રકાશ પડતો હતો. ગુલાબરાયે પોતાની શરમા તરફનાં વાતાચનો બંધ કર્યાં અને હુમ્મિલાને ગરમ વસ્ત્ર ઓઢાડીને પર્યાંકમાં બરોબર સુવાડી દીધી. તે પણ સુતો તેવોજ નિદ્રાવશ થઈ ગયો. જે કોલાહલથી નિશાની નિઃશબ્દતા અને અખંડ શાંતિનો ભંગ થયો હતો, તેનો અંત આંચો. પ્રાતઃ સમય થઈ ગયો હતો. ઉન્હાળાના દિવસો છતાં મંદ મંદ ઠંડીની હેરીએ માનવ શરીરને સ્પર્શ કરીને તેમાં શીતળતા ભરતી હતી. ઉષ્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને અને શૈત્વનો ધ્વંસ કરવાને ગુલાબરાયને પણ સ્વશરીરને ગરમ કપડાથી આચ્છાદિત કરવાની ફરજ પડી. તેણે પગ પાસે નાંખેલી ગરમ શાલથી પોતાના શરીરને બરોબર આચ્છાદિત કરીને નિદ્રાદેવીનું આંહુન કરવા માડ્યું. નિદ્રાદેવીએ પોતાની પ્રકૃતિજન્મ અવકૃપાનો ત્યાગ કરીને સ્વઉપાસક પર કૃપા કરી અને તેના આંહુનનો આદર કરીને તેનાં મુખકમળ પર સિંહાસના રૂઢ થયા. ગુલાબરાયનાં નેત્રો દેવીના સિંહાસન બારથી હળવા લાગ્યાં. ક્ષણમાં તે નિદ્રાવશ થયો. સંતપ્ત હૃદયનો પરિતાપ દૂર થયો. માનસિક વ્યગ્રતાનો પણ પરાજય થયો. અને ગુલાબરાય સ્વસ્થતાથી અભંગ અને અખંડ નિદ્રા લેવા લાગ્યો.

ગુલાબરાય નિદ્રાવશ થયો ત્યારે લગભગ પાંચ વાગ્યાનો સમય થઈ ગયો હતો. પ્રાતઃકાળની મીઠી નિદ્રાનો ઉપલોગ ઘણો લાભપ્રદ છે. હુમ્મિલા પણ ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી હતી. પ્રિય વાંચક! આ ઉભયને આપણે નિદ્રાવશ રાખીને બીજી બાજુએ ચમકુમારીના કુસુમોદનમાં સવારમાં હુમ્મિલાને ન જોતાં થું થું ઘટનાઓ બની તેનું અવલોકન કરીએ.

સવારના છ વાગ્યા હતા. રાત્રિના તમસૂરૂપી કપાલપ્રચ્છદપટનો ઉદય પામેલા સૂર્યના મંદ પ્રકાશ અને કાંચનગૌર જ્યોતિર્લેખાએ પરાજય કર્યો હતો. પૂર્ણ સૂર્યોદય થવાને થોડી વાર

હતી. ખુબલા શખેલાં વાતામનોમાંથી ચીઠી મંદ મંદ શીતવાયુ
 હેરીએ આવીને ચમકુમારીના સુકુમાર અને કોમળ શરીરને
 સ્પર્શ કરીને તેની ત્વચાને શેમાંચિત કરતી હતી. આ વાયુ
 હેરીએના સ્પર્શથી તેની નિદ્રા ભંગ થઇ, છતાં થોડી ક્ષણ
 નિદ્રા લેવાને આમ તેમ તરફડીઆં મારવા લાગી. તેને નિદ્રા
 આવી નહિ. તેણે આંખો ઉઘાડી અને દુર્મિલા નિદ્રાવશ કે ભગૃત
 છે તે જોવાને પાસું ફેરવીને દૃષ્ટિ નાંખતાં તેને શમ્યામાં જોઇ નહિ
 તેથી તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. દુર્મિલા તેનાથી વહેલી ઉઠતી નહોતી,
 અને આજે આટલી વહેલી ઉઠી તેનું કારણ ચમકુમારીને સમ
 જાયું નહિ. તરત તેણે પશુ શમ્યાનો ત્યાગ કર્યો અને વસ્ત્ર
 પરિધાન ગૃહમાં જઇને દર્પણમાં મુખ દર્શન કરી કેશ સમાયાં
 અને દુર્મિલાને શોધવા માટે અંદરના ખંડમાં થઇને પાકનિષ્પત્તિ-
 ગૃહમાં ગઇ. કારણ કે દુર્મિલા કઢાચ વહેલી ઉઠીને પોતાને
 માટે સ્નાનાદિની તૈયારી કરવા મંડી પડી હશે. પણ દુર્મિલા
 ત્યાં નહોતી. ચમકુમારીએ આભુઆભુ દૃષ્ટિ નાંખી પણ ક્યાંએ
 તે હોય એમ દેખાયું નહિ. છેવટે બીજી આભુના અર્ધપ્રાસાદ
 ભાગમાં ગઇ. પણ તેને ન જોવાથી તે પુસ્તક ગૃહમાં અને
 ત્યાંથી જેલેરીમાં સર્વત્ર ફરીને વંદ્રાવનવાળા ગૃહમાં ગઇ.
 અહીંઆ પણ તે ન જણાઇ. થોડીક ક્ષણ તે વંદ્રવનના ગૃહમાં
 પડેલાં પુસ્તકો જોવામાં રોકાઇ. અર્ધવિનિદ્ર દૃષ્ટિએ તેણે
 વંદ્રાવનના મુખ પ્રતિ એક દૃષ્ટિપાત કર્યો અને પછી મગજમાં
 કાંઇ નવીન વિચાર સ્પુરવાથી તે શયનગૃહમાંથી બહાર ચાલી ગઇ.

પછી ચમકુમારી પ્રધાન ખંડમાં આવીને સીંદીનાં કમાડ
 વાસેલાં કે ખુબલાં છે તે તપાસવા લાગી. તેને જણાયું કે
 કમાડ બંધજ છે. આથી તેનો બ્રમ વૃદ્ધિગત થયો. તેણે
 સીંદીનાં કમાડ ખોલી નાંખ્યાં. નીચે જઇને તે પ્રાસાદનાં
 બૂતળ ભાગમાં બેઠેલા અનુચરને દુર્મિલાને કોઇએ જતાં જોઇ
 તે સંબંધે પુછતાં પણ એને માહુમ પડ્યું કે તેમણે પણ તેને
 જતાં જોઇ નહોતી.

તરતજ ચમકુમારી એક અનુચર સાથે દુર્મિલાના નિવાસ-
સ્થાનવાળી જોરડી પાસે ગઇ અને જોયું તો જોરડીને બહાર
તાળું મારીને બંધ કરવામાં આવેલી જણાઇ. હવે કોઇ પણ
સ્થળે શોધ કરવાની ન રહેવાથી ચમકુમારી નિરાશ વદને
બંગલામાં પાછી ફરવા લાગી. ફરતાં ફરતાં તેણે અનુચરને
ઉદાનના પ્રવેશ દ્વારનું તાળું બંધ છે કે ઉઘાડું તે તપાસવા
ચાકર્યો. અનુચરે આવીને તાળું બંધ અને સલામત છે એવી
ખબર આપતાં ચમકુમારી ઉપર ગઇ અને શોકગ્રસ્ત અવ-
સ્થામાં મ્હાન અને નિસ્તેજ મુખે અવનત દૃષ્ટિથી જૂતળ
નિહાળતી પ્રધાન ખંડના એક આસન પર બેસીને વિચાર
કરવા લાગી. “આ શું થયું, દુર્મિલા ક્યાં ગઇ, કોઇ પણ
માર્ગેથી તે ગઇ હોય એમ જણાતું નથી. સીડીનાં કમાડ
બંધ છે, તે સિવાય જવાને એકે માર્ગ નથી. તેનું શું થયું
હશે. આમ એકાએક મને ખબર આપ્યા સિવાય તે ક્યાંએ
જાય એમ નથી. કદાચ તે વિધવા હતી તેથી તે વૈધવ્ય દુઃખ-
ભાર અસહ્ય લાગવાથી તેણે આત્મહત્યા તો નહિ કરી હોય ?
અરે, તે પણ શી રીતે કરે ? તેને જવાનો માર્ગ તો બંધ
છે. કદાચ તેનું અપહરણ કરીને કોઇ લઇ ગયું તો નહિ હોય ?
ના, ના, તેમ પણ બનવું અશક્ય છે. અપહરણ કરનારને
પ્રવેશ કરવાના સર્વ માર્ગો મેં જોયા છે. તે સર્વ સહીસલામત
છે. અરે દેવ ! તારી ઘટનાનો પાર પામવાની હું મંદ બુદ્ધિમાં
શક્તિ નથી. અરે રે ! દુર્મિલા તું ક્યાં હશે ? કોઇ દુષ્ટ પૈશાચિક
વૃત્તિવાળા નરાધમના પ્રપંચની લોગ તો તું નહિ થઇ પડી
હોય ! તારા તારૂંમથી મોહિત થઇ કોઇ તને લલચાવીને
તારા વૈધવ્ય ધર્મથી ચળાવી તારા પ્રહારિત્વનો ભંગ કરવાને
તો નહિ લઇ ગયું હોય ! દુર્મિલા તું એવા સ્થાનમાં નિવાસ
કરતી હતી કે તારૂં મુખ દર્શન પણ અજ્ઞાન પ્રપંચી અને
દુરાચારીને થવું ફલભી હતું. તો તારા તારૂંમનું બારીક
વિલોકન કરવાનો લાભ તેને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય. દુર્મિલા, તું
ક્યાં અદ્રશ્ય થઇ ગઇ અને મને અભાગિનીને એકલી વિચાર-

ચમળમાં ગોધાં ખાતી મૂકી ગઈ. શું નહિજ મળે? તું જે સ્થિતિમાં જે સ્થળે અને જે દશામાં હોય ત્યાં પરમકૃપાળુ જગન્નિયંતા તારું સંરક્ષણ કરે. ” તે આ પ્રમાણે વિચાર તરંગ માળામાં ઝોલાં ખાતી હતી. તેની વિચાર શ્રેણી કદાચ દીર્ઘકાલ પર્યંત લાંબાઈ હોત, પણ તે આમ વિચારહીન દશામાં બેસીને આત્મભાષણમાં પ્રવૃત્ત હતી તેવામાં વંદ્રાવનદાસ પોતાના શયનગૃહમાંથી ઉઠીને બહાર આવ્યો. ચમકુમારીને કોઈ દિવસ આવી દશામાં નહિ જોયેલી હોવાથી અને આજે આમ વિચારમગ્ન અને શોકગ્રસ્ત અવસ્થામાં જોઈને તેણે પુછ્યું :

“ કેમ, ચમકુમારી, આજે તમારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ છે કે શું ? આજે આટલાં ચિંતાતુર કેમ જણાવ છો ? ”

“ મારી પ્રકૃતિ તો સ્વસ્થ છે મારું મન ચિંતાગ્રસ્ત છે તેનું કારણ એ છે કે આજ પ્રાતઃકાલમાં મેં શય્યાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે હુર્મિલા પોતાની શય્યામાં નહોતી. મારાથી બહેલી કહી તે શય્યા ત્યાગ કરતી નથી. મેં નેત્રો ખોલીને તેને જાગ્રત કરવાને પાસુ ફેરવીને જોયું તો તે શય્યામાં નહોતી. અને.... ”

“ પણ કદાચ આજે તે કાંઈ કાર્ય પ્રસંગ સર વહેલી ઉઠીને પોતાને બેર ગઈ હશે તે શય્યામાં નહોતી તેટલા માટે તમે આટલાં શોકાતુર અને મ્લાનવદન જણાવ એ મને તો હાસ્યજનક લાગે છે. ” ચમકુમારીના ભાષણને વચમાંજ અટકાવતાં વંદ્રાવનદાસ બોલ્યો.

• તે આજે વહેલી બેર પણ ગઈ નથી. કારણ કે મેં ઉઠીને જોયું તો આપણી સીડીનાં કમાડ અંદરથી હંમેશ મુજબ વાસેલાં હતાં. તે ઉપરાંત મેં તેની ઓરડીમાં પણ તપાસ કરી. ઓરડી રાત્રિની માફક અત્યારે ખંધ છે. તેથી મને વિચાર આવે છે કે તે ક્યાં અને કયે માર્ગેથી બહાર ગઈ હશે ? અન્ય કોઈ બહાર જવાનો માર્ગ નથી.

આ ઉપરાંત આપણા ઉદ્યાનના પ્રવેશ દ્વારનું તાળું પણ હંમેશ માફક અત્યારે ખંધ છે. આ સર્વ તપાસ કર્યા પછી

મારું મન ઘણું ઉદ્વિગ્ન થયું. તે ક્યાં લોપ થઈ ગઈ હશે એ મને અતકર્ષ લાગે છે. આમ એકાએક અદૃશ્ય થઈ જાય એ મને સમજતું નથી.” યમકુમારીએ ખુલાસો કર્યો.

“ યમકુમારી તમારું કહેવું હવે મને ખરોખર સમજાય છે. આ ભેદનો પાર પામવો એ ઘણું વિષમ છે. તેનું કોઈ અપહરણ કરીને લઈ ગયું હશે અથવા તો તે પોતે સ્વેચ્છાથી વૈધવ્યના અસહ્ય ભારથી મુંઝાઈને વ્યભિચારિણી થઈ કોઈ નવજીવાન સાથે પ્રેમશ્રંતીથી સંયુક્ત થઈ હશે અને તેની સાથેજ આવી ગુપ્ત રીતે નાસી ગઈ હશે. પણ યમકુમારી તેનું અપહરણ થવું સર્વથા અસંભવિત લાગે છે. મારી ધારણાનુસાર તો તે નિરંકુશ રીતે સ્વછંદ વિહાર કરવાને અને ગુપ્ત રીતે સંસાર મર્યાદાનું પાલન કરીને સંકુચિત રીતે પ્રેમ વિહાર કરવો અને રતિ પીડાની હૃદયને દગ્ધ કરતી જનાળાઓને શાંત કરવી તેના કરતાં પોતાના પ્રેમ ભાજન સાથે સ્વતંત્રતા અને સંપૂર્ણ છુટથી આનંદમાં દિવસો નિર્ગમન કરવાને તે નાશી ગઈ હશે.” વંદ્રાવને પોતાના મતનું દર્શન કરવતાં કહ્યું.

“ વંદ્રાવનઠાસ, તમારી ધારણા ખ્રમ ભરેલી છે. તમારું માનવું અસત્ય છે. હુર્મિલા કેટલા સમયથી આ ઉદ્યાનમાં રહે છે. હું જ્યારથી આ સ્થળે નિવાસ કરું છું ત્યારથી મેં તેનામા કોઈપણ પ્રકારનું કલંક જોયું નથી. તે કલંકિની થઈ નથી. તે વૈધવ્ય ધર્મનું યથાસ્થિત પાલન કરે છે.” યમકુમારીએ હુર્મિલાની નિર્દોષતા અને સદ્ગુણશીલતાનું રક્ષણ કરતાં કહ્યું.

“ યમકુમારી, મારી ધારણા અસત્ય નથી. હુર્મિલા સદ્ગુણશીલ નહિ પણ એક અધમ દુશ્વરિતા અને દુષ્ટા હતી. તેના હાવભાવથી સૌન્દર્યવર્ધન માટે અને સ્વશરીરને આકર્ષક બનાવવાને માટે તે કૃત્રિમ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરતી હતી તેથી તેનાં નેત્રોની કવચિત દેખાતી વક્ર દૃષ્ટિથી અને તેના જીર્ણ થતા શરીર ગંઠનથી હું એમ ચોક્કસ કહી શકું છું કે,

તે એક ઘોર પાપીષ્ઠા અને બરિષ્ઠી હતી. સ્ત્રી હુદયના ભાવોનું
યથાર્થ રીતે તર્ક બાંધવું એ ઘણું કઠણ છે. મહાન વિચાર-
તત્વ નિપુણો પણ સ્ત્રીના આંતર ભાવોને યથાર્થ સમજવાના
પ્રયાસમાં વિક્ષણ થયા છે. તમને દુર્મિલ્લાના ચરિત્રનું ચર્ચિત્રિત
પણ જ્ઞાન ન હોય એ અસંભવિત નથી.” વંદ્રાવને દુર્મિલ્લાના
અસદ્ વર્તનનો પડદો ખોલતાં કહ્યું.

“વંદ્રાવનહાસ, આ તમે શું બોલો છો? આવી નિર્દોષ
વિધવાને શિરે આવું કલંક ચઢાવતાં તમારું સરળ અને
નિષ્પક્ષપાતી હુદય તમને કેમ અટકાવતું નથી. જો તમારું
કથન સત્યજ હોય તો મારા જ્ઞાન બહાર આ સર્વ ઘટના રહે
એ મને ઘણું ખેદકારક લાગે છે.” યમકુમારીએ દુર્મિલ્લાના
વૃત્તાંતની સત્યતા સંબંધે શંકા દર્શાવતાં કહ્યું.

યમકુમારી, આ ચર્ચાને હાલ આટલેથીજ અવતવી રાખવી
યોગ્ય છે. ભવિષ્યમાં તમને તમારી દૃષ્ટિથી આવી કેંઈ ઘટનાનું
દર્શન કરાવીશ ત્યારે તમને દુર્મિલ્લાના ચરિત્રની ખાતરી થશે.
વંદ્રાવનહાસે ચર્ચાને પર્યવસિત કરતાં કહ્યું. “હીક ત્યારે, તે
સમયની હું આતુરતાથી રાહ જોઈશ.” યમકુમારીએ જણાવ્યું.

ઉપયુક્ત વાદવિવાદ સમાપ્ત થતાં ઉભય ઉઠીને પોતપોતાનાં
દૈનિક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયાં.

*

*

*

પ્રિય વાંચક! પ્રસ્તુત પરિચ્છેદમાં આપણે દુર્મિલ્લાને
ગુલાબરાયના ગૃહમાં બેસાડેલ અવસ્થામાં અને ગુલાબરાયને
રાત્રિના પરિશ્રમથી નિદ્રાવશ થયાનો ઉલ્લેખ થયેલો જોયો છે.
લગભગ દશ વાગ્યાનો સમય થતાં દુર્મિલ્લાએ એકાએક પોતાનાં
નેત્રો ઉઘાડ્યાં. તેને કાંઈ ભાન આવેલું જણાતું હતું. તેની
દૃષ્ટિમાં પૂર્વવત્ અસ્થિરતાનો ભાવ જણાતો નહોતો. તેની
ઇન્દ્રિયો અધીર થઈ ગઈ હોય એમ પર્યાંક શરૂ થયો પર પડી
ગૃહની ચતુર્દિશાનું નિરીક્ષણ કરવા લાગી. બાણે કેંઈ પરિચિત
વસ્તુ તેની દૃષ્ટિએ પડી હોય અને તેથી તેને આનંદોર્મિ આવી
હોય એમ તેણે સહેજ મલકાતાવડને સ્મિત કહ્યું. તેની

દષ્ટિ ફરતી ફરતી જે સ્થળ પર ગુલાબરામની શમ્બા હતી ત્યાં પડી. તરતજ તેણે નિદ્રાવશ ગુલાબરામને જોયો. તેના ભયકંપિત હૃદયને હવે કંઈ શાંતિ મળી હોય એમ તેના વદન પર છવાતા પ્રસન્નતાના આવરણથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેની હનિદ્રિયો હવે સચેત થતી જતી હતી. તે પોતાના બંને હાથો પર શરીર ભાર ટકાવીને ઉઠવાને પ્રયત્ન કરવા લાગી. મહા પ્રયત્ને તે શમ્બાને ત્યાગ કરીને પલંગની નીચે ઉતરી ગુલાબરામની શમ્બાની દિશા તરફ મંદ ગતિએ જવા લાગી. પાસે આવીને તે સ્વચ્છ મૌન બેસી રહી. તેને શ્વાસ થઈ આવ્યો હોય એમ તેના બાલ પ્રદેશ પ્રસ્વેદના બુદ્ધબુદ્ધથી છવાઈ ગયો. તેણે થોડી પળ સુધી વિશ્રાંતિ લીધી અને પ્રસ્વેદનાં બુંદને છુછી નાંખ્યાં. પછી ગુલાબરામના શરીરને મૃદુતાથી સ્પર્શ કરીને તેને ઢંઢોળીને ઉઠાવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગી. ગુલાબરામની નિદ્રા ભંગ થઈ. તે પાસુ ફેરવીને પોતાની પાસે બેઠેલી દુર્મિલાને નખશિખ નિહાળવા લાગ્યો. પોતાનું ગુમાવેલું રત્ન પુનઃ પ્રાપ્ત થવાથી જેમ ગુમાવનારને, પોતાનું ગુમાવેલું બાળક પુનઃ મળવાથી જેમ માતાને અને વિદેશગમન કરેલા પતિના પુનરાગમનથી જેમ પ્રેષિતભર્તૃકાને સ્નેહનો ઉલ્લાસ આવે તેમ ગુલાબરામનું હૃદય સ્નેહથી દ્રવી ગયું. તેનાં નેત્રો માંથી ત્રુટિત સુખતાવલીના પોતાના સમાન હર્ષનાં અશ્રુબિંદુઓ વર્ષવા લાગ્યાં. બધે એકાએક તેના હૃદયોંતરમાં કોઈ અદ્ભૂત સંચાલન પ્રેરણા કરતું હોય એમ તે હર્ષવેશમાં આવી જઈ દુર્મિલાને પોતાની બુજપાશોથી બદ્ધ કરીને પોતાના હૃદય સાથે આલિંગન આપ્યું. આવી દશામાં તેઓ થોડીક વાર બેસી રહ્યાં. અંતે ગુલાબરામે પોતાની બાહુપાશોને શિથિલ કરી દુર્મિલાને બંધનમુક્ત કરી, અને સ્નિગ્ધ દષ્ટિએ તેના મુખને નિહાળતો બધે તેના મુખ પુંડરીકમાં છુપાયેલા મધુરસનું પાન ફરતો હોય અને પોતાની પ્રિયાને અમૃત ઝરણી દષ્ટિથી શાંત કરતો હોય એમ નમ્ર અને મૃદુ ભાષામાં તેને પુછવા લાગ્યો;

“પ્રિયે, તારી કેવી દુર્દશા થઈ? તું કેવી રીતે આ મારા નિવાસસ્થાનમાં આવી. તારી આવી અવદશા કરનાર કોણ છે? તારા માથે શું શું વિપત્તિઓ આવી હતી? તું મૃતપ્રાય દશામાં આવી પડી હતી તેમાંથી તારા જીવનનો ખયાલ શી રીતે થયો-? વિગેરે ઘટનાઓનું તને કંઈ બાન છે?”

“નહિ નહિ. મારા ઠંડાડા, દૈવે મારી દુર્દશા કરી છે. પણ સુભાગ્યે આવી મૃતપ્રાય દશામાં પણ મારી અવદશા કરનાર પાપાત્માઓ મને તમારા ગૃહમાં નાંખી ગયા પ્રિયતમ, મારું જીવન ખયાલવાનો પ્રયત્ન તો તમારા સિવાય કોણ કરે એવું છે. ઠંડાડા, મારી શી હાલત હતી. મારી દુર્દશા કરનાર કોણ હતું? ઇત્યાદિ બાબતો વિષે હું કેવળ અજ્ઞાત છું.” દુર્મિલાએ ભ્રમ સ્વરે જણાવ્યું.

પછી ગુલામરાયે દુર્મિલાને સર્વ વૃત્તાંત ઇત્યંભૂત નિવેદન કર્યો. અને બોલ્યો, “પ્રિયે, મનુષ્ય ધારણા કેવી છે જો તે ધારણા સફળ કરવાની અને સ્વેચ્છાનુસાર વર્તન અને અમલ કરવાની શક્તિ જો પરમાત્માએ આ ક્ષુદ્રવૃત્તિવાળા મનુષ્યની ઇચ્છાને આધીન રાખી હોત તો આ સૃષ્ટિ પર કેટલા અગણિત અનર્થો થવા પામ્યો હોત. સૃષ્ટિના દ્રવ્યલોભી વિષયાસક્ત મહાંધ અને સ્વાર્થપરાયણ મનુષ્યો પરસ્પર વૈમનસ્ય બાંધીને અંતમાં અંતરકલહથી કપાઈ મર્યા હોત, અને સૃષ્ટિ ઘણી અઘણી થઈ હોત. કિન્તુ ઇશ્વરેચ્છા બચીયસી છે.”

ગુલામરાય આ ઉદ્ગારો કાઢીને શાંત થયો. પછી દુર્મિલાએ નમ્રતાથી કહ્યું-“ઠંડાડા, તમારો પ્રયાસ સફળ કરવાને દૈવ પણ સંતુકુળ નથી તમારું ધરવું શું હતું અને બન્યું શું. યમકુમારી પ્રત્યેના દ્વેષ અને વેરભવને ત્યાગો. ઉમાકાંત અને તમે પ્રથમ મિત્ર હતા. તમને આવું અટીત કાર્ય કરવું છાજતું નથી.”

“ઠંડાડી, તારા વિચારને મારું અંતઃકરણ અનુમતિ આપે છે, મારા મનોદેવતા મને મારા નિશ્ચયમાંથી ડગાવે છે.

પણ નહિ. આ પ્રયાસ વિફળ થયો તો બીજો આદરીશ. આવા અનેક ભગીરથ પ્રયત્નો કરીશ, પણ મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીશ.” શુભાબરાયે પોતાનો અડગ વિચાર દર્શાવતાં કહ્યું.

“ મારા બહાલા, તમારી હઠ ઘણી અવાસ્તવિક છે. આવા વર્તનથી થતી પ્રતિષ્ઠા હાનીનો વિચાર કરવો જોઈએ. મારી આટલી વિનંતિ સ્વીકારો. તમારું શ્રેષ્ઠ મારી વિનંતિ અનુસાર વર્તન કરવામાં સમાયલું છે. હાલ આવી હઠ ત્યાગી શકાશે, પણ વખત વધારે થતાં તમે દૃઢાગ્રહી થશો, અને સર્પ છાંછુ-ઢરવત તમારાથી આ હઠનો ત્યાગ નહિ થઈ શકે.” દુર્મિલાએ કરમરીને કહ્યું.

“ પ્રાણપ્રિયા, તું આ વિષે વધુ ચર્ચા કરીને મારા નિરાશ હૃદયને વધુ ન સતાવ. ચાલ હવે આપણે શમ્મા ત્યાગ કરીએ અને તારા સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે કાંઈ ઉપચાર કરીએ ” શુભાબરાયે કહ્યું.

ખ-ને ઉઠયાં. અને દૈનિક વ્યવસાયમાં પ્રવૃત થયાં. દુર્મિલાએ તે દિવસ ત્યાંજ વ્યતિત કર્યો અને પછી શુભાબરાયના આગ્રહથી ત્યાંજ રહેવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ચમકુમારીનો અડગ નિશ્ચય.

પ્રીતી તીરે વિધાયાં મન, ઓ! દરદી દુઃખીઆં,
રહે ધા નહિ ખરચે ધન, ચવાએ ન સુખીઆં.

ચમકુમારીના નિર્માણ કરેલા અપહરણને બદલે પાપીષ્ઠા અને નરકતાનયા-દુર્મિલાનું અપહરણ થયું તે ઘટના બન્યા પછી બે સપ્તાહનો સમય વ્યતીત થયો. ચમકુમારીએ જે દિવસે શયનગૃહમાં સુતેલા વંદ્રાવનદાસનું પ્રથમ સુખદર્શન કર્યું હતું અને તેના હૃદયમાં તેના કણ્ઠ્ય વિકારોનો આવિર્ભાવ થયો હતો તે વિકાર વિષનું બીજ તેના કોમળ અને અપરિપક્વ વિચારવાળા હૃદયમાં સુદૃઢ રીતે રેપાઈ ગયું હતું. સમય વહન સાથે આ વિકારભાવનાનું વિષ તેના હૃદયના અને માનસિક ભાવો પર પોતાની નિરંકુશ સત્તાનું પ્રસારણ કરતું હતું. તે વિષ બીજનાં મૂળો દિવસે દિવસે સુદૃઢ થતાં જતાં હતાં. આ ભાવનાઓ તેના સ્વર્ણ અને અલ્પઅનુભવી હૃદયમાંથી કેવળ વિનષ્ટ થાય એ સર્વથા અસંભવિત હતું. તેની શારીરિક વેદના જો કે તેને વધુ સંતાપતી છતાં પણ તેની માનસિક સંવેદના તેની સર્વ વિચારમાળાને ત્રુટિત અને છિન્નભિન્ન કરીને માત્ર એકજ વિચાર પર આકર્ષતી હતી. જે દિવસથી તેનામાં આ નવી ભાવનાનો સંચાર થયો તે દિવસથી તેનું સુખ કવચિતજ હસતું માણુમ પડતું. તે હસેલાં નિસ્તેજ અને મ્હાનવદના જણાતી હતી. કેટલીક વખતે તે કૃત્રિમ હાસ્યથી હૃદયમાં પ્રવર્તતા ઝોહાસિન્ધે અને મનઃ ઉદ્વેગને છુપાવવાને વૃથા પ્રયત્ન કરતી હતી. ઘણી વખતે તે કોઈ હાસ્યરસ ઉત્પાદક વિષયની ચર્ચામાં વંદ્રાવનદાસ સાથે ભાગ લેતી, પણ આવા વિષયથી ઉપજતા આનંદરસની સત્તા

ક્ષણિક હતી. વિચાર અને અર્થાની સમાપ્તિ થતાં પુનઃ તેનું
 મન ખિન્નતા અને ઉદ્વેગના પ્રાણધાતક વમળમાં સંડોવાતું.
 આ ભાવો પ્રગટ ન થાય એની તે બનતી સાવચેતી રાખતી.
 અધાપિ સુધી આ વિકાર વાસનાયુક્ત ભાવોનું દર્શન કોઇને
 થયું નહોતું. કિંમહુના તત્સંબંધે સંશય પણ ઉદ્ભવ્યો
 નહોતો. તેનું હૃદય નિરંતર શોક જ્વાળાથી પ્રજ્વલ્ય કરતું
 હતું. ઉમાકાંતના ઉપસ્થિતિ કાળમાં તો તેના ભાવોને
 વ્યક્ત કરવાની બહેકે વંદ્રાવનદાસને નિવેદન કરવાની તક
 યમકુમારીને ન મળતી, કારણ કે ઉભય હૃદયેશાં સાથે
 રહેતા, સાથે ભોજન કરતા, સાથે જોડીસમાં જતા, સાથે
 જોડીસમાંથી આવતા, અને કાંઈ પણ કાર્ય પ્રસંગવશાત્
 બહાર જવું પડતું તો ઉભય સાથેજ જતા હતા. વંદ્રાવનને
 જોકાંત મળવાનો સમય તેને પ્રાપ્ત થતો નહોતો. રાત્રિના
 સમયે કઢાચ યમકુમારીનું હૃદય તેને વંદ્રાવનના શયનગૃહમાં
 જઈને પોતાની મનેચ્છા અને વાંછના નિવેદન કરવાને અને
 તેની પાસે પ્રેમ માચના કરવાને પ્રેરણા કરતું, પરંતુ
 તરતજ તેને ઉમાકાંતની ઉપસ્થિતિનું, કઢાચ વંદ્રાવનદાસ
 તેની માચનાનો અનાદર કરીને તેના પ્રણય રહસ્યનો સ્ફોટ
 ઉમાકાંત પાસે કરે, કઢાચ તે કોઇના આવેશમાં, આવી જઈને
 પ્રેમભિક્ષાનો અસ્વીકાર કરે અને આકોશયુક્ત વ્યક્તપ્રહારો
 કરીને કાઢી મુકે, કઢાચ વંદ્રાવનના હૃદયમાં તેના પ્રેમે અનુ-
 રાગ વૃત્તિનો અભાવ હોય અને તેથી તેની પ્રેમ લાલસા તૃપ્ત
 ન કરતાં તેને ભ્રમ આપીને આવી અઘટતી લાલસાનો ત્યાગ
 કરવાનું સમજાવે, આવા અનેક વિચારોનું સ્મરણ થતાં તે
 પોતાના હૃદયની વિકાર વાસના અને પ્રેમ માચના વ્યક્ત કર-
 વાને સંકુચીત થતી. કેટલીક વખતે સ્વીજન સ્વભાવિક લજ્જા-
 છુતા તેનું સુખ બંધ કરી તેની અને તેના હૃદય ઉભયને
 માર્ગ આપવા જતાં અટકાવતી. તેના હૃદયાંતરરૂપી સમર
 ક્ષેત્રમાં પાતિવ્રત્ય ધર્મ માટે નીતિ ગ્રંથીએ પ્રતિપાદન કરેલાં
 નીતિસૂત્રોના પાલનની ભાવનાઓ અને આ પાપમય ઐન્દ્રિય

લાલસા વિષયક વિકારયુક્ત ભાવનાઓ વચ્ચે તુમુલ્લ કંઈયુદ્ધ થતું. ઉભયનાં તીક્ષ્ણશરોથી તેનું હૃદય વિદીર્ઘ થતું. પરંતુ હૃદયેનાં વિકાર વાસનાની ભાવનાઓનો જય થતો. આવી યુદ્ધ પરંપરા ઘણી વખત થતી હતી. પરંતુ ચમકુમારી ઉમાકાંતના પરદેશગમનના કાળ સુધી કાંઈ નિશ્ચય પર આવી નહોતી. તે નિર્ણય કરે તેમ છતાં પણ તે નિર્ણયની સિદ્ધિને માટે અમુકય તક પ્રાપ્ત થવી ઘણી કઠણ હતી. વંદ્રાવનદાસ કોઈ પણ વખતે એકલો અને નિઃસંગ જણાતો નહિ હોવાથી તેની પાપમય વાસનાઓ અને તેના વિકારો પ્રગટ થવાનો સમય આવ્યો નહોતો.

આજ બે સપ્તાહથી પણ વધારે સમય થયાં ઉમાકાંત કલકત્તે ગયો હતો. પ્રથમ થોડા દિવસ તો તેણે હુર્મિલાની સોળતમાં વ્યતિત કર્યા. કિન્તુ તેના અપહરણ પછી ચમકુમારી માત્ર એકલીજ ઉદ્યાનભૂવનમાં રહેતી. તેને અન્ય કોઈને સહવાસ નહોતો. અગીઆર વાગ્યા સુધી વંદ્રાવનદાસ ઘરમાં રહેતો, પણ તે દરમ્યાન તે વાંચન લેખન અને ધ્યાન મનન કાર્યમાં તદ્દલીન રહેતો. અને ચમકુમારી પાકનિષ્પત્તિગૃહમાં લોજનની તૈયારી કરવામાં ગુંથાઈ રહેતી. આથી ઉભયને પરસ્પર ચાર્તા વિનોદ કરવાનો અથવા કાંઈ ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નહિ હુર્મિલાના અદ્રશ્ય થવા પછી ચમકુમારીએ બે ત્રણ દિવસ મહાપરિતાપમય અને દુઃખદ સ્થિતિમાં વ્યતિત કર્યા એક પણ દિવસ એવો ભાગ્યેજ જતો કે જે ચમકુમારીને પીડાકારી ન લાગતો. આજે બપોરના સમયે ઓપ્રીસમાં ગયા પછી વંદ્રાવનદાસ પાછો સાંજે ચેર આવ્યો હતો. જમીને તે બહાર ગયો. ચમકુમારીને આજે લોજન પર રૂચી નહોતી. વંદ્રાવનદાસ કિંચિદ્ અંશે તેની શોકમય મુખમુદ્રાથી તેની માનસિક વેદનાનો ભાવ સમજી ગયો હતો. ચમકુમારી તેની ઉપસ્થિતિમાં બને તેટલી પ્રસન્ન વદના રહેવાને પ્રયત્ન કરતી, પણ કોઈ વખતે જ્યારે તેની વિચાર શ્રેણી અભંગ ચાલતી હોય ત્યારે તેની મુખમુદ્રા વિચાર

નિદ્રા અને શોકના આવરણથી છવ.યત્રી માલુમ પડતી હતી. વંદ્રાવન બહાર ગયા પછી ચમકુમારી પ્રધાન ખંડમાંના એક આરામાસન પર બેઠી. તેનાં નેત્રો જાણે શોકભારથી લગી જતાં હોય-વા તેને નિદ્રા આવતી હોય એમ ભૂતળ નિહાળતાં હતાં. તેના પ્રત્યેક ક્ષણના ચાળાચટકાથી જોનારને કદાચ તેનામાં ઉન્માદનો સંચાર થવાથી તે ભ્રમિત હૃદય અને વ્યાકુળ ચિત્તા બની હોય એમ લાગ્યા વગર રહે નહિ. થોડો સમય આવી રીતે બેસી રહ્યા પછી એકદમ ઉઠીને સામે ખુજામાંથી હોરમીનીયમ કાઢી તેના સુર મીલાવીને શું ગાવું તે વિચાર કરતી હોય એમ અવાક અને મૂઢ જેવી શાંત અને નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહી. થોડીવારે નિમ્ન સિંખેન પંક્તિઓ ગાવા માંડી:

દિવાની કાંધી પૂરી રે, પ્રીતમ પ્યારા—દી. ટેક.

દિવાની કાંધી પૂરી, ધાલી પિંજરમાં પૂરી,

કેરે નેનો ચકચૂરી રે... ... પ્રી.

*

*

*

જેગી તેં ભૂરકી નાંખી, મેં તો તુજ બુદી ચાખી,

પ્રીતી તૂજ મુને લાવી રે... ... પ્રી.

ગાતાં ગાતાં ચમકુમારી વચ્ચે અટકી પડી. તેની છાતી ભરાઈ આવી હોય તેમ તેનો શ્વાસોશ્વાસ ઘણા તીવ્ર વેગથી ચાલતો હતો. અંતની પંક્તિ ગાતાં તેનો સુર અત્યંત બદ્ધ થવા લાગ્યો. વાદિત્ર પર શું વાગતું અને તે શું ગાતી હતી તેનું તેને ભાન રહ્યું નહિ. તેના હૃદયમાં શોકજ્વાળા વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત થતી હતી તેનાં નેત્રોમાંથી અખંડ અશ્રુપ્રવાહ વહ્યો જતો હતો, અને અરૂણતા દ્રશ્યમાન થતી હતી. કપોલ પ્રદેશ પર બાઝી રહેલાં અશ્રુભિંદુઓ તેના વદનકમળને વધારે આકર્ષક અને મનોહારી બનાવતાં હતાં. તેની માનસિક સંવેદના વૃદ્ધિગત થતી હોય એમ તેની મુખમુદ્રા પર વધતી જતી શોક છાયાથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેના ઓછ ફડફડવા લાગ્યા. અને તે નિસ્તેજ મુખે અને કપિત સ્વરે બોલવા લાગી:

“ભાગ્ય ! તારી સત્તાનું પ્રાબલ્ય કેવું પ્રગટ છે ! તારી વિશ્વવ્યાપિ સત્તાને અનાદર કોણ કરવાને સમર્થ છે ! પામર કે ધનીક, શિક્ષિત કે અશિક્ષિત, સાહસિક કે પ્રમાદી, સર્વ સત્તાને આધીન છે. તારી આજ્ઞાને લોપ કરવાનું સામર્થ્ય કોનામાં છે ? ભાગ્ય ! તેં મને શા માટે આ નવીન પુરૂષનું દર્શન કરાવ્યું ? તેને પ્રથમ નિરખતાંજ મારા હૃદયમાં તેની કેવી છાપ પડી, તેને જોતાંજ મારા અંતરમાં રનેહાંકુરો પુટ્યા એ પણ તારી એક અલૌકિક કૃતિ છે. શું મારો પ્રેમ તેના પરજ ઢળવાનો હશે ? હા ! એમજ. એમ ન નિર્માણ થયું હોત તો તેનો સંયોગ ક્યાંથી થાય ? દૈવ શું નથી કરાવતું ? તારી સત્તાની શ્રંખલાઓમાંથી કોણ છટકવા પામ્યું છે ? મારું હૃદય જે કુસુમશરના મર્મલેદીશરોથી વિદીર્ણ થયું છે, તેનો મૂળભૂત કોણ ? દૈવ, તુંજ. તારીજ આ કૃતિ છે. તારી સત્તા સર્વાંપરિ છે.” થોડીક ક્ષણ પાછી તે નિર્વાક બેસી રહી. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ બંધ થઈ ગયો. તેમાં ચંચળતા જણાતી હતી. તેની દૃષ્ટિમાં વિહવળતાનો ભાવ જણાતો હતો. તેનું વક્ષઃ સ્થળ ઉછાળા મારતું હતું. પુનઃ તેણે બોલવા માંડ્યું :

“અરે દુષ્ટ કામદેવ, તને ભગવાન સદાશીવે ભસ્મ કર્યો તોપણ તારૂં ભસ્માવશેષ અંગ શું સૃષ્ટિનાં મનુષ્યને દગ્ધ અને સંતપ્ત કરવાને માટે અવશેષ રહ્યું છે કે શું ? તારા અંતના અસ્તિત્વમાં પણ કેટલી જ્વાળાઓ સમાયલી છે. કદાચ ભગવાન સદાશીવના કોપને પાત્ર તું ન થયે. હોત અને તારૂં અંગ ભસ્મ થવા ન પામ્યું હોત તો તારી અભિ જ્વાળાઓએ પ્રજ્વાળતા દાવાનળસમ આ સૃષ્ટિને ભસ્મીભૂત કરીને અદ્યકાલીન બનાવી દીધી હોત એ શું સંભવિત નથી ? તારી વિશ્વવ્યાપી અને વિશ્વમોહિની સત્તા આ ભૂતળ પરના હરેક પ્રાણી માત્ર પર અંકુશ ધરાવે છે. તારી સત્તા હિમાલય જેવી અચળ વૃત્તિઓવાળા મહાત્માઓના મન પણ ચળીત કરે છે, તો મારા જેવી એક પામર અને મનુષ્યલોકવાસિની, અદ્યમતીવાળી, અદીર્ઘદર્શી ગૃહસ્થિની નીવૃત્તિઓ શિથિલ

કરે તેમાં શું નવાઈ ? છે અમૃતપાન માટે જ્યારે દેવો અને
 દાનવોએ સમુદ્ર મન્થન કર્યું ત્યારે ભગવાને મોહિની સ્વરૂપ
 ધારણ કરીને પોતાની અપ્રતિમ સુંદરતાથી હૈય મુથપતિઓનાં
 મન ચળીત અને કામ વિહ્વળ બનાવ્યાં અને દેવોને અમૃત
 પાન કરાવ્યું. તેજ ભગવાનના મોહિની રૂપથી ભગવાન સદાશીવ
 કામહુબ્ધ થયા અને મનઃ સ્થિરતા અને આત્મનિગ્રહથી
 ચળીત થઈને ચંચળાક્ષીનું રૂપ ધારણ કરેલા ભગવાન પાછળ
 કામાતુર થઈને દોડયા. આવા દેવો પણ જ્યારે કામદેવનાં
 તીક્ષ્ણશરોથી વિંધાઈને સ્વભાન બુદ્ધીને મદનલાલસા તૃપ્તિ
 કરતાં પણ ન અચકાયા તો મારા જેવી એક અબળાનું તો
 શું ગળું ? ભગવાન વિશ્વામિત્ર જેવા મહાન તપસ્વીનું મન
 પણ ઇન્દ્રલોકવાસિની, રૂપલાવણ્યના પુંજરૂપ મેનકાના દર્શનથી
 ઉગ્ર તપ ભંગ થયું અને કામદેવની સર્વવ્યાપી સન્તાનું
 આધીનત્વ સ્વીકારીને તેમણે મેનકાની સાથે રતિસંલોગ કર્યો
 અને પોતાના સુરદેહથી પતિત થયા. સૂરપતિ ઇન્દ્રની ન્યાયા-
 સન સભા પાસે નૃત્ય કરીને પુરંદરનું મનરંજન કરનારી
 નૃતિકા ઉર્વશીએ પણ નારહજીના મુખથી આ મૃતલોકવાસી
 અને અવનિપતિ પુરંદરાના રૂપ, શુષ્ક, ઉદારતા, શીલ, ધન,
 અને પરાક્રમનું વર્ણન શ્રવણ કરીને કામદેવના બાણોથી
 પીડિત થઈને તેના સમાગમની વાંછના કરી અને તેથી મિત્ર-
 વરૂણના શાપથી મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થઈ મૃત્યલોકમાં પોતાના
 હૃદય વાંછિત પ્રિયતમ પાસે ઉપસ્થિત થઈ તેના પ્રેમની માયના
 કરી અને અંતે તેના સમાગમથી અપ્સરાના હિંચ દેહથી
 બ્રહ્મ થઈને માનવ લોકવાસિની થઈને તેની સાથે ચથેચ્છ રમણ
 કરવા લાગી. અહા કામદેવ ! આ સર્વ તારોજ પ્રભાવ છે.
 તે કેવા કેવા મહાત્મા અને સાધુજનોનાં મનનું ગાંઠીયું
 ચળીત કર્યું છે, અને તેમને કેવી રીતે ઇન્દ્રમલાલસા તૃપ્તિના
 કાર્યમાં પ્રેર્યા છે. તું વેરી છે. છતાં તારી સત્તાના અંકુશને
 આધીન થયેલા દેવ અને દાનવો, માનવજાતિના અને અન્ય

પ્રાણીઓને તું ખારો લાગે છે. તારામાં કેવી ખુબત આકર્ષણ શક્તિ છુપાયેલી છે. તારા શરીરમાં કેવું લોહચુંબકત્વ હશે? તારા બાણના અગ્ર ભાગે પુલ હોય છે, પણ પુલની નીચે તારા બાણની તીક્ષ્ણતા લોપાયેલી છે. કામીજનોની પંચ ઇન્દ્રિયોને રસ્તે તું માર્ગ મેળવીને તેમની કેવી દુર્દશા કરે છે. તારા બાણનો સ્પર્શ તો મૃદુ હોય છે, પરંતુ સ્પર્શ કરીને તે હૃદયને કેવી ભયંકરતાથી લેદીને વિદીર્ષ કરી નાંખે છે! તારા ભોગ થઈ પડેલા હૃદયને મૃદુ કુસુમ શય્યા પણ તૃણ શય્યા સમાન કઠણ લાગે છે તેના હૃદયની શાંતિનું સામ્રાજ્ય તારી સ-તાથી ધરાબૂત થઈને વિનષ્ટ થાય છે. તારા જેવો શઠ અને છત્રવેષી કોણ હોઈ શકે. તું બાણના અગ્રભાગે કુસુમ રાખીને અનેક પ્રાણીઓને તારી સ-તાનું ઠાસત્વ સ્વીકારવાને લલચાવે છે, અને બ્યારે તે તારી સ-તાને પૂછી રીતે આધીન થાય છે ત્યારે તું તેની કેવી શોકજનક અને દયાજનક દશા કરી નાંખે છે જેવો તું ઠગારો છે તેવો તારો મિત્ર ચંદ્ર પણ છે. તે વિરહ દગ્ધ હૃદયને શાંતિ કરવાને બદલે તેની વિરહ વેદનામાં વૃદ્ધિ કરે છે. તારામાં અને ચંદ્રમાં નામ પ્રમાણે શુષ્ક નથી. તમારું ઉભયનું વર્તન તમારા નામોથી ઉલટું જ છે. કાંબકલા શિરોમણી કવી કાલિદાસે યથાર્થજ કહ્યું છે:

તૂને શશી ઉભયનો વિશ્વાસ રાખે,
તે તો ફસાઈ દુઃખનો કટુ સ્વાદ ચાખે;
નામાનુરૂપ કરણી કરવી તમારે,
કે આમ ભક્ત જનને પિડે વિભારે.

અરે દુન્ટ, તારો ન્યાય સૃષ્ટિના સર્વ ન્યાયની રૂઢીનું પ્રત્યક્ષ ઉલ્લંઘન કરે છે. જે તારું આધીનત્વ સ્વીકારે, જે તારી સ-તાનું સર્વોપરિપક્ષ સ્વીકારે, અને જે તારા પૂજ્યપાદનો ઉપાસક થાય તેનોજ તું વિનાશ કરે છે. અરે! નિર્દય, તારું હૃદય આવું દયાભાવ શૂન્ય છે. તારે અને ચંદ્રને મિત્રતા ધરાવું કારણ આ તમારા નામથી ઉલટાં કૃત્યો કરવાનું કારણજ

છે મંદ્ર પણ કામીજનોને વધુ પીડાકારી લાગે છે. અરે!
કેવો તને કેવો નિર્દય ગણીને તારી અવધારણા કરે છે.
તારી પ્રાથે તારા મિત્રની પણ અવજા થાય છે.

તને કુસુમ શરતે શીત રસ્મી કહે છે જન શશીને
પણ એ નામ તમારાં ખોટાં લાગે મુજ કામીને
શીત કરે કરી અગ્નિ રેડવો, કામ શશીતું ખોટું-
વજ્રસમુ કુલખાણુ કરે તું, લાંછન તુજ એ મોટું.

અરે કમાહીન, મેં તારો શો અપરાધ કયો છે? તેં મારી
સાથે કયા ભાવના વૈમનસ્થની તૃપ્તિને અર્થે આ મારા કેમળ
હૃદયને તારાં શરૈથી લેદીને આકુળબાકુળ બનાવી મુકયું
છે? મારી ચિતવૃત્તિની સ્થિરતા હરી લીધી છે. મારા મનો-
રાજ્યના સિંહાસનથી મને વ્યુત કરીને તારી હાસી બનાવી
લીધી છે. અરેરે! આ સર્વ તારા મૃગજલ સમાન બાદી-
દંખરથી અને મૃદુતાના સ્વાંગથી લોભાઇને કરવાને તત્પરતા
હાખવી છે. છતાં પણ તું મારો છેડો કેમ નથી છોડતો. શરણા-
ગતને વધુ ત્રાસ આપવો એજ જો તારો અને સર્ગીક ન્યાય
હોય તો મારો કાંઈ બચાવ નથી. અરે! પણ

હુઃખ દે છે તોયે પણ, મુજને સ્મરપ્રિય અતી તું લાગે છે.

તારા સ્પર્શમાં કટુતા છે છતાં તું પ્રિય લાગે છે એવી
કામુકિત શાથી હશે? શું કવીઓએ ભાંગી અને કેપ્રી અવ-
સ્થામાં આ વાક્ય નહિ લખ્યું હોય? નહિ, નહિ. એમ સંભવે
નહિ. કવી કોઈ પણ કાળે અને કોઈ પણ દશામાં આત્મ-
નિષ્ઠ અને આત્મ સંયમથી સ્ખલન કરતાજ નથી. તેમની
ઉકિતઓ સત્ય અને સ્તુત્ય છે. કવીઓને મદન પીડાનો
અનુભવ હોય છે. તેના અભાવે તેમની લેખિનીમાં મદન પીડા
અને વિરહ વેદનાના ચિત્રતું યથાર્થ આલેખન થવું અશક્ય
છે. કામુકિત ખરેખર સત્ય છે. કામ પીડા હૃદયને પીડાકારી

લાગે છે. તેની જવાબાઓ હૃદયને દગ્ધ કરે છે. કિન્તુ તે જવાબાઓ પ્રિયના સમાગમની ધમ્મ મુચ્ચવે છે. તે જવાબાઓ શરીરને આકુળબાકુળ બનાવે છે. કિન્તુ પ્રિયના શીતળવારિ રૂપ દેહાલિંગનથી દેહવૈકલ્યનો નાશ થાય છે. પ્રેમ પીડાને પરિહરવી એ પ્રેમીનાજ હાથમાં છે. પ્રેમીના દર્શનથીજ પ્રેમ પીડા દુર થાય છે.

અરે! જ્યારે શકુન્તલા જેવી સુની કન્થાને કામખાણે વિંધી નાંખી હતી ત્યારે તેની કેવી દશા થઈ હતી? કમલ પત્રના વિંજનથી પણ તેની કામ જવાબાઓ શાંત ન થઈ. તેની સખીઓએ અનેક પ્રકારના લેપથી તેનું શરીર અભિ-લિપ્ત કર્યું છતાં પણ તેની કામ પીડાના વેગનું વિહારણ ન થયું. પણ જ્યારે પોતાના ચિત્ત ચોર અને હૃદયહર રાજા હૃષ્યંતને પોતાની પાસે ઉપસ્થિત થયેલો જોયો, ત્યારે કેવી આનંદમાં ઉછાળા મારવા લાગી. અહા! કામ તું મનુષ્યોની કેવી અવદશા કરે છે? નથી રહેતું તેમને દેહભાન, નથી રહેતી તેમની શુદ્ધ કે સાન, તેઓ કેવળ પ્રેમમસ્ત અવસ્થામાં સળ-વળ્યા કરે છે. તેમને પોતાની સ્થિતિનું પણ ભાન હોતું નથી. તેમનાં વદન કમળ સોસાઈ જાય છે. મુખાકાંતિ નિસ્તેજ અને ફીકી થઈ જાય છે. ગાત્રોમાં પ્રમત્તતાનો સંચાર થાય છે. અવયવોમાં રૂધીર વહન મંદ ગતિએ થાય છે, આ સર્વ વેદના-ઓનું ઓપધ માત્ર પ્રિય વસ્તુનો સમાગમજ છે.

જ્યારે આમજ છે તો મારી કામ પીડા દૂર કરવાનો મારે માટે વંદ્રાવનહાસના પ્રેમની બીક્ષા માગવા સિવાય એકે માર્ગ નથી. મારી પ્રણય પીડા અને હૃદય સંવેદના તેને વિદિત કરીશ. અને તેના દેહ સમાગમથી મારી રતિપીડાનું દલન કરીશ ત્યારેજ મારા હૃદય પર મહારાજ્ય સ્થાપી બેઠેલી વિકલના દૂર થશે.

અરે! પણ તે હજી સુધી કેમ ન આવ્યા? તેમને આવવાનો સમય તો થઈ ગયો છે. તે હવે આવવા જોઈએ પણ મારી પ્રેમ માચનાનો તે અનાદર કરશે તો, કદાચ મને પોતાની અંક-

શામિની બનાવવાને ભાગ્યશાળી નહિ કહે તો, કદાચ તે મારી રતિપીડા ટાળવાની ઉત્સુકતા નહિ હાખવે તો, કદાચ તે મારી માથનાને બ્રમભૂલક મળીને મારી અવજ્ઞા કરશે તો, કદાચ તે મારા ઉપર કૌપાન્વિત થઈને મને પોતાની હુદયરાશી બનાવવામાં બીરૂતા અને કાચરતા હાખવશે તો, કદાચ તેના હૃદયમાં મારા પ્રેમબીજનું આશંકાનહિ થયું હોય અને તેથી તે કદાચ મારી માથના પ્રતિ મૈત્ર ધારણ કરશે તો, કદાચ તે મારા કરતાં અધિક રૂપાકર્ષણ સંપન્ન અને લાવણ્યમયી કોઈ નવ કલિકાના ચૌવનના લોગી બ્રમર બન્યા હશે તો, કદાચ તેના હૃદયરાશીનું સાર્વભોમ રાક્ષીપદ અન્ય કોઈ ચાડશીલા, વામાંગી, અને ઇન્દ્રિયરાશી લલનાને પ્રાપ્ત થયું હશે તો, તો શું? તે મારી માથનાનો અસ્વિકાર કરવાની હિમ્મત કરશે? મારા રતિ કર્પનું ફલન કરવાને તે નિરૂત્સાહ હાખવશે? મારા પ્રેમની અવજ્ઞા કરવાને તત્પરતા હાખવશે? નહિ નહિ, જો બનેજ કેમ? પુરૂષોનાં હૃદય વજ્ર સમ અલેષ કહેવાય છે. હૃદયને દ્રવિભૂત કરે જોવા દ્રશ્યોને નેત્ર સન્મુખ નિહાળતાં પણ પાપાણુ હૃદયના પુરૂષોનાં હૃદય હમાદ્ર થતાં નથી, તેની નજર આગળ ખુના મરડી અને શોષિત ધારા વહન થાય તોપણ તેમના નિર્ઘય હૃદયમાંથી હમામુચક જોકે ઉદ્ગાર પણ નથી નીકળતો.

અરેરે! કદાચ વંદ્રાવનહાસનું હૃદય આવા સત્ત્વનું તો નહિ બનેલું હોય? તે હયા શૂન્ય તો નહિ હોય? તે નિર્ઘયતા તો નહિ હાખવે? તે પુરૂષ સ્વભાવને અનુસરીને વજ્ર હૃદયના થઈને પોતાના ઇન્દ્રિય નિશ્ચક્રમાં અડગ-તે નહિ રહે? તેનું ધ્યેય અચળ તો નહિ રહે? નહિ. નહિ.

હૃદય તું આજે ભમિત કેમ થયું છે? તને વંદ્રાવનહાસના સ્નેહપૂર્ણ હૃદયમાં વિશ્વાસ નથી? શું તારી હુઃખદ સ્થિતિ તારો મિત્ર, વંદ્રાવનહાસનું હૃદય, હયાભાવ નહિ હાખવે? શું તમારે ઉભયને મૈત્રિ નહિ થાય? મારા હૃદય, જો તું તારા મિત્રનું હૃદય હરવામાં અને તારી વિપજાવસ્થામાં તેનો સમભાવ

સંપાદન કરવામાં વિજયી ન નીવડે તો તારા પોતાનામાંજ કાંઈ ન્યુનતા હોવી જોઈએ. તું તેનાથી સંલગ્ન ન થાય તો મારો પ્રેમ શી રીતે ચિરસ્થાયી થઈ શકે ? પ્રેમ કેવો છે ? પ્રેમ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ ? પ્રેમ ક્યાં સંભવે છે ? પ્રેમનું મથર્થ પાત્ર મેળવવું કેટલું વિષમતા પૂર્ણ છે ? આંગલ કવી સ્કોટની પ્રેમ વિષયક પંક્તિઓ અસત્ય છે ? નહિ નહિ, વંદ્રાવનદાસે તે દિવસે પ્રેમનું રહસ્ય સમજાવતાં આ પંક્તિઓને અનુલક્ષીને કેવો આનંદમદ વાદવિવાદ ઉપસ્થિત કર્યો હતો. તે મહાન કવી કહે છે કે :—

True love's the gift which God has given,
To man alone beneath the heaven ;
It is not fantasy's not fire,
Whose wishes soon as granted fly ;
It liveth not in fierce desire,
With dead desire it doth not die ;
It is the secret sympathy,
The silver link, the silken tie,
With heart to heart and mind to mind
In body and in soul can bind.—

અહા ! શું કવીએ પ્રેમનું ચિત્રલેખન કર્યું છે. ખરેખર પ્રેમ નૈસર્ગિકજ હોવો જોઈએ. સ્થૂળ પ્રેમનાં કરતાં માનસિક અથવા સૂક્ષ્મ પ્રેમનું મુલ્ય વધારે છે. સુક્ષ્મ પ્રેમ હૃદય અને મનને આનંદ આપનારો છે. ”

યમકુમારી પ્રેમના વિષયમાં ઘણી ઉંડી ઉતરતી જતી હતી. તે આ પ્રમાણે આત્મ ભાષણ કરતી હતી તે વખતે સુભાગ્યે કોઈ ગુપ્તચર ગુપ્તરીતે તેને સાંભળતા નહોતો. ક્ષણ વાર તેણે મૌન ધારણ કર્યું. શ્વાસોશ્વાસ પૂર્ણ વેગે ચાલતો હોવાથી તેનું હૃદય ધડકતું હતું અને તેથી તેનાં જડ સ્તન દ્વયમાં ચૈતન્યનો સંચાર થયો હોય એમ ભાસતું હતું. પુનઃ તેણે બોલવાનું શરૂ કર્યું :

અરેરે મારો વિચાર શું નિષ્ફળ જશે ? મારી ધારણાને અમલ નહિ થાય ? મારી મનોવાંછના સફળ નહિ થાય ? મારા હૃદય ! તું મને માર્ગસૂચક સલાહ કેમ નથી આપતું ? શું તું પણ દયાહીન બની ગયું ? વંદ્રાવનદાસ હવે આવશે તેની પાસે પ્રેમ ભીક્ષા કેવી રીતે માગવી ? કહાય તે કષ્ટ બધીર વૃત્તિ ધારણ કરીને મારી વિશિષ્ટ નહિ સાંભળે તો ? નહિ નહિ. તેમનું હૃદય એવું દયાશૂન્ય નથી. પુરુષોનાં હૃદય ભલે વજ્ર સમ હોય, તેમનું મનોબળ ભલે હિમાલય સમાન અચળ અને સ્થિર હોય, પણ અબળાની પ્રપંચ ઘટનાનો પાર પામવાના સામર્થ્યનો તેમનામાં અભાવ હોય છે. અબળાની માચનાનો અનાદર કરવાની નિર્હયતા તે નથી દાખવતા. અબળાના આકંઠથી તેમનું પાપાણુ હૃદય પીગળી જાય છે. તેમનામાં નિષ્ઠુરતા હોય પણ અબળાની મૃદુ અને આર્જવ વાણી તેનો પરાજય કરીને તેમના હૃદયમાં દયાભાવ ચુકત લાગણીઓનો પ્રાદુર્ભાવ કરી શકે છે. શું વંદ્રાવનદાસ મારી ઇચ્છાનો અસ્વીકાર કરશે ? નહિ તે એવા નિષ્ઠુર હૃદયના નથી. આજરાત્રીએ મધ્ય નિશાહીન પછી તેમના શયનગૃહમાં જઈને મારી યાચના તેમને વિદિત કરીશ, અને મારી મનોવાંછના સફળ કરવા વિનવીશ. કહાય તે નહિ માને તો સ્ત્રીજન સ્વાભાવિક છળ પ્રપંચ અને સ્વાંગથી પણ તેમને મારી પ્રેમ માચનાનો આદર કહવા લલચાવીશ, અને તેમના દેહાલિંગનરૂપ ઔષધિથી મારા હૃદયને પ્રજ્વાળતી રતિપીડાની નિરકુંશ જ્વાળાઓનું શાંતવન કરીશ. ”

ઉપર્યુકત આત્મ ભાષણ કરી ચમકુમારી શાંત થઈ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

રાત્રિએ વંદ્રાવનના શયનગૃહમાં.

ચમકુમારીની વિચારતરંગમાળા અટકી. થોડીવારે સીડી-પરનાં પગથીઆંપર પાદરવ થતો કણુગોચર થયો. ચમકુમારી જાણે આ પાદરવથી પ્રગાઠ નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ હોય અને કાંઈ અવનવી દુનિઆમાં આવી પડી હોય એમ અથવા લય-કંપિત હરિણી જેમ ચંચળ દૃષ્ટિથી બેબાકળી આમ તેમ જોવા માંડે એમ ગભરામણી અને વ્યથાહતા સમાન પોતાની ચંચળ દૃષ્ટિથી જોવા લાગી. પાદરવ શ્રવણ કરીને તે એકદમ ઉઠી, પરિધાન કરેલાં વસ્ત્રો બદોબર સમાર્યાં, મુખ પરથી અશ્રુ-ખિંડુ છુછી નાંખ્યા, અને પછી એક વિરામાસન પર સ્વસ્થ થઈને બેઠી. નિમેષમાત્રમાં વંદ્રાવન ઉપર આંચો અને મુંગે મોઢે પોતાના શયનગૃહ તરફ ગયો. ત્યાં જઈને વસ્ત્ર બદલી નાંખ્યાં અને માત્ર એક સફેદ પંચીઉ અને સુંદર મલમલનું પેરણ પહેરીને પ્રધાન ખંડમાં ચમકુમારી બેઠી હતી ત્યાં આંચો. અજ્ઞાન રીતે તેણે ચમકુમારીના મ્હાન વદન કમળ પર એક દૃષ્ટિપાત કર્યો અને પુછ્યું:

“ કેમ ચમકુમારી, તમારી પ્રકૃતિ આજે નાદુરસ્ત હોય એમ લાગે છે. તમારી મુખકાંતિ આજે કેમ નિસ્તેજ થઈ ગયેલી હોય એમ લાગે છે? શું તમને એકાંતવાસ અસહ્ય લાગે છે ?

“ નહિ વંદ્રાવનદાસ, મારી પ્રકૃતિ સ્વસ્થ છે. એકલા મને ગમતું ન હતું તેથી થોડીવાર હારમોનીચમ સાથે એક ગીત ગાઈને આનંદ મેળવતી હતી. મારે ઉઠાસ રહેવાનું કાંઈ કારણ નથી. મારી મુખકાંતિ નિસ્તેજ હોવાનું તમે કહો છો તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. મગજમાં થોળાતા વિચારોનું પ્રતિબિંબ મુખમુદ્રા પર અંકિત થાય એવું કાંઈ કારણ નથી.

એવા મોટા વિચાર કરવાની મારી પ્રકૃતિ નથી. સીના અઘ્ય મતિવાળા મગજને તે કયા મહાન વિષયોપર વિચાર કરવાનો હોય ? કદાચ આ બત્તિના પીળા પ્રકાશને લીધે મારી મુખ મુદ્રા નિસ્તેજ અને શીક્રી હોવાનું તમને લાગ્યું હશે, બીજું તો કાંઈ કારણ નથી.” ચમકુમારીએ હૃદયના ભાવોને પોતાના વાક્યાતુર્યથી દબાવી દેતાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ ઠીક, ત્યારે મારું અનુમાન ખોટું છે, તમને પ્રસન્ન વદન જોવાથી મારા હૃદયને અતિશય આનંદ થાય છે. વારૂ, તમે હમણાં હારમોનીચમ સાથે શું ગીત ગાતાં હતાં ? મારી એ ગીત સાંભળવાની છાજાસા છે. તમે તે ગીત ગાઈને મને તમારા આનંદમાં સમભાગી નહિ કરો ! વંદ્રાવને કોઈ પણ પ્રકારે ચમકુમારીનું મન પ્રકૃષ્ટિત રાખવું એવા ઉદ્દેશથી ગીતનો વિષય ઉપસ્થિત કરતાં કહ્યું. “હું તો કાંઈ પણ ગાતી નહોતી. માત્ર હૃદયને આનંદ પમાડવાને આમ તેમ વ્યર્થ આલાપ કરતી હતી. મને કાંઈ ગીતવાદિત્રનું જ્ઞાન નથી. પણ તમને ગાવાની ઇચ્છા થઈ હશે માટે આમ આડકતરી રીતે પોતાનો મનોભાવ પ્રદર્શિત કરીને મને ગાવાને આશ્રય કરો છો. તમારું કંઠ માધુર્ય તથા ગીતવાદિત્રની નિપુણતાને મને પુરોપુરો અનુભવ છે. તમારા ભાઈ અત્રે હતા ત્યારે તમે કેવા ગાનતાન કરીને હમને ઉભયને આનંદ પમાડતા હતા.” ચમકુમારીએ વંદ્રાવનદાસના મનોભાવને વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું.

“ ચમકુમારી તમને પણ ઠીક ઉપહાસ કરતાં આવડે છે. ગાવામાં પ્રવિણતા તો સી ભાતનીજ હોય છે. પુરૂષો માત્ર તેમનું ભક્ત અને અપૂર્ણ અનુકરણ કરે છે. સીનું કંઠમાધુર્ય નૈસર્ગિક છે. પુરૂષનું કૃત્રિમ હોય છે.” વંદ્રાવને સી ભાતની ગીતવાદિત્ર આદિ લલિતકળાઓમાં શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતાં કહ્યું.

“ વારૂ ! તમારા મુખે મારી પ્રશંસાના શબ્દો શ્રવણ કરવાને મેં આ ચર્ચા ઉપસ્થિત નથી કરી. તમે એક વિનંતિ

નહિ માનો? જો માનો તો પેલી તમારી ગઝલ લલકારો. મને તેમાં ઘણી મઝા પડે છે.” યમકુમારીએ નમ્ર સ્વરે કહ્યું. “જેવી તમારી મરજી, તમારી આજ્ઞાનુસાર ન વતુ તો કહાચ તમે મારે માટે ફરીઆદ કરો તો મારે ઉમાકાંતભાઈના ઠપકાને પાત્ર થવું પડે અને તમારી ઇતરાજીનો ભોગ થઈ પડું.” વંદ્રાવને પુનઃ નમ્ર વાક્ય ઉચ્ચારતાં કહ્યું.

“તમે પણ ઉપહાસની પરિસીમા કીધી હોં. ઠીક! તમારા કથન કરતાં મારા કથનમાં વધારે સત્યતા કોઈ પણ કાળે તમારા ભાઈ માને નહિ. વાડ! પણ આ નિરર્થક ચર્ચામાં રાત્રિનો કાળક્ષેપ કરવા કરતાં તમે પેલી ગઝલ લલકારો—પણ વાદિત્રવાદન સાથે.” યમકુમારીએ ગાવાનો આગ્રહ કરતાં કહ્યું.

“ઠીક! ત્યારે મારે ગાવુંજ પડશે, કેમ?” એમ કહીને વંદ્રાવનદાસે પોતાની સારંગી લાવીને તેના સ્વરને પોતાના સ્વર સાથે સંમિલિત કરીને ધીમે સુરે નીચેની ગઝલ ગાવા માંડી:

તડપતે હો ગઈ મુદત મુઝે દીલગન સેજોં પર
 યુઝા અરમાન સખ દીલકા હમારે આન સેજોં પર
 મેં થામું કીસ તરેહ દીલ કે મદનસે હો રહા વ્યાકુલ
 લગા છાતિસે લે મુઝકે નહિ કુછ આન સેજોં પર
 વિલમ કયોં કરે રહા નાહક, પિલા દે વસલકા પ્યાલા
 જુદાઈમેં તેરા અનહદ હુધ ખૂકાન સેજોં પર
 ખિલે ગુલ ખુશનુમા જોગનકા ગુલશન જનખખ પ્યારે,
 જી ચાહેં તોડલો જિતના ગુલોંકી ખાન સેજોં પર.

ગઝલ ગાઈ રહી સારંગી બાજુએ મુકાઈ ગઈ. ગઝલ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન યમકુમારી શાંત ચિત્તે તબ્દીનતાથી સાંભળતી હતી ગઝલ બંધ થતાં ક્ષણવાર વાદિત્રને યથાસ્થિત સુરક્ષિત બાંધીને બાજુએ મુકવામાં વંદ્રાવનદાસ રોકાયો. બાંધવાનું કામ ખલાસ કરીને તેણે યમકુમારીને પુછ્યું: “કેમ, યમકુમારી તમને આનંદ થયોને?”

“હા હા, મને તો ઘણો આનંદ થયો. જ્યાં નામક તમારા જેવા નિપુણે હોય ત્યાં આનંદની અવધિ થાય એ કેવળ નિઃસં-
દેહ છે. તમારી ગઝલ તો ઘણી ઉચ્ચ પ્રકારની અને શ્રંગ ર-
સની પૂર્ણ છે.” ચમકુમારીએ વંદ્રાવનની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું.

“ગઝલ શ્રંગારિ છે, પણ જોઈએ તેવા ઉચ્ચ પ્રકારની નથી. જો તમને આથી સુંદર કાંઈ આવડતું હોય તો ગાવ, હું વાદિત્ર બજાવવાને તૈયાર છું.” વંદ્રાવનદાસે ચમકુમારીનું જ્ઞાન સંભિળવાની જાણાણાથી કહ્યું.

“નહિ, નહિ, હવે આજે રાત્રિ ઘણી વીતી ગઈ છે. આપણે શયન કરી જઈએ” ચમકુમારીએ અંગ મરોડતાં કહ્યું.

“ઠીક ત્યારે, તમને જેમ અનુકુળ હોય તેમ.” એમ કહીને વંદ્રાવનદાસ ઉઠ્યો અને શયનગૃહમાં ગયો. ત્યાં જઈને પર્શક શય્યાપર પડીને કાંઈ વાંચવા લાગ્યો. આશરે પંદરેક મીનીટ સુધી વાંચ્યું હશે એટલામાં તેનાં નેત્રોમાં થેન છવાવા લાગ્યું. પુસ્તકને બાજુપર મુકીને ખર્ચિ બુઝાવી નિદ્રાવશ થવાને પ્રયાસ કરવા લાગ્યો અને સહેજ વારમાં નિદ્રાદેવીના સુખકર અંકમાં જોડાં ખાવા લાગ્યો.

વંદ્રાવનદાસના ગયા પછી ચમકુમારી વિચાર વિમુઠ્ઠ હોય એમ સ્તબ્ધ અવસ્થામાં પ્રધાનખંડમાં બિસી રહી. અંતે ઉઠીને તે પોતાના શયનગૃહમાં ગઈ અને શય્યામાં પડી પડી વિચાર કરવા લાગી. તેના વિચારો માત્ર વંદ્રાવનદાસે જે ગાયન ગાયું હતું તે પરજ ચાલતા હતા. તે વિચારતી કે “ગઝલની રચના પણ કેવી શ્રંગારિક, તેમાં વળી મદન પીડા વર્ણવતી તૃતીય પંક્તિ કેવી સુંદર” તે પોતાના મન સાથે ગાવા લાગી.

“મૈં થામુ કીસ તરેહ દિલ કે મદનસે હો રહા બ્યાકુલ
લગા છાતીસે લે મુઝકો નહિ કુછ આન સંજોં પર.”

પછી વિચારવા લાગી. “અહો તેના હૃદયને પણ મારા મારા હૃદયને બેઠ સમજાઈ ગયો છે કે શું? તેમ ન

હોય તો મદન પીડાના વર્ણનવાળી ગઝલ ગાવાનું મેં કહેતાં તે વિના સંકેતે કબુલ કરે એ પણ કેમ સંભવે! તે અવિ-
વાહિત છે, તેને મદન પીડાનું સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી આવે. શું
ગાંડીવ ધનુષ્યની તીવ્ર અણી જેવાં મદનનાં તીવ્ર બાણોએ
તેના હૃદય અને મર્મસ્થાનને વિદીર્ણ નહિ કર્યાં હોય? મારા
હૃદયની વ્યથા તો તેના સમજવામાં નહિ આવી હોય? શું
તેને પણ મદન પીડા થતી હશે? શું આ ગઝલ તેણે પોતાનો
મનોભાવ અપરેક્ષ રીતે જણાવવાને તો નહિ ગાઇ હશે?
કદાચ મારી પાસે પોતાની મદન પીડિત હૃદયની ધ્રુવ પ્રગટ
કરતાં તથા મારા પ્રેમની ચાચના કરતાં તેને બીતી લાગતી
હશે? તે કદાચ એમ ધારતા હશે કે રખેને હું તેમની માગ-
ણીને અસ્વીકાર કરું, અને તેમની મદન વ્યથાને મારી
સ્નેહાંજલિથી શાંત ન કરું અને મારા સતી ધર્મ અને પાતિ-
વૃત્ય પાલનમાં અડગ રહીને તેમની પ્રેમ ચાચનાની અવજા
કરું? હા, કદાચ એમ પણ હોય એ નિર્વિવાદ છે. જેવી
રીતે મારું હૃદય પોતાનો પ્રેમ દર્શાવવાને અચકાચ છે, તેવી
રીતે તેમનું હૃદય પણ અચકાતું કેમ ન હોય? શું પ્રેમને
પણ લજ્જા હોય છે? પ્રેમ તો કેવળ અંધ છે, હૃદયશૂન્ય
છે, દયાહીન છે, નિર્દય છે. તેનાં તીવ્ર અણીઆળાં બાણો
કેવી માર્મીકતાથી કામ કરે છે. હૃદયને વિદીર્ણ કરે ત્યાંસુધી
તેને ખબર પડતી નથી. પ્રેમ જ્યારે પોતાના ઇચ્છિત અને
મનોવાંછિત પ્રેમ લક્ષ્યને સન્નિધમાં જુએ છે ત્યારે કૂરતા, દયા
શૂન્યતા, હૃદયશૂન્યતા અને અંધતાનો ત્યાગ કરીને સ્નેહાદ્ર
બની જાય છે, અદ્યતીત લજ્જાળુતાનો પરિત્યાગ કરે છે, અને
પોતાના મનોવાંછિત લક્ષ્યમાં તેવાજ પ્રેમનું દર્શન થતાં પોતાનો
પ્રેમ પ્રગટ કરે છે.”

આવા અસંખ્ય વિચારોની અત્રુટિત પરંપરા તેના હૃદયમાં
ચાલતી હતી આ વિચાર શ્રેણી એટલી લાંબી ચાલી કે તેનું
યથાર્થ વર્ણન કરવાની આ અદ્ય શક્તિ મતી અને અદ્યપણ
લેખનિમાં કૌશલ્ય નથી. પ્રિય વાંચક! એવાં ઘણાં વૃત્તાંતો

તેં વાંચ્યા હશે, અને ઘણે અંશે અનુભવ્યા હશે એમ અનુમાન કરી લઈને તેનું વર્ણન કરવામાં અને પ્રેમ વિચાર તરંગવાળાનું ચિત્ર આલેખવામાં વધુ વખત વ્યય કરવો એ અઘટતું છે. માટે તે વિષયને આટલેજ સમાપ્ત કરીને આપણે યમકુમારી દીર્ઘ કાળ પર્વત શર્યામાં પડી રહ્યા પછી શું કરે છે તે તરફ આપણું ધ્યાન દોડાવીએ.

દીર્ઘકાલ સુધી શર્યામાં આજોટ્યા છતાં પણ નિર્દય નિદ્રાદેવીએ તેના પર કૃપા કરી નહિ, અથવા તો તેણે પોતે કરેલા નિશ્ચયને કરવાની પૂર્ણ તાલાવેલીથી તેને નિદ્રાવશ થવું ગમ્યું નહિ. ગમે તેમ હોય, પણ યમકુમારી મધ્ય નિશાના સમય સુધી નિદ્રાવશ ન થઈ. તેના હૃદયોત્તરમાં અનેક પ્રકારનાં વિચારવમળો ઘોળાયાં કરતાં હતાં. મધ્ય નિશા પછી લગભગ એક પ્રહર જેટલો સમય વ્યતિત થતાં યમકુમારી ધીમેથી શર્યામાં જોડી થઈ. આજસનેા અંગ મરોડથી પરિત્યાગ કરતી હોય તેમ અંગ મરોડયું, અને શર્યામાંથી બહાર નીકળી. બલિ ઝગઝગાટ બળતી હતી શયનગૃહના દ્વાર પાસેથી સામેના શયનગૃહમાં દૃષ્ટિ નાંખતાં ત્યાં પ્રકાશ જણાયો નહિ. તેના હૃદયમાં બણે કોઈ પ્રકારની પ્રત્યવાસ સૂચક લાગણીઓનો આવિર્ભાવ થતો હોય અને તેથી તેમાં નિરાશાનો પદ સંચાર થતો હોય એમ તેનાં પગલાં પાછા પડવા લાગ્યાં. તે જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંજ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. પછી ધીમે ધીમે શયન ગૃહની બહાર નીકળીને પ્રધાન ખડમાં પગ મૂક્યો અને ત્યાંથી સીધી વંદ્રાવનના શયનગૃહમાં જવાને ઉત્સુક બની હોય એમ તીવ્રવેગે જવા લાગી. વંદ્રાવનઢાસના શયનગૃહમાં સર્વત્ર અધિકાર છવાઈ રહેલો હોવાથી તેના મુખનું સ્પષ્ટ રીતે દર્શન થતું નહોતું. વાતાવનમાંથી આવતા મંદ પ્રકાશવાળા ચંદ્રબિંબને લીધે મુખ દર્શનની ઝાંખી થતી હતી. યમકુમારીનું કેમજળ હૃદય અત્યારે કેમજળતા ત્યાગીને કંઠજી અને નિડર બન્યું હતું. તેનામાં બીતીનો સર્વાંશે લોપ થયેલો જણાતો હતો. તેણે ઘણી દક્ષતા અને ચંચળતાથી બટન ઢબાવીને

શમનગૃહમાં પ્રકાશ કર્યો. વંદ્રાવનદાસની શરમા તરફ જોતાં તેને જણાયું કે મુખ બીજી બાજુએ રાખીને તે નિદ્રાવશ થયેલો હતો. પીઠ ભાગથી થોડે દૂર શરમા પર પુસ્તક પડેલું હતું. પાસે જઈને તેણે પુસ્તકનું નામ વાંચ્યું અને બોલી “અમરશતક અહા! કેવું સુંદર પુસ્તક! શું તેમાંનાં ચિત્રો! અને તે સાથે આ ચિત્રને ઉદ્દેશીને લખેલો સુંદર શ્રંગારિક પ્રલોક.” ચમકુમારી પુસ્તકનું પૃષ્ઠ ઉઘલાવતાં બોલી અને નીચેનો પ્રલોક વાંચવા લાગી:

જેઠ એકજ આસને પ્રિયતમા એ એ પૂઠથી ધારે,
આવી આવરી એકનાં રમતમાં નેત્રો કરે આદરે.
હીસંતી ઉરમાં હસંતી મુખમાં નેહે બીજી બીજીને,
ગોરે ગાલ નમાવી ડોક રસિયો રોમાંકુરો એ ચૂમે.

અહીં વંદ્રાવનદાસ, તમે પણ શ્રંગારિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા હોવ એમ આવા ઉત્તમ પંકિતના શ્રંગારિક સાહિત્ય શ્રેયોના વાંચનથી અનુમાન થાય છે તે દિવસે તમે ગીતગોવિંદનું અધ્યયન કરતા હતા. મારી માન્યતા અને કલ્પના મને પ્રથમ નિર્મૂળ લાગતાં હતાં તે હવે કાંઈ સત્ય લાસે છે. તેમનું મન યુગ્મપટથી રંગિત થયેલું હોતું જોઈએ નહિ તો આવાં શ્રંગારિક પુસ્તકોનું આસ વાંચન કરવાનું તેમને શું પ્રયોજન. ગીતગોવિંદ જેવાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ અથવા તેનું સહેજ વાંચન માત્ર દંપતિઓજ માટે નિર્મિત છે. અવિવાહિત અથવા અપરણિત અવસ્થામાં આવાં પુસ્તકોનાં વાંચન અને તેના ધ્યાન પૂર્વક મનનથી કોઈપણ મનુષ્ય હૃદય પ્રેમભાવનાંકિત થયા વિના રહેતું નથી. વંદ્રાવનદાસ, તમારામાં જો પ્રેમવાસનાનો સંચાર ન થયો હોય તો તમારે આ પુસ્તક વાંચવાનું પ્રયોજન શું? પ્રેમવાસનાજ તમારા હૃદયને અજ્ઞાન રીતે પ્રેરણા કરતી હશે. ” પછી ઉદેશ પ્રદેશ પર હાથ મુકીને જાણે નિરાશ થયેલા હૃદયને પુનરુજ્જીવ કરતી હોય એમ બોલી “મારા હૃદય, આજે તારો વિજય થવાનો છે. મારું અનુમાન સત્ય છે.

વંદ્રાવનઢાસ જરૂર તારી ચાચનાને સ્વીકાર કરશે. તું નિરાશ ન થા. અતિશય અધીરી ન બન, તારી સંબંધ શક્તિ થોડી ક્ષણ જળવી રાખ, આ ધનવંતર તારી પીડાનું હરણ કરશે. ”

આમ સ્વવાદ કરતી કરતી તે વંદ્રાવનઢાસના ચરણ દ્વયને જાણે પોતાની અરજ કરતી હોય તેમ તેમને સ્પર્શ કરીને પર્મિકની નીચે ધુટણીએ પડીને બેઠી. પોતાના ચરણને ઠાંઠાને સ્પર્શ થયેલો જાણીને વંદ્રાવનઢાસ એકદમ નિદ્રામાંથી જાગૃત થયો, અને બેઠો થઈને પોતાની સામે પર્મિક નીચે ચરણ પકડીને બેઠેલી યમકુમારી તરફ દૃષ્ટિ કરી. કંઠી નહિ જોયેલું આ અદ્ભુત કૌતકને જોઈને અને ઠાંઠા દિવસ યમકુમારીએ પોતાના શયનગૃહમાં રાત્રિના સમયે અને તે વળી મધ્યનિશાના સમય બાદ નહિ આવેલી, તેને આજે આવી રીતે મૌન બેઠેલી જોઈને તેનું હૃદય શંકાશીલ બન્યું. આમ કરવામાં તેનો શો હેતુ હશે તે તેનાથી કળી શકાયો નહિ. છતાં તેની સુખસુદ્રા પર થતા ભાવ પરિવર્તનથી તે એટલું અનુમાન કરી શક્યો હતો કે યમકુમારી કામકુતુહલિની બની છે તેના હૃદયમાં સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતી ઇન્દ્રિય સુખલાલસાનું પ્રતિબિંબ તેના મુખપર તેને સ્પષ્ટ દેખાઈ ચલ્યું. તેણે યમકુમારી તરફ એક તીવ્ર વજ્રપાત સમ દૃષ્ટિ નાંખતાં પૂછ્યું:

“ કેમ યમકુમારી, અત્યારે મધ્યરાત્રિએ મારા શયનગૃહમાં આવી રીતે પ્રવેશ કરીને મારી નિદ્રાને ભંગ કરવામાં તમારું શું પ્રયોજન છે? તમારા જેવા એક ગૃહસ્થિતિને આવી રીતે મારા શયનગૃહમાં અકાલીન આવેલી જોઈને મારા હૃદયમાં શંકાને આવિર્ભાવ થાય છે. બોલો તમે કેમ આવ્યાં ? ”

“ બહાલા, એક વિનંતિ કરવાને અને એક બિંક્ષા માગવાને આપની આ કિંકરીએ આવા અઘટીત સમયે ગુપ્ત પ્રવેશ કરીને આપની શાંત નિદ્રા ભંગ કરવાનું સાહસ કર્યું છે. ” યમકુમારીએ ખેંહીતાં ખેંહીતાં જવાબ આપ્યો.

“ યમકુમારી, આવું અભદ્ર અને અમર્્યાદિ ભાવણ તમારા મુખે શ્રવણ કરતાં મારા કર્ણને આઘાત થાય છે. હૃદયમાં

અનેક પ્રકારની કુશંકાઓ જન્મ પામે છે. તમારે જે વિનંતી કરવાની હોય તે મર્યાદિત શબ્દોમાં અને સીજનને પાળવાના લક્ષ્ય અને મર્યાદાના નિયમોનું મથાર્થ પાલન કરીને યોગ્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરશો તો તમારી વિરૂપિત સાંભળવાને અને તે પર વિચાર કરવાને માફ હૃદય તૈયાર છે.” વંદ્રાવને સહેજ કઠોર સ્વરે એક ગૃહસ્થને છાજે એવી રીતે કહ્યું.

યમકુમારી આ ઉત્તર સાંભળીને અને પોતાની વિનંતીના મંજળાચરણનો આવો આદર થયેલો જોઈને કિંચિદ્ અંશે નિરાશ થઈ ગઈ. પણ તેણે પોતાનું ધૈર્ય એકત્ર કરીને પાછું વંદ્રાવનને કહ્યું.

પ્રિય વંદ્રાવનદાસ, મારાં નેત્રોને જ્યારથી તમારા આ મનોહર અને મુગ્ધકર મુખ પુંડરીકને નિહાળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, તમારું વિદ્યા કૌશલ્ય અનુભવવાનો અને તમારી રસ-જ્ઞતાપૂર્ણ વાણી શ્રવણ કરવાનો લાભ મારા કર્ણોને પ્રાપ્ત થયો છે ત્યારથી મારા ચંચળ ચિત્તમાં એક અદ્ભુત વિલાસ ભાવના જન્મ પામી છે, જેથી કરીને માફ હૃદય સંક્ષુલિત થયું હોય અને મને એક પ્રકારનો જમ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ લાગે છે. ઠંડાલા, જ્યારે જ્યારે તમારી સાથે વિનોદ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો ત્યારે એક પણ ક્ષણ એવી નથી ગઈ કે જેમાં મારા હૃદયને વિલાસ ભાવનાની તૃપ્તિ કરવાની છુટાસા ન થઈ હોય, અને મારા હૃદયને વિદીર્ણ કરી બેઠેલા મહન-શરને વિદુર કરવાને અને મારી કામજવાળાઓની શાંતિ કરવાને તમારી બુજપાશમાં બદ્ધ થવાને હું ઉત્સુક બની હોઉં. પ્રિય, કામાનળ મને હૃદય કરે છે. માટે તમારા સ્નેહ સમાગમરૂપી ઔષધથી મારા કામજ્વરને પરિહરો.” યમકુમારીએ પોતાની મનેચ્છા સ્પષ્ટ કરતાં જણાવ્યું.

“યમકુમારી, આજે તમે આવાં અશુભ વચનો કેમ ઉચ્ચારો છો? તમે ગૃહસ્થિની છો. તમારા પતિ થોડા સમયને માટે પરદેશ ગયા છે તે થોડા સમયમાં પાછા આવશે. તેટલામાં

આમ વિરહવેદનાથી પીડિત થઈને વ્યભિચારના માર્ગનું અવ-
લંબન કરવું એ તમારા જેવી સુશિક્ષિત અને સદ્ગુણી આચાર્ય-
કુલાંગનાને કેવળ અછાજનું છે. તમને શું ખબર નથી કે
વ્યભિચારનાં પરિણામો કેવાં અનિષ્ટ હોય છે ? વ્યભિચાર કરનારાં
સૌ પુરુષોની કેવી પામમાલી થાય છે ? જોનાં તમે ઘણાં દૃષ્ટાંતો
વાંચ્યાં હશે. તમારો આ ખોટો જન્મ છે. વ્યભિચારથી તમે
કલંકિત થશો. સ્વામિદ્રોહી થશો અને પાપનાં ભાગી થશો.
પાપથી મનુષ્યની આ જીવનયાત્રા વ્યર્થ જાય છે. પુનઃ તેને
અનેક નીચ ચૈતન્યોમાં જન્મ ધારણ કરવો પડે છે, અને
ત્યાં પણ વ્યભિચાર ક્રમમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી તે જીવ મહાન
દૈરાઈ નર્કમાં પડે છે, ત્યારે તેને પોતાનાં પાપોનું ભાન થાય
છે. પણ તે સર્વથા વિકળ નીવડે છે. માટે સમજો, વિચારો
અને કલંકિની થવાના માર્ગને ત્યાગ કરો.” વંદ્રાવનદાસે
શાંતિથી ચમકુમારીને બોધવચનો સંભળાવ્યાં.

“વંદ્રાવનદાસ, તમારા મુખને અને તમારી જીભને
આવાં બોધવચનો ઉચ્ચારવાની ઉપાધિમાં નાંખવાને હું આવી
નથી. મારો નિશ્ચય અડગ છે. હિમાલય સમાન સ્થિર અને
અચળ છે, અચળ રહેશે. તમારાં શાસ્ત્રોક્ત વચનો મારે
સંભળવાં નથી. એ મેં ઘણાં વાંચ્યાં છે. ઘણાં સાંભળ્યાં છે,
અને અનુભવ્યાં પણ છે. પરંતુ આ સર્વે એ મારી કામજવાળા
શાંત કરવાનો એક પણ માર્ગ નથી બતાવ્યો. હું નમ્રતાથી
અરજ કરું છું અને પુછું છું કે શું તમારા હયાનુરાગપૂર્ણ
હૃદયમાં મારી કામહૃદય દશા માટે લેશ પણ હયાભાવ અને
અનુકંપા નથી ? તમે મારી માયનાનો અસ્વીકાર કરવાની
અવકુષા ઢાખવશો એવું તમારું હૃદય વજ્રસમ અને અમાનુષી
સ્તવનું બનેલું છે ? હું પ્રેમભિક્ષુકા તમારી પાસે પ્રેમભિક્ષા
માગવાને આવેલી છું. પ્રેમભિક્ષાને બદલે નિરાશા મેળવી
પાછી જવાની નથી. પ્રાણનાથ ! મારા પર હયા કરો, અને
મારી કામજવાળાઓ પ્રેમવારી સિંચનથી શાંત કરો.” ચમ-

કુમારીએ પોતાનો અડગ નિશ્ચય અમૂલ્ય કરતાં અને પોતાની મહન પીડાથી થયેલી અવદશા પ્રતિ અનુરાગ સંપાદન કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું,

“યમકુમારી, તમારા આ બ્રમને નિષ્કૂળ કરવાનોજ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. તમારાં આવાં વચનોથી મને વિષમ લાલસામાં લુબ્ધ કરો એ આકાશકુસુમવત્ છે. તમને મારે નિરાશ કરવાં પડશે. મારા હૃદય મંદિરમાં તમારી મર્માઢાશીલ અને વિનય ધર્મને અનુસરતી દરેક માંગણીને માટે સ્થાન છે, પણ આવી અભદ્ર અને અવિનયી માંગણીને માટે મારા હૃદયમાં લેશ પણ અનુકંપા નથી. તમારી આવી વિરહ પીડામાં હું તમને કુપથગામિની થવા દઉં અને સાથે હું પણ થાઉં એ મિત્રદ્રોહનું પાતક મારા શિર પર પડે. કોઈ પણ પ્રકારનો દ્રોહ-અગર તે રાજદ્રોહ, પિતૃદ્રોહ, માતૃદ્રોહ, બ્રાતૃદ્રોહ, સ્વામિદ્રોહ હોય. પણ મારી એવી દૃઢ માન્યતા છે કે આ જીવનને કોઈ પણ દ્રોહથી કલંકિત અને કલુષિત કરનાર વ્યક્તિ નર્કગામી થાય છે. યમકુમારી વ્યભિચારથી કેવાં ફળ મળે છે, વ્યભિચાર કેવો અનિષ્ટ છે, સ્ત્રી જાતિ કેવી વિપવદ્ધી છે, તે વિષે લખતાં રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે:—

અપસર સર્વે દુહાદસ્માત્કટાક્ષ વિષાનલાત્
પ્રકૃતિ વિષમા ચોષિત્સર્પા દ્વિલાસફળા મૃતઃ
ઇતરફણિના દૃષ્ટઃ શક્યશ્ચિકિત્સિતુમૌષધે-
શ્ચટુલ વનિતા મોગિગ્રસ્તં ત્યજન્તિ મન્ત્રિણઃ

“હે મિત્ર! આ કટાક્ષરૂપી ઝેરી અગ્નિથી દુર રહે, કારણ કે સ્ત્રીરૂપી સર્વ સ્વભાવજ વિષથી ભરેલો છે. ને તેને વિલાસરૂપી ફેણ છે. જો બીજી જાતના સર્પથી કરડાઉં તો કોઈ હુશીઆર વૈદ્ય મટાડી શકત પણ ચંચળ નારીથી જો તું કરડાયો તો મંત્ર જાણનાર પણ તને તજી દેશે.” પછી બાલવા લાગ્યો:

“યમકુમારી વ્યભિચારમાં પ્રવૃત્ત થનારનું જીવન કેવું અદ્યપકાલીન થાય છે, વ્યભિચારમાં ફસનાર મનુષ્યતી કેવી

હું શા થાય છે એનો સહેજ વિચાર કરો. મારા આ દેહને અપવિત્ર અને કલંકિત કરીને હું મિત્રદ્રોહનું પાતક નહિ બોલું.” વંદ્રાવનદાસે તેના નિશ્ચયનો ભંગ કરવાના, તેના પ્રેમ પીડિત હૃદયનું શાંતવન કરવાના અને તેને નીતિ ધર્મનાં સુત્રોથી સમજાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું:

“વંદ્રાવનદાસ, હું જાણું છું કે તમે વિદ્વાન છો. નીતિ-ધર્મનાં સુત્રોના અભ્યાસક છો. ધર્મવેત્તા પંડિત છો. પરંતુ હું આટલી રાત્રિએ અને આવા ગુપ્ત સ્થાનમાં તમારા મુખેથી વેદાંતસુત્રો, નીતિ વાક્યો અને ધર્મનીતિતત્ત્વો સાંભળવાને નથી આવી. હું જે જ્ઞાસાથી આવી છું તે જ્ઞાસા પૂર્ણ થશે એવી આશાથી આવી છું. તેને માટે મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. તમારા હૃદયમાં કદાચ મિત્રદ્રોહનો ભય હોય, પણ તમારા મિત્ર અત્મારે ઉપસ્થિત નથી. આપણે ગુપ્તપ્રેમ અને આપણી ગુપ્તપ્રેમ ગોઠિ તેમના જાણવામાં આવનાર નથી. માટે મને વિના સંકોચે તમારા પ્રેમની ભાગિની અને અંકશયિની બનાવવાની કૃપા કરો. જે નીતિ વિશારદ રાજર્ષિનું વાક્ય તમે મને બોધ કરતાં કહ્યું તે એક સ્થળે એમ પણ કહે છે કે:—

“કાન્તા કોમલપલ્લવાર્યહરસઃ પતિો ન ચન્દ્રોદયે.

તારૂપ્યં ગતમેષ નિષ્ફલમહો શૂન્યાલયે દીપવત્:

એટલે કે “ઉગતા ચંદ્ર સમયે કાન્તાના કેમળ પલ્લવસમ અધરામૃત ચાખ્યું નહિ તેની જીવાની શૂન્યગૃહના દીવાની માફક નકામીજ ગમ્મ એમ જાણવું.” અને બોલી.

વંદ્રાવનદાસ, તમારો પલ્લવ આજ કરવા આવેલી આ પ્રેમાત્મક કિંકરીની માચનાનો અનાહર ન કરો. આર્થ ધર્મમાં મનાતી અને વંદનીય ગણાતી દેવીરૂપ સ્ત્રીની માગણીનો અસ્વીકાર કરવાની નિર્ધરતા હાજવી મારા હૃદયને વધુ સંતપ્ત ન કરો.” ચમકુમારીએ વંદ્રાવનને અંગારિક વાક્યથી તેના નિશ્ચયથી હજાવવાને અને સ્વમતનું સમર્થન કરતાં કહ્યું.

“યમકુમારી, તમારી બુદ્ધિમતા માટે મને ઘણું માન ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તમે આ તમારા ઉચ્ચારણા પ્રલોકાર્થનું ગ્રહીતાર્થ સ્વાર્થ આજી કરવામાં મંદબુદ્ધિ ઠાપવી છે. અહા! સ્વાર્થ કેવો અંધ છે. કામ વાસના કેવી વિપરીત છે. તેણે તમને કેવા સ્વાર્થપરામણ્ય બનાવ્યાં છે. તમારી બુદ્ધિ કેવી પ્રમિત થઈ છે. તમે જે પ્રલોક બોલ્યાં તેનો અર્થ કેવો સૂરણ છે, પણ તમને કેવો વિપરીત ભાસે છે. બુદ્ધો! તેનો અર્થ કેવો સૂરણ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે ગૃહસ્થ ધર્મનું પાલન કરવું આવશ્યક છે. કારણ કે તેનું પાલન કર્યા વગર મનુષ્ય વાન-પ્રસ્થ ધર્મનો અને તે પછીના સન્ન્યસ્ત ધર્મનો અધિકારી થતો નથી. પ્રત્યેક મનુષ્યે યુવાવસ્થામાં વિષમ સુખ ભોગવવું, પણ તે માત્ર પોતાની સહધર્મચારિણી-અર્થાત ગૃહિણી સાથે, નહિ કે પરત્વી સાથે. રાજર્ષિના પ્રલોકમાં પરહારા સાથે સંભોગ કરવાનો અર્થ નથી. તે તો કેવળ તમારા બુદ્ધિ સંજોબને સુઝેલો અને સ્વાર્થ પરામણ્યતાએ બતાવેલો અર્થ છે. પરહારા સાથે સંભોગ કરનારને સ્વમાતા અથવા સ્વભાગિની સાથે સંભોગ કર્યા જેટલું પાતક લાગે છે. યમકુમારી તમે મને આવા પાતકનો ભાળી બનાવવાને ઉદ્યુકત થયાં છો? અરે રે! કયાં ગયું તમારું નીતિ જ્ઞાન! કયાં અલોપ થઈ ગઈ તમારી સદ્વૃત્તિઓ! અને કયાં છુપાઈ ગઈ તમારી પાતિવ્રત્ય ધર્મ પાલનની સ્થિર વૃત્તિઓ! યમકુમારી સ્વસ્થ થાવ અને આ બ્રમને ત્યાગો, અને અત્યારે આ શયનગૃહને ત્યાગ કરીને પતિનામ રટણથી અને તમારા હૃદયમાંતરમાં અંકિત થયેલી તેની પ્રતિમામાં તદ્દલીન થઈને તમારી આવી શિથિલ વૃત્તિઓને વિદુર કરો.” વંદ્રાવને યમકુમારીને પુનઃસમજાવતાં કહ્યું.

યમકુમારી આવા નૈરાશ્યોત્પાદક વાક્યોથી સહેજ નિરાશ થવા લાગી. વંદ્રાવનને પ્રેમહુબ્ધ કરવાના પ્રયાસની નિષ્ફળતાનો તેને ભાસ થવા લાગ્યો. છતાં પણ ધૈર્યનું આલમ્બન કરીને એક વાર બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને હૃદયને પોતાની વધુ ફલીલોથી બ્રમાવવાનો માર્ગ લીધો. તે બોલી:

“ત્યારે વંદ્રાવનદાસ, શું તમે મારી મનોવાંછના અને મારી દીર્ઘકાલથી પોષેલી આશાવેલીનું ઉન્મુલન કરશો? આવી નિષ્કુરતા ન હાખવો. તમારું હૃદય અનુરાગનિધાન છે. મને તમારા હૃદયમાં સ્થાન આપી તમારી પ્રેમભાગિની બનાવો. મારી વાંછનાને સંતુષ્ટ કરો અને તમારી અંકશાયિની બનાવવાની મહદ્ કૃપા કરો. તમારું હૃદય વજનું બનેલું નથી. તમારા અનુકંપાશીલ હૃદયને મારી માગણી તરફ સમભાવ દર્શાવવાની પ્રેરણા કરો. આ મારે સ્નેહોન્માદ નથી, પણ એક સાત્ત્વિક હૃદયજન્ય પ્રેમનું ઝરણું છે. તે ઝરણાને તમારા હૃદય સાગરમાં વહનમાર્ગ આપીને પોષો. તમારા આજની રાત્રિના જ્ઞાનથી મારી કામખીડા વધારે ઉત્તેજિત થઈ મને આ માર્ગનું અનુસરણ કરવાને વધારે તત્પર બનાવી. તમે મને હતાશ ન કરો. મારી માગણીનો આદર કરો.” ચમકુમારીએ ઘણી આજ્ઞાવતાથી અને વિનંતિસુચક સ્વરે કરગરીને કહ્યું:

“ચમકુમારી, મારું હૃદય અનુકંપાશીલ છે. ઇશ્વરે તેને પાષાણ અને કોઈ પણ અમાનુષી સત્ત્વનું નથી બનાવ્યું તેટલા માટેજ તે ધર્મ જ્ઞાન વિચારથી અને નીતિ વાક્યોના પ્રબોધ વચ્ચેના સ્મરણ માત્રથી દ્રવીભૂત થાય છે. તમારું હૃદય અત્યારે વિકાર માસના પૂર્ણ છે. એટલે મને વિકારમય જીવે છે. મારા જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ તમારા હૃદયમાં કામખીડાની તીવ્રતાની વૃદ્ધિ કરવો નહોતો. તમે મને તેની સુચના કરતાં તમારી આજ્ઞાને માન આપીને મેં તે ગાયું હતું. મારું હૃદય મદન વિકારવાળું નહોતું. તમારા બુદ્ધિ બ્રમને લીધે તમને બ્રહ્મીતાર્થ આજ્ઞા ન થયો. આમ જો તમારા કથનાનુસાર મારી ગણલે તમને કામપ્રેરિત બનાવ્યાં હોય તો મારા અતિક્રમ માટે મને ક્ષરો. હું મારા જીવનના શપથથી કહું છું કે તમને પીડિત કરવાનો મારો હેશ માત્ર પણ ઉદ્દેશ નહોતો. જઠેન ક્ષમા કરો. આ દાસ પોતાના આવા અક્ષમ અતિક્રમને માટે ક્ષમાની પ્રાર્થના કરે છે.” વંદ્રાવને હસ્તદ્વય જોડીને કરગરતાં કહ્યું.

“વંદ્રાવનહાસ, મને ચિત્તબ્રમ નથી થયો. મારી ચિત્ત-
વૃત્તિઓ સ્થિર છે. તમારા મુખમાં આ શબ્દો નથી શોભતા.
મારું હૃદય વિકારશીલ થઈ ગયું છે એ કથન નિર્મૂળ છે.
સત્ય કહું તો મારા પતિમાં, તમારા ભાઈમાં, મારા અંતઃકરણને
અલપાંશે પણ અનુરાગ નથી. બધાંસુધી તમારા મુખચંદ્રના
દર્શનનો લાભ મારાં નેત્રદ્વયને ઉપલબ્ધ થયો નહોતો ત્યાંસુધી
નૈસર્ગિક પ્રેમ થું છે, અને પ્રેમની સંવેદના શાને કહેવામાં
આવે છે એનો મારા મસ્તિષ્કમાં ખ્યાલ પણ નહોતો. પ્રેમ
વિષયમાં હું કેવળ બાળક હતી. પણ તમારા વદન કમળના
દર્શને મને પ્રેમ વિષયક જ્ઞાનનો અનુભવ કરાવ્યો છે અને
તમારી મનમોહક કામદેવની પ્રતિ કૃતિએ મારા હૃદય મંદિરમાં
સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને મને પરવશ બનાવી છે. મારું જીવન
સર્વસ્વ આપજી છે. આપજી મારા હૃદયેશ્વર છે. ંહાલા!
તમારા જાણે અને વાગ્યાણે હું હતભાગિનીથી સહન નથી
થતા. આવા વાકપ્રહારો કરી મારા મર્મસ્થાનને વિદીર્ષુ ન
કરો-મને બુજાપાશમાં બદ્ધ કરી અધરાલિંગનથી મારી રતિ
પીડાતું વિદારણ કરો. કેવળ આપનો પ્રેમ સંપાદન કરવા
માટે હું પાપમાર્ગાનુગામિની થઈ છું. મારા પ્રભુ, મને નિરાશ
ન કરો.” યમકુમારીએ કાલાવાલા કરતાં અંરજ કરી.

“યમકુમારી, તમારું આ ભાષણ કામાવેશને લીધેજ છે.
બ્યારે તમારો બ્રમ અને બુદ્ધિસંક્ષોભ દૂર થશે ત્યારે તમને
તમારા આ સાહસિક કાર્યને માટે પશ્ચાતાપ થશે. યમકુમારી
જીએ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર જેને આજ્ઞાની મનુષ્ય પ્રતિમાએ
સ્વછંદી અને લંપટ કહે છે, તેણે પણ કેવાં બોધપૂર્ણ
વચનો ગોપિકાને શ્રવણ કરાવ્યાં હતાં. તે કહે છે કે “હે
સતિઓ, તમારા પતિની સેવા કરો.....પરંતુ સ્ત્રીઓનો પરમ
ધર્મ એ છે કે-નિષ્કપટ થઈ પતિની સેવા કરવી. હે કલ્યા-
ણિયો, અને તેના બંધુની સેવા કરવી અને બાળકનું પાલન
કરવું. ગમે તો પતિ દુષ્ટ સ્વભાવવાળો, દુર્ભાગ્યવાળો, મૂર્ખ,
વૃદ્ધ, રોગી અને નિર્ધન હોય તો પણ પાતકહીન પતિને

સ્ત્રીઓએ જેને પરલોક સુધારવાની ઇચ્છા હોય, તેનો-ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. કેમકે કુળવાત સ્ત્રીને જરૂર પડે તેનો સંગ સ્વર્ગને નાશ કરવાવાળો, યશની ક્ષતિ કરવાવાળો, તુચ્છ, કષ્ટ દેવાવાળો, લાયકારક અને સર્વ સ્થળે નિંદનીય છે.” જુઓ, આનું ધ્યાનપૂર્વક મનન કરો તો તમને તમારા બ્રમને માટે પશ્ચાત્તાપ થશે. આવા અસદ્ આચરણથી તમારા સ્વર્ગ માર્ગનું રૂંધન ન કરો, તમારા પતિનો તથા તમારો નર્કવાસ થતો અટકાવવો તમારા હાથમાં છે. ઇન્દ્રિય દમન કરવાથી શાંતિ મળે છે. શાંતિથી બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જેણે ઇન્દ્રિયોને વશ નથી કરી તેને આત્મજ્ઞાન હોતું નથી. મનુષ્યના મહાન શત્રુઓ તેની ઇન્દ્રિયો છે. તેનો નિગ્રહ મનુષ્યને સ્વર્ગ અને તેની શિથિલતા તેને નર્કનો અધિકારી બનાવે છે. તમારી આ કામનાનો ત્યાગ કરો અને સ્વપતિપરાયણ થાવ. જુઓ આ સાવિત્રીના પાતિવ્રત્યના પ્રભાવથી સાક્ષાત્ યમદેવતા પણ લમચીત થયા અને તેને ઇચ્છિત વર આપ્યાં. છેવટે સતિએ પોતાના નિર્મળ સતીત્વના પ્રભાવથી યમદેવને આંજી નાંખી સ્વપતિથી સોનો પુત્ર પ્રાપ્ત થાય એવું વર પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મારી ધર્મભગિની, સમજો, ંભિચારથી ઘણો અનર્થ થશે. ંભિચારથી વર્ણશંકર પ્રજા જન્મે છે. અને વર્ણશંકર પ્રજા દેશદ્રોહી નીવડે છે. દેશનો મુખ્ય આધાર વિશુદ્ધ સંતતિ પર છે. સંતતિ વર્ણશંકર હોવાથી ધર્મ, નીતિ, આચાર, સદ્વર્તન વિગેરેનો લોપ થાય છે. તેમની વૃત્તિઓ શિથિલ થાય છે. વર્ણશંકર પ્રજા દેશની પ્રતિષ્ઠાને કલંકિત કરે છે. અને તેથી તેની જનનીઓની કુખ લજવાય છે. આથી દેશનું અધઃપતન કરવામાં મુખ્ય ભાગે સ્ત્રીનો ંભિચાર કારણભૂત મનાય છે. જે દેશમાં માતાઓ નીતિવાન, ગુણવાન, સદ્ગુણ સંપન્ન અને વિવેકી હોય છે તે દેશની સંતતિ દેશોદ્ધાર કરવામાં પ્રધાનપણે ભાગ લે છે. ખેન! વિચારો. રાજસ્થાનના વીરનરોને જન્મ આપનારી માતાઓ કેવી શૌર્મવાળી હશે. મહારાણા પ્રતાપસિંહ, મહારાણા ઉદયસિંહ, રાજસિંહ અને હિન્દના

ખીજાં અણુમોલાં વીર રત્નો શું વ્યભિચારી માતાઓનાં સંતાન હતાં? તે રાજપુત વીર રમણીઓની અકલંકિત કુખના પ્રભાવથી અને પોતાના પાતિવૃત્ત્યમાં દૃઢ વૃત્તિઓને લીધેજ રાજસ્થાનમાં આવા વીર ઓઢધાં જનમ્યા હતા, અને તેની કીર્તિને નિષ્કલંક રાખી હતી. તમે વ્યભિચાર માર્ગને ત્યાગો, નહિતર તમારી સંતતિ કાતરલાવવાળી, ખીકણ, ધૈર્મ્યહીન, ખીર હૃદય અને વર્ણશંકર નીવડશે. દેશની અપકીર્તિનાં તમે ભાગી થશો.” વંદ્રાવન સહજ અટકયો અને વિરામ લઇને પુનઃ બોલવા લાગ્યો.

“શું વીર નેપોલીયનની માતા વ્યભિચારિણી હશે? શું ઇટલીનો ઉત્કર્ષક કરનાર મહાન મેઝીની અને ગેરીબોલ્ડીની માતાઓ શીલભાંગિની હશે? બહેન! તમે સમજું છો. આર્થ કુલાંગનાઓના વિશુદ્ધ વર્તન પર ભવિષ્યની પ્રબલો અને તેની સાથે આપણા દેશના અભ્યુદયનો આધાર રહેલો છે. સ્ત્રીઓની મહત્તા કેટલી છે? સ્ત્રીઓ દેશોદયમાં કેટલો પ્રધાન ભાગ ભજવે છે એ સર્વ તમને વિદિત છે. બાઓ! તમારા પશ્ચાતાપથી તમારું હૃદય શાંત કરો. આ અતિક્રમની મુક્તિ તમને પશ્ચાતાપથી મળશે.”

આટલું બોલીને પોતાના બોધની યમકુમારી પર શું અસર થાય છે તે જોવાને વંદ્રાવનદાસ અટક્યો અને અનિમેષ દૃષ્ટિથી તેની મુખમુદ્રા પર થતા ભાવ પરિવર્તનને નિહાળવા લાગ્યો. યમકુમારીના હૃદયમાં આ શબ્દો વજ્રસમ લાગ્યા હતા. તેનું હૃદય આ વાગબાણોથી ભેદાઈ ગયું હતું. તેની મુખમુદ્રા ભયભીત લાગતી હતી. તેના કપોલ ભાગ પર શરમના શેયડા પડી ગયા હતા. તેનાં નેત્રદ્વયમાંથી અવિરત અશ્રુધારા વહેતી હતી. વંદ્રાવને આ સઘળું જોયું. તેનાં બોધ વચનોની યમકુમારી પર ધારેલી અસર થયેલી જાણીને તે પુલકિત વદન જણાવા લાગ્યો અને પોતાને વિજયી માનવા લાગ્યો. આજે એક આર્થ મહિલા અને પોતાની મિત્રપત્નિને કલંકિત થતી જુવાની, તેથી તેનું મન ઘણું પ્રયુક્ત થયું. તે પોતાના પ્રભા-

સને કૃત કૃત્ય માનવા લાગ્યો. પોતાના મિત્રજીવનની સાક્ષ્યતા આજે તેને મૂર્તિમંત જણાઈ. મિત્ર તરીકેના કાર્યની મથાઈ બળવણીમાં આજે તે સફળ થયો માટે લાગ્યદેવીને ઉપકાર માનવા લાગ્યો. ચમકુમારીના ભગ્ન અને મર્મવિધિત હૃદયને વધુવાર પ્રહારોથી વિદીર્ષા ન કરતાં તેણે મૌનનું આલમ્બન કર્યું.

વંદ્રાવન જે વખતે પૂર્ણ આવેશથી પોતાના બોધ વચ-
નોનું ભાષણ અવિશ્રાંત વાણીથી ઉચ્ચારતો હતો તે વખતે ચમકુમારી તે સર્વ એક ચિત્તથી સાંભળતી હતી અને પોતાની બૂલ સમજી હોય, બ્રમ વિનષ્ટ થયો હોય, બુદ્ધિસંશ્લેષ નિર્મૂળ થયો હોય અને પોતાની ન્યાયબુદ્ધિ તેને પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ તે ધુંટણીએ પડીને બેઠી હતી ત્યાંથી ખસીને પથક શય્યા પાસેથી સહેજ દૂર જઈને જમીનપર બેઠી. વંદ્રાવનનો બોધ પુરો થયો કે તરતજ તે ઉઠીને વંદ્રાવનના ચરણ દ્વયને સ્પર્શ કરીને જર્જરિત મગ્નસ્વરે કહેવા લાગી:—

“વંદ્રાવનદાસ, મારો બ્રમ દૂર થયો છે. મારા સાહસને માટે મને પશ્ચાતાપ થાય છે. તમે મને પુનર્જીવન આપ્યું છે. મને કલંકિની થતી બચાવી છે. તમારા સ્થળ પર કોઈ ઇન્દ્રિય લાલસાપૂર્ણ મિત્ર હોત તો મારું પાતિવ્રત્ય ભંગ થયું હોત, અને જગન્નિમંતા પરમાત્માની દૃષ્ટિમાં હું એક કલંકિની અને પાપીષ્ઠા ઠરી ચુકી હોત. તમે મિત્ર ધર્મનું મથાઈ પાલન કર્યું છે. અમારું મહદ્દ લાગ્ય કે તમારા જેવા સુહૃદ હમને પ્રાપ્ત થયા છે. તમારા બોધ વચનોથી મારાં નેત્રોમાં છવાયલું અધકારનું આવરણ દૂર થયું છે. મારી ઇન્દ્રિય બધીરતા દૂર થઈ છે. શીલ રક્ષણની આવશ્યક ફરજ અને પાતિવ્રત્યની મહત્તા મને બરોબર સમજાઈ છે. તમારા ઉપકારને માટે હું જેટલાં પ્રશંસા શબ્દો ઉચ્ચારું એટલાં ઓછા છે. તમારો ઉપકાર પ્રશંસાની મર્યાદા બહાર છે. બરોબર તમે એક દેવી મિત્ર છો. જેને તમારા જેવા મિત્ર

રત્ન તે શું આ ક્ષણભંગુર મૃત્યુ લોકમાં સ્વર્ગીય સુખનો ઉપભોગ નહિ કરતો હશે? તમે મારા ખરા ધર્મબંધુ છો. મારા જીવન હાતા છો. મને પાપમાર્ગાનુગામિની થતી અટકાવીને મારું પાતિવ્રત્ય અચળ અને નિર્મળ રાખ્યું છે. પ્રભુ પ્રભુ....” યમકુમારીનો સ્વર થરડવા લાગ્યો. તેનાથી માટેથી રોવાઈ ગયું. તેનો કંઠાવરોષ થઈ ગયો. રખેને આકંઠ ધ્રુવિથી ઉદ્યાન અનુચરોની નિદ્રાભંગ થાય અથવા આસપાસ કોલાહલ થાય એમ સમજીને વંદ્રાવન બોલ્યો. “જહેન, શાંત થાવ, દૈવેચ્છાનુસાર સર્વ ઘટનાઓ બને છે. મનુષ્યમાત્ર કારણ-ભૂત છે. આપણે રકત માંસની બનેલી ચર્મ પ્રતિમાઓ છીએ. પણ આપણને સ્વેચ્છાનુસાર નૃત્ય કરાવનાર અને અંકુશમાં રાખનાર ગુપ્ત અને અદૃશ્ય રજજીઓ દૈવના હાથમાં છે. જાઓ તમારા શયન ગૃહમાં જાવ. મેં તમારા પર ઉપકાર કર્યો નથી. માત્ર મારો મિત્ર ધર્મ બળવ્યો છે.” આટલું બોલીને વંદ્રાવનદાસ શય્યાપરથી ઉઠ્યો અને યમકુમારી શયન ગૃહમાં જાય તેની રાહ જોવા લાગ્યો. કિન્તુ યમકુમારીને હજુ પણ કાંઈ કહેવાનું હોય અને જાણે તેનો કંઠ રૂંધાઈ જતો હોય એમ તે બોલતાં અચકાતી હતી. છેવટે ધૈર્યશ્રી નમ્રતાપૂર્વક બોલી:—

“લાઈ મારી એક વિનંતિ છે તે તમે માન્ય ન કરો?”

તમારી કોઈપણ માન્ય કરવા લાયક વિનંતિ—બધકે આજ્ઞાને માન આપવાને હું તૈયાર છું. નિડરતાથી જણાવો.” વંદ્રાવને પ્રપ્રુલિત વદને જવાબ આપ્યો.

આજની રાત્રિએ બનેલી ઘટના આપણા ઉલય સિવાય કોઈના પણ જાણવામાં ન આવે અને તેથી મારી પ્રતિજ્ઞા નિર્મળ અને અકલંકિત રહે એને માટે તમારે આ પ્રસંગ કોઈને પણ જણાવવો નહિ—કિંબહુના તમારે આ વિષય પરત્વે સર્વથા મૌન ધારણ કરવું. આ કાળ રાત્રિએ બનેલી કલુષ ઘટનાનો સ્ફોટ થશે તો મારા પ્રાણ ટકી રહેતા મુશ્કેલ થઈ

પડશે. હું કલંકિની ગણાઈશ, મારા સદાચરણ વિષે સર્વને શંકા ઉત્પન્ન થશે. આ ભયથી મારું રક્ષણ કરવા તમે મને આ ગુપ્ત પ્રસંગની ઘટનાને કોઈની પણ પાસે વ્યક્ત ન કરવાનું વચન આપો.” ચમકુમારીએ ભગ્ન સ્વરે વિનંતિ કરી.

તમે નિર્ભય રહો. મારા મુખથી આ વાતનો સ્ફોટ પ્રાણાંતે પણ ન થશે, એવું મારું વચન છે.” વંદ્રાવને ચમકુમારીની વિજ્ઞાપિતને ખુશીથી માન્ય કરતાં કહ્યું. અને પછી બોલ્યો—“જવ, મારી ધર્મભગિની, આજની રાત્રિનો સમય વિશેષ નિર્ભયતાથી નિદ્રાઉપલોગમાં નિર્ગમન કરો, જેથી તમારી પ્રકૃતિ સ્વસ્થ રહે. હું પણ નિદ્રાવશ થઈશ.”

ભાઈ તમારો ગહદ્ ઉપકાર થયો. આ કલુષ હૃદય રાત્રિએ મારી કીર્તિ કલુષિત બનાવવાને મને પ્રેરી હતી, પણ તમે મને તે કલુષાના મોહપાશમાંથી મુક્ત કરીને મારી પ્રતિષ્ઠા નિષ્કલંક રાખી મારા પાતિવ્રત્યનો ભંગ કરતાં મને અટકાવી છે, અને મને સદ્માર્ગે ચઢાવી છે. તે માટે તમારી પ્રશંસા કરવાને મારી મંદ બુદ્ધિ-જીર્ણ લાચાર છે. તમે સુખેથી શયન કરો હું જાઉં છું.”

ત્યાર પછી ચમકુમારી વંદ્રાવનના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક નમાવવા લાગી. પણ તેણે તેને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું—“જહેન, મને ઉપકાર વશ ન કરો, જાઓ સુખેથી સુધ જાવ.”

ચમકુમારી ગઈ અને વંદ્રાવનદાસ શય્યામાં પડાને રાત્રિનો અવશેષ ભાગ શાંતિથી નિદ્રામાં વ્યતીત કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મરણોન્મુખ ઉમાકાંત.

ઉમાકાંતને રંગુનથી કલકત્તા ગયાને ત્રણ સપ્તાહ જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. ગત પરિચ્છેદમાં ઉલ્લેખિત થયેલી ઘટના બન્યાને એક સપ્તાહ જેટલો સમય થઈ ગયો હશે. ઉપર્યુક્ત ઘટના બન્યા પછીના દિવસે ચમકુમારી અને વંદ્રાવનદાસ ઉભયે સુખરૂપ નિર્ગમન કર્યા. ચમકુમારીની વૃત્તિઓમાં મહાન પરિવર્તન થયું હતું. કામવાસના તેને હંમેશને માટે ત્યાગ કરી ગઈ હતી. તેનામાં સાધુ વૃત્તિઓ જન્મ પામી હતી. વંદ્રાવનદાસને તે એક સગા ભાઈના કરતાં વધારે આહવા લાગી. તેની સુશ્રુષા કરવામાં કાંઈ ઉણપ આવવા દેતી નહોતી. વંદ્રાવન પણ તેના આવા રહેઠાણથી ઘણો આનંદ પામ્યો હતો. તેની વૃત્તિઓમાં થયેલું પરિવર્તન તે જોઈ શક્યો હતો. પોતે એક આર્ય મહિલાની પ્રતિષ્ઠાનું આવી રીતે રક્ષણ કરી શક્યો અને સાથે પોતાની કીર્તિ પણ અકલુષિત રાખી હતી તેથી તેણે પોતાના દૃઢ નિશ્ચયની સાક્રદ્યતા થયેલી અનુભવી હતી.

ઉભય સુખરૂપ દિવસે પસાર કરતાં હતાં. આનંદ વિહારમાં કાળક્ષેપ કરતાં હતાં. ઉભયનું મન પ્રપુલ્લિત રહેતું હતું. એવામાં એક દિવસે સવારે ચમકુમારી ઉઠીને ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત હતી. જાણે હૃદયમાં અજ્ઞાન ગ્લાનિનો આવિર્ભાવ થયો હોય એમ તેને બેચેની લાગતી હતી. ગૃહકાર્યમાં તેનું ચિત્ત લાગતું નહોતું. જાણે કાંઈ અશુભ સમાચાર સાંભળ્યા હોય અથવા સાંભળવાના આવશે એવો ભાસ દેતો હોય અને તેથી હૃદયમાં ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય તેમ તેનું હૃદય બળ્યા કરતું હતું. તેનું જમણું લોચન ફરકીને પ્રતિક્ષણ તેની હૃદય ગ્લાનિમાં વૃદ્ધિ કરતું હતું. ચમકુમારિના મનમાં બીતી ઉત્પન્ન થઈ. શું અશુભ થવાનું હશે તેની તેને ખબર ન હતી. તેણે

ઘણાંએ વિચાર કર્યા પણ તેને કાંઈ સુઝયું નહિ. આમ શોક
 અસ્ત સ્થિતિમાં તે ગૃહકાર્ય કરતી હતી. દશ વાગ્યાનો સમય
 થતાં વંદ્રાવનને જમવાને માટે બોલાવ્યો. તે જમીને અગી-
 આર વાગતાં ઝોફીસે ગયો. ચમકુમારી હંમેશાં વંદ્રાવનના
 ગયા પછી ભોજન કરતી હતી તેનાં હૃદયમાં થતી અજાત
 વેદનાથી તે, આકુલવ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી તેની ચિન્ત વૃત્તિઓ
 સ્થિર ન હતી. તેનું વદન કમળ આજે ઉદાસ લાગતું હતું. તેના
 વદન પરથી પ્રબુલતા આજે ક્યાં અલોપ થઈ ગઈ હતી તે
 કળી શકાતું નહોતું. તેની મુખમુદ્રામાં આજે ગાંભીર્ય સ્પષ્ટ
 દેખાયતું હતું. તેનું ગૌરવદન આજે નિસ્તેજ લાગતું
 હતું. તેમાંથી રક્ત લાલિમાનો સર્વાંશે લોપ થયેલો જણાતો
 હતો. એ વિચાર મગ્ન અને કર્તાવ્યવિમુદ્ધ હોય એમ જણાતી
 હતી. આવી દશામાં લગલગ બાર વાગ્યાનો સમય થતાં તેણે
 ભોજનશાળામાં જઈને ભોજન કર્યું. પછી પ્રધાન ખંડમાં
 આવીને એક કોચ પર બેસીને મહાન વિચારતરંગમાં ગર્ક
 થઈ ગઈ હોય એમ મુદ્ધ જેવી બેઠી. ત્યાં ઠીક ન લાગવાથી
 તે શયનગૃહમાં ગઈ અને પચાંક શય્યા પર પડીને સહેજ
 નિદ્રા લેવાનો વિચાર કર્યો. હમેશાં જે નિદ્રાદેવીનું આગમન
 સુલભ હતું તે આજે તેની વિચાર વિલીનતાને લીધે દુર્લભ
 જણાવા લાગ્યું. ઘણાંએ ફાંફાં માર્યાં, પણ નિદ્રાદેવી જાણે
 તેની સાથે વૈમનસ્ય દાખવતી હોય એમ તેના પર કૃપા ન
 કરી. ઉલટી તેને વધારે શોકમગ્ન પરિસ્થિતિમાં આણી મૂકી.
 વિચારતાં વિચારતાં ઘણો સમય વ્યતિત થઈ ગયો. પણ તેને
 હૃદય પીડાનું કાંઈ પણ કારણ સમજાયું નહિ. તેનો શોકભાર
 તેની હૃદય વિકલતામાં વધારો કરતો હતો. તેનું કામળ હૃદય
 આભાર વહન કરવાને અશક્ત હતું છતાં પણ એકાંતવાસ
 અને કોઈના તરફથી તાત્કાલીક આશ્વાસન મળવાની આશાના
 અભાવે ધૈર્યવલંબિની થઈને તે સર્વ શોકભાર મુંગે મોઢે સહન
 કરતી હતી. આવી દશામાં તે બેઠી બેઠી વિચાર કરતી હતી
 એવામાં ઉદ્યાનમાં આવતી ગાડીના ગડગડાટનો ધ્વનિ તેને

કણ્ઠગોચર થયો. તે ગાભરી ગાભરી ઉઠીને નજીકના વાતામન પાસે જઈને જોવા લાગી ગાડી આવીને ઉભી રહી તેમાંથી વંદ્રાવન એકલો નીચે ઉતર્યો તેની મુખમુદ્રા શોકગ્રસ્ત હોવાથી ચમકુમારીએ ધાયું કે નજીક કાંઈ શોક સમાચાર સાંભળવાના આંખા હશે. વંદ્રાવનદાસ ગાડીમાંથી ઉતરીને તરતજ સીટી પર ચઢવા લાગ્યો. શું સમાચાર છે તે પુછવાની આતુરતાથી ચિંતાતુર વદને ચમકુમારી સીટી પાસે દોડી. વંદ્રાવન આવતાં વારજ તેણે પુછ્યું, “કેમ ભાઈ, કેમ આજે આટલા વહેલા આંખા? કાંઈ અશુભ સમાચાર તો નથી મળ્યા ને?” આ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ વંદ્રાવનનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુવર્ષા થવા લાગ્યું. આ દૃશ્ય જોઈને ચમકુમારી વધારે ગભરાઈ ગઈ. વંદ્રાવને મુખેથી કાંઈ ન બોલતાં પાકીટમાંથી તાર કાઢીને ચમકુમારીના હાથમાં આપ્યો. તાર હાથમાં લઈને વાંચવાને માટે બોલતાં પૂર્વે ચમકુમારીના હૃદયમાં અવનવા વિચારો આવવા લાગ્યા. તાર બોલ્યો અને જોયું તો કલક-તેથી આવેલો હતો. કલકના એ શબ્દ વાંચતાંજ ચમકુમારીના શરીરે એક મંદ ધ્રુજારી આવી. તે નીચે બેસી ગઈ અને વાંચવા લાગી.

“Umakant unwell boarded to-day receive” Karmallyeo

આ શબ્દો વાંચ્યા કે તરતજ ચમકુમારીના હૃદય પર એક સખત અસહ્ય આઘાત થયો. તેણે મોટેથી આકંઠ કરવા માંડ્યું. તેણે આકંઠનો અવરોધ કરવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના હૃદયને અનેક પ્રકારે શાંત કરવા મન્યન કર્યું. પણ આ વજ્ર પ્રહારસમ સમાચારની એવી તો તીવ્ર અસર તેનાં મર્મસ્થાન પર થઈ હતી કે તેના સર્વ પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. તેનું આકંઠ બંધ ન રહ્યું. ચમકુમારીનું આવું હૃદય ભેદક રૂઢન શ્રવણ કરીને વંદ્રાવનનું હૃદય વધારે ને વધારે દ્રવી ગયું. તેનાં નેત્રોમાંથી પણ અવિરત અશ્રુપ્રવાહ થવા લાગ્યો. ઉભયનું આકંઠ સાંભળીને ઉઘાનનો અનુચર વર્ગ પણ ઉપર દોડી આવ્યો. અનુચર વર્ગને આ શોક સમાચારથી ઘણું લાગી આવ્યું. તેઓ પણ પોતાની શેઠાણીની આવી વિપત્તા-

વસ્થામાં પોતાનો સમભાવ દર્શાવતા હોય એમ તેની સાથે મુક મુખે અશ્રુવર્ષણ કરવા લાગ્યા. ચમકુમારીની મનોવ્યથા વખત જતાં વધતી જતી પોતાને જણાયેલાં અશુભ ચિન્હો તેને હવે ખરોખર સમજાયાં. કાંઈપણ અશુભ સમાચાર મળવાના હોય છે અથવા કાંઈ અભદ્ર ઘટના બનવાની હોય છે તેના થોડા સમય પૂર્વે તે ઘટનાની સાથે સંબંધ ધરાવતાં મનુષ્યોને અશુભ ચિન્હો તે ઘટનાનું કિચિંદ્ર અંશે ભાન કરાવે છે અથવા તેમના હૃદયને કોઈ અજ્ઞાત ચિંતારૂપી ચિતાથી બાળે છે એવી જે સાધારણ માન્યતા છે એ માન્યતાના સત્ત્વને હવે ચમકુમારીને ખરોખર અનુભવ થયો. વંદ્રાવન એક બાજુ ઉઠાસીન વઢને રૂઢન કરતો હતો તેવામાં ચમકુમારી અતિશય આકંઠથી મુર્છિત થઈ ગઈ અને જમીન પર ઢળી પડી. વંદ્રાવન આથી ઘણો ગભરાઈ ગયો. પોતે આવીને આવા શોક સમાચાર તાત્કાલીક ન જણાવતાં થોડો વખત વીત્યા બાદ જણાવ્યા હોત તો આવી સખત અસર ન થાત અને ચમકુમારીની આવી દશા ન થાત એમ તેને એક ક્ષણે લાગ્યું પણ બીજી ક્ષણે તે વિચાર બદલાઈ ગયો અને તેને પોતાના કાર્યની યોગ્યતા સમજાઈ. આવા શોક સમાચાર ચમકુમારીને તત્કાળ ન જણાવતાં વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરવો એ તેને અયોગ્ય લાગ્યું. તેને નિર્ભાન્ત અવસ્થામાં પડેલી જોઈને વંદ્રાવન પોતે તેને સાવધ કરવાને અનુચરોની મદદથી અનેક પ્રકારના ઉપચારો કરવા લાગ્યો. થોડી ક્ષણમાં ચમકુમારી સચેત થઈ. તેનું હૃદય આ વજ્રપાતસમ સમાચારથી વિંધાઈ ગયું હતું. હૃદયની ગ્લાનિ જાણે નેત્રોદ્ધારા માર્ગ પામતી હોય એમ તેમાંથી અસ્ખલિ અશ્રુધારા વહ્યા કરતી હતી. આ સમયે તેનું મુખ દર્શન કરનાર ખરેખર પાષાણ હૃદયત્વ અને નિર્દય મનુષ્યનું હૃદય પણ દ્રવી જાય એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ચમકુમારીની સ્થિતિ ઘણી દયાજનક થઈ પડી હતી. આવી રીતે વંદ્રાવનઢાસ અને ચમકુમારી પ્રાયશઃ અર્ધ કલાક પર્યંત આકંઠ કરતાં રહ્યાં. છેવટે વંદ્રાવને ઉઠીને

ચમકુમારીને આશ્વાસન આપીને તેના શોકાતુર હૃદયની શાંતવના કરવા માંડી, તે બોલ્યો. “ચમકુમારી આટલું અતીવ વિમાસણ કરીને તમારા આત્માને બચ્ચું કદ ન આપો. ઉમાકાંત ગદ્ય કાલના નીકળેલા છે. તેમની સ્થિતિ એવી ગંભીર નહિ હોય. તાર આપવાનું કારણ માત્ર એટલું જ હોવું જોઈએ કે નીકળવાના શોક કલાક પૂર્વે કદાચ તેમની પ્રકૃતિ એચિંતી અસ્વસ્થ થઈ આવી હશે અને તેમના નીકળવાના સમાચાર આપવાના હશે તે સાથે તેમની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિના સમાચારના બે શબ્દો ઉમેરવામાં આવ્યા હશે. તેનો સુખ્ય ઉદ્દેશ એ હોવો જોઈએ કે કદાચ આપણે તેમને સામા લેવાને ન જઈએ અને દરીઆમાં તોફાનને લીધે કદાચ તેમને વધારે અસ્વસ્થતા લાગે તો તેમને કીનારા પર ઉતરતાં વિલંબ થાય. આપણે સામા જઈએ તો તેમની પ્રકૃતિ નાદુરસ્ત છતાં પણ અન્ય મદદથી તેમને પ્રથમ ઉતારવાની ગોઠવણ કરી શકીએ. તાર સમાચારથી તમે ધારો છો એવી ગંભીર માંદગીના ભોગ તેઓ નહિ થઈ પડ્યા હોય. ખૂબ! ધીરજ રાખો, પરમાત્મામાં વિશ્વાસ રાખો. તેણે રચેલા કોઈ પણ પ્રાણીનું અશ્રેય કરવામાં તે પોતાનું સામર્થ્ય નથી દાખવતો. તે જગન્નિર્મતા દયાળુ વિપ્રવેશ્વર જેનું હૃદય હમેશાં અનુરાગપૂર્ણ છે તે મનુષ્ય માત્રનું શ્રેય કરવામાં તત્પર છે. કદાચ મનુષ્ય શિરે વિપત્તિઓ આવે છે તો તેમાં તે દયાનીધિ પરમાત્માનો લેશ માત્ર દોષ નથી. મનુષ્ય માત્ર પોતાના ગત જન્મના કર્મોનુસાર આ જીવનમાં સુખદુઃખનો ભાગી થાય છે. સુખ અથવા દુઃખ અદૃષ્ટને હાથ છે. વિધિના ગુપ્ત લેખ કોઈથી કળી શકાતા નથી. તેની ગતિ હમેશાં અકળ છે. તેનાં કાર્યો અતર્ક છે. તત્સંબંધે તર્ક કરવાની અથવા તે કળી શકવાની જો આપણે સુદ્રવૃત્તિઓવાળાં મનુષ્યોમાં શક્તિ હોત તો આ સ્પષ્ટભંશુર સંસારમાં કોઈ પણ મનુષ્ય અથવા પ્રાણીઓ વિપત્તિની શ્રંખલામાં ઝકડાયલા દૃશ્યમાન થાત નહિ. દૈવે નિર્માણ કર્યું હશે તેમ બનશે. તેમાં શોક કરવાનું કોઈ કારણ નથી. શોક કરવાથી આપણા અદૃષ્ટના

લેખ ફીટી શકાવાના નથી. માટે શોક કરવો વૃથા છે. બીજું મનુષ્યનું પ્રારબ્ધનો તેને સાનુકુળ હોય છે તો અનેક વિપત્તિઓની શ્રંખલાથી બધ્ધ થયો હોય તો પણ ક્ષણમાત્રમાં વિના પ્રયાસ મુક્તિ પામે છે. દૈવેચ્છા કેવળ અનુલંબનીય છે. દૈવ પ્રતિકુળ હોય છે તો મુખ્ય પ્રાપ્તિને અર્થે આદરેલા સર્વ મનુષ્ય પ્રયત્નો વિક્ષણતામાં પરિણામ પામે છે. તે વખતે તેની ખ્યાદ, તેનું કૌશલ્ય, તેની લક્ષ્મી, તેનો પરિવાર, તેનું મિત્ર તથા આત્મજન મંડળ વિગેરે કોઈ પણ તેને સહાયબૂત થઈ શકતું નથી. ખંડેન! તમારે પ્રારબ્ધ પર આધાર રાખીને વૃથા શોક ન કરવો જોઈએ. તમારા મસ્તિષ્ક પર કૃપાસ્થ સમજી કુમતું વિપત્તિ વાદળ ક્ષણમાં વિખરાઈ જશે. ધીરજ ધરો અને શોકનો પરિત્યાગ કરો. દૈનિક વ્યવસાયમાં તમારું ચિત્ત પરોવો જેથી તમારી હૃદય વ્યથતા અને મનોવ્યથા ઓછી થશે. ઉમાકાંતલાઇને લઇને આવવા નીકળેલી વરાળનૈકા કાલે પ્રાતઃ કાલમાં આવવાની વક્રી છે. હવે માત્ર થોડાજ કલાકની વાર છે. પછી તમને તેમનું સુખદર્શન કરવાને લાલ મળશે. તેમને સુખરૂપ જોઈને તમારા હૃદયનો શોકભાર તદ્દન નિર્મૂળ થશે. ખંડેન! હું તમને શોક કરવાની અથવા ચિંતાતુર રહેવાની મના નથી કરતો કારણ કે આર્થ કુલાંગનાનું જીવન સર્વસ્વ તેના પતિ છે. પતિના દુઃખે દુઃખી અને તેના સુખે સુખી રહેવું એ પ્રત્યેક આર્થ કુલાંગનાનો ધર્મ છે. તમે તમારો ધર્મ પાળો પણ આમ વૃથા શોક ન કરો.”

વંદ્રાવને આ પ્રમાણે ચમકુમારીની સંતોષ હૃદયને શાંતવના આપી. તે કાંઈ શાંત થતી જણાઈ ત્યારે તે ઉઠીને વિચારમગ્ન હોય એમ આમતેમ પ્રધાન ખંડમાં ફરવા લાગ્યો. ચમકુમારી ઉઠીને પાક નિષ્પત્તિ ગૃહમાં જઈને સાયંકાલના ભોજનની તૈયારી કરવા લાગી. ભોજન તૈયાર થયા પછી વંદ્રાવને, જેકે તેને આજે રૂચી નહોતી છતાં પણ કાંઈ જમી લીધું અને ચમકુમારીને જમવા માટે બેસાડીને પાછો પ્રધાન ખંડમાં આગ્યો.

અને આરામાસન પર બેઠો. ચમકુમારીએ પણ રૂચી અનુસાર જમી લીધું, અને પછી વંદ્રાવનની પાસે આવીને બેઠી. અંજે ઉભયનાં વહન શોકાતુર અને મ્હાન જણાતાં હતાં. હમેશની નૈસર્ગિક પ્રપુલ્લતા અને પસન્નતાને સર્વાંશે અભાવ જણાતો હતો. બંને ઘણો સમય મૌન બેસી રહ્યાં. કવચિત વચમાં પરસ્પર કાંઈ વોતચીત કરતાં પણ આજે હમેશના ક્રમાનુસાર કાંઈ ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ નહિ. ચર્ચા કરવાને તેમનાં હૃદય તત્પર નહોતાં. વંદ્રાવન આજે હમેશ માફક સાંજે જમીને બહાર ફરવા ગયો નહોતો. પણ ઉદ્યાનમાં બેસી રહ્યો હતો. ઉદ્યાન પાલકો સૌ સૌના કામમાં મથેલા હતા. આવી શોકમય અવસ્થામાં ઉભય દીર્ઘકાલ પર્યંત બેસી રહ્યાં. લગભગ રાત્રિના નવ વાગ્યાનો સમય થતાં ચમકુમારી નિરાશવદને પોતાના શયનગૃહમાં ગઈ. અને ત્યાર પછી વંદ્રાવનઠાસ પણ પોતાનું વાંચવાનું પુસ્તક તથા વર્તમાન પત્ર લઈને પોતાના શયનમંદિરમાં ગયો. ચમકુમારી શય્યામાં પડી પડી મ્હાન વિચાર પરંપરામાં ગુંથાઈ હતી. વિચારમાળા લાંબો સમય લંબાઈ નહિ. નિરાશાને લીધે તેને થોડીવારમાં નિદ્રા આવી ગઈ. વંદ્રાવન પણ લગભગ અગિયાર વાગ્યાનો સમય થતાં આંખો બેરાવાથી નિદ્રાવશ થયો. ઉભયે રાત્રિનો અવશેષ કાળ નિર્વિદ્ને સુખ શાંતિથી વ્યતિત કર્યો. બીજે દિવસે સવારમાં ઉમાકાંતને લઈને આવવા નીકળેલી વરાળનૌકા કલક તેથી આવવાની હતી. તેથી બંને વહેલાં ઉઠ્યાં. ચમકુમારીને રાત્રે નિદ્રા આવી હતી પણ અભંગ નિદ્રા આવી નહોતી. ઘડી ઘડીમાં તેના મગજમાં ઘોળાતા વિચારો તેની નિદ્રાનો ભંગ કરતા. પાછી તે તરતજ નિદ્રાવશ થતી. આવી દશામાં તેણે ભગ્ન નિદ્રા ઉપલોગ લઈને રાત્રિ વ્યતિત કરી હતી. લગભગ છ વાગતાં બંને ઉઠ્યાં. ચમકુમારીએ સમય સુચકતા વાપરી પોતાનો મનોનિઘ્રહ બાળની રાખ્યો હતો. વંદ્રાવનને તેણે સુખ પ્રક્ષાલનાદ કિંચાની ઉપયોગી સામગ્રી આણી આપી. વંદ્રાવન ઝટપટ સુખ માર્જન કરીને પરવાર્યો અને લગભગ સાત વાગતાં પુલ પર જવાને તૈયાર થયો. ચમકુમારીને સાથે લેવાથી અને કદાચ ઉમાકાંતની

સ્થિતિ ચિંતા કરાવે એવી હોય તો તેથી તે કામળહૃદય વધારે ગભરાઈ જાય તેથી તેને સાથે ન લેતાં વંદ્રાવનદાસ એકલો જ જવા નીકળ્યો. એક ગાડી બોલાવી તેમાં આરૂઢ થઈ તે પુલ પર આવી પહોંચ્યો. વરાળનૌકા દુરથી આવતા જલ પ્રદેશમાં દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. થોડીક ક્ષણુ તે આમતંમ ફરીને કાળક્ષેપ કરવા લાગ્યો. વરાળનૌકા જે પ્રતિક્ષણુ પાસે આવતી હતી. તે હવે છેક પુલની સન્નિધમાં આવી. પછી ઉતાડ્યોને ઉતરવાની સગવડ કરવાને સીડીઓ મુંકવામાં આવી. પ્રથમ તો પ્રથમ વર્ગવાળા મુસાફરોને ઉતરવાની સગવડ કરવામાં આવી. શેઠ કરમાલીની કંપનીનું નામ ધણું મશહુર હોવાથી વંદ્રાવને પોતાની ઓળખાણુ તથા પોતાના નામને વીઝીટીંગ કાર્ડ આપી નૌકામાં જવાની પરવાનગી મેળવી તે તરતજ અંદર ગયો. તેના અંદર ગયા પછી તેની પેઢીના બેચાર માણસો જેમને ઉમાકાંતની માંદગીના સમાચાર વિદિત હતા તેઓ આવી પહોંચ્યા હતા. વંદ્રાવનદાસ નૌકાના આંતર ભાગમાં જઈને દ્વિતીય વર્ગના દરેક કક્ષમાં જઈને ઉમાકાંતની શોધ કરવા લાગ્યો. બે ત્રણ કક્ષમાં તપાસ કરતાં એક કક્ષમાં ઉમાકાંત બિછાના પર સુતેલો અને તેની પાસે નૌકા કંપની તરફથી રાખવામાં આવેલો ઢાકતર તેની સારવાર કરતો જોવામાં આવ્યો. વંદ્રાવન એકદમ તે તરફ ધસ્યો અને ક્ષણુ માત્રમાં બિછાના પાસે જઈ પહોંચ્યો. વંદ્રાવનને જોતાંજ ઉમાકાંતનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેનાં ચક્ષુમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકવા લાગ્યાં. પોતાના મિત્રની આવી દયાજનક સ્થિતિ જોઈને વંદ્રાવનનું સ્નેહાર્દ્ર હૃદય પણ દ્રવી ગયું. તેનાં નેત્રો પણ અશ્રુ વર્ષાવવા લાગ્યાં. માયાળુ સ્વભાવને ઢાકતર આ દૃશ્ય જોઈને ઘણો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. વંદ્રાવનને જોઈને પોતાના દરદીની આવી સ્થિતિનું કારણ તે સમજી શક્યો. તુરત તેણે ઉમાકાંતને ધીરજ આપતાં કહ્યું: “ભાઈ, હવે તમારે ગભરાવાનું કારણ નથી. આપણે હવે રંગુનમાંજ આવ્યા છીએ. તમરો વ્યાધિ એવો ગંભીર નથી કે જેથી તમારે આટલા ચિંતાતુર થઈને તમારા મિત્ર વર્ગને આમ ગભરાવી નાંખવો.

જોઈએ. જુઓ! આ તમારા મિત્ર તમને લેવાને માટે આંખા
 છે તેમનું હૃદય પણ તમારા નિરાશાવદન અને અશ્રુપૂર્ણ
 નેત્રોને જોઈને રૂદન કરવા લાગ્યું છે. ધીરજ રાખો, દુઃખ એ
 પ્રત્યેક મનુષ્યને માટે નિર્માણ થયેલી ઘટના છે. તેને અપૂર્વ
 સહનશક્તિથી સહન કરવું જોઈએ.” પછી વંદ્રાવન તરફ
 ફરીને કહ્યું: “ભાઈ, તમે પણ આમ ધૈર્ય ત્યાગ ન કરો.
 તમારા મિત્રની પ્રકૃતિ વખત જતાં સુધરતી ગઈ છે. જળ-
 પ્રવાસને લીધે તેમને સાધારણ વધારે માંદગીનો ઉપદ્રવ થયો.
 તમે તેને ઉતારવાની સર્વ તૈયારી કરો. મારાથી બનતી મદદ
 હું આપવાને તૈયાર છું.” પછી ઢાકતર ગયો અને જોયાર
 મજુરો પાસે એક ખાટલો ઉપડાવી લાવીને આંખો. વંદ્રાવન
 અને તેણે ઉમાકાંતને બેઠો કરી તેમાં સુવાડ્યો. ઉમાકાંતે છેક
 અશક્ત થઈ ગયો નહોતો. કિન્તુ તેને અતિશય જાડા થવાથી
 અને ખાધેલું અન્ન પેટમાં ટકી ન શકવાથી તેનાં ગાત્રોમાં
 અશક્તિ અને દુર્બળતાને પૂર્ણ સંચાર થયો હતો. ઘણા
 પ્રયાસે તે ઉઠી શકતો હતો, પણ ઉઠતાં તેને ચક્કર આવતા
 અને રખેને ગબડી પડશે એવી ધારતી રહેતી. આવા કારણથી
 ઢાકટરે તેને ઉઠવાની મના કરી હતી. શય્યામાં સુતા પછી
 ઉમાકાંત પ્રથમ વંદ્રાવન અને પછી પેલા માયાળુ ઢાકતર
 સામુ જોઈને બોલ્યો. “સાહેબ, આપ મને મદદરૂપ ન થઈ
 પડ્યા હોત, મારા જાડાને સહેજ અટકાવવાને આપે પ્રયાસ
 ન કર્યો હોત અને મારી શય્યા પાસે અખડ ઉપસ્થિત રહીને
 મારી સુશ્રુષા કરી ન હોત તો મારો આ દેહ ક્યારનેએ મૃત્યુ
 શરણ થઈ ગયો હોત.” પાછું વંદ્રાવન સામુ જોઈને “ભાઈ,
 આ મારો જીવનઢાતા છે. તેમની ઉદાર વૃત્તિ અને ઉપકાર
 વૃત્તિની પ્રશંસા કરવાને મારી આ મંદ બુદ્ધિ જીવ્વમાં હાલ
 સામર્થ્ય નથી. ભાઈ! તેમને મહાન પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરજી
 મારું રક્ષણ કરવાને અને મારા પ્રાણને ટકાવી રાખવાને મોકલ્યા
 છે. ઢાકતર અને ધર્મ ગુરૂઓએ પોતાના દરદી અને અનુ-
 યાથીઓનું પ્રજાવત્ પાલન કરવું જોઈએ એવી ઉક્તિને આજે
 મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે. ખરેખર! આ ઢાકતર દયાની

સાક્ષાત્કાર મૂર્તિ છે. તેમને એક સૃષ્ટિ પરના દેવતા અથવા દેવદુતની ઉપમાં આપું તો પણ મારી ઉપકારની લાગણી મથાર્થ વ્યક્ત કરી શક્યો. એમ ગણાય નહિ લાઇ ચાલો ! હવે મને લઇ જાવ.” આટલું બોલી ઉમાકાંત ઘણો શ્રમિત થઇ જવાથી અને શ્વાસ ભરાઇ આવવાથી તે અટક્યો. તરતજ મનુરોએ ઉમાકાંતને ખાટલો ઉપાડ્યો. આગળ ઢાકતર અને વંદ્રાવન માર્ગદર્શક તરીકે ચાલતા હતા. નૌકાના અનેક ભાગોમાંથી પસાર થઇને ખાટલાને ઉચકીને મનુરો નૌકાની બહાર આવ્યા. બહાર આવીને ઉભેલા ઉમાકાંતની ઓપ્રીસના મિત્રમંડળે વંદ્રાવનને આવતો જોતાંજ ઉમાકાંતની કેવી દશા છે તે જોવાની જીજ્ઞાસાથી સામા દોડ્યા. ખાટલા પાસે આવી પહોંચતાં શય્યાવશ ઉમાકાંતે તેમને જોઇને હસ્તદ્વય જોડીને સર્વને પ્રણામ કર્યા. સર્વેએ તેને સામા પ્રણામ પ્રણાય કરીને પોતાનો દયાભાવ વ્યક્ત કરતાં આંખમાંથી અશ્રુ સાર્યાં. પુલ બહાર નીકળવાના માર્ગ પાસે આવતાં અને ત્યાંથી પાછા જવાની મરજી બતાવતાં વંદ્રાવને ઢાકતરને ઘણા ઉપકારના શબ્દોથી અને ઉમાકાંતે શય્યામાં પડ્યા પડ્યા એક મધુરસ્મિત તથા સલામથી રજા આપી. ઢાકતરે પણ પાછા વળતી વખતે ઉભયને કહ્યું : “ તમે પ્રીતર ન કરશો. બનશે તો આજે સાંજે તમારા નિવાસસ્થાને તમારી પ્રકૃતિની ખબર લેવા આવીશ. પણ તમારું ઠેકાણું આપો તો સારું.” વંદ્રાવને પોતાના નિવાસ ગૃહનો નંબર તથા રસ્તાનું નામ આપ્યાં. ઢાકતર વિદાય થયો. અને વંદ્રાવન તથા તેના બીજા માણસો ઉમાકાંતના ખાટલાને મોટર પાસે લાવ્યા. અને તેને મોટરમાં બેસાડ્યો. માત્ર વંદ્રાવન સિવાય સર્વ વિદાય થયા. વંદ્રાવન મોટરમાં બેસીને ઉમાકાંત સાથે ઉદ્યાનગૃહ તરફ આવવા નીકળ્યો. લગભગ અડધા કલાકમાં એટલે નવ વાગ્યાના સુમારે બંને ઉદ્યાનમાં આવી પહોંચ્યા. ઉમાકાંતને કાંઈ પણ શ્રમ ન પડે એવી સંભાળથી ઉપર લઇ જઇને ચમકુમારીવાળા શયનગૃહમાં પર્ચક શય્યા પર સુવડવામાં આવ્યો. મોટરને નાહ સાંભળીને ચમકુમારી જે માતઃકાળથી પોતાના પતિના આગમનની માર્ગ

પ્રતીક્ષા કરતી હતી તે તરતજ ઉઠીને સામી ગઇ હતી. પોતાના પ્રિયતમનું સુખદર્શન કરી કૃતાર્થ થઇ. પરંતુ તેની આવી દયાજનક સ્થિતિ અને કૃશ થઇ ગયેલું શરીર જોઇને તેનું અત્માર સુધીનું ટકી રહેલું ધૈર્ય ખુટી ગયું. તેણે અશ્રુ પ્રવાહથી સર્વ કપોલ પ્રદેશ ભીંજવી નાંખ્યો. વંદ્રાવન તથા ઉમાકાંતના આશ્વાસનદાથી શબ્દોથી તેની ગભરાયેલી લાગ-ણીઓનું સમાધાન થયું. વંદ્રાવન પોતેજ ઉમાકાંતની સેવામાં ઉપસ્થિત રહેવાનું કહ્યાથી ચમકુમારી ભોજન વિગેરેની તૈયારી કરવામાં પ્રવૃત થઇ. થોડીકવારમાં દાકતરને બોલાવવા ગયેલો માણસને તેને સાથે લઇને આવ્યો. દાકતરે આવતાંજ ઉમાકાંતની હાલત ઘણી ઝીણવટથી જોયા પછી નાડી સ્પર્શ કરીને તેની ચલન વલનની ગતિ બરોબર તપાસી દાકતરના હૃદયમાં કાંઇ ભીતી ઉત્પન્ન થઇ. તેનાં ફેફસાંની ગતિ તપાસવાની નળીકા કાઢીને તેની ગતિ તપાસી. આ સિવાય અનેક પ્રકારની દાક-તરી ચિકિત્સા કરીને તેણે વંદ્રાવનને પાસે બોલાવી બહાર લઇ જઇને કહ્યું: “જુઓ, દરદીની સ્થિતિ ભયંકર લાગે છે. કિન્તુ એટલી બધી ચિંતા કરાવે એવી નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે તમારે સાવચેતી રાખવી સારી છે. તમે સમજો છો કે હમારે જીવન ટકાવી રાખવાને બનતો પ્રયાસ કરવાનો છે. હમે દાકતરો મનુષ્યના સ્થુળદેહ પરજ અંજમાયશ કરી શકીએ છીએ. કિન્તુ તેના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થતું અટકાવવું એ હમારા કળા નૈપુણ્યના શક્તિપ્રદેશની મર્યાદા બહાર છે. દરદીને માટે મારાથી બનતો પ્રયાસ કરીશ. પણ તેના પુરેપુરા સાજ થવાની ખાતરી હું તમને આપી શકતો નથી તેના રોગનું મૂળ બદલજીમી છે. તેનાં આંતરડાં મંદ ગતિવાળાં અને શુષ્કચેતન રહીત બની ગયાં છે સાંજે મારી સાથે એક બીજા દાકતરને લાવીશ હાલ તો મારી સાથે એક માણસને દવા લેવાને સારું મોકલો.” એમ કહીને દાકતર પોતાની સાથે એક માણસને લઇને ચાલતો થયો. વંદ્રાવન દાકતરને આવે અભિપ્રાય સાંભળીને ચિંતાતુર વદને પાછો શય્યા પાસે ગયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ઉમાકાંતનું અવસાન.

જળપ્રવાસથી થયેલા અથાગ પરિશ્રમ અને પ્રવાસ દરમ્યાન તેની પ્રકૃતિની અસ્વસ્થતાને લીધે નૌકામાંથી ઉતરીને ઉદ્યાન નિવાસગૃહમાં આવ્યા પછી ઉમાકાંતની સ્થિતિ કાંઈ વધારે શોક અને ચિંતા કરાવે એવી થતી ગઈ. ઝાડાનું જોર વજત જતાં વધતું જતું હતું. તેને એકદમ બંધ કરવાનો ઉપચાર કરવો એ ઢાકતરને સલાહભર્યું ન લાગવાથી તેણે ધીમે ધીમે બંધ થાય એવા ઉપચારો શરૂ કર્યા. તેના શરીરમાં મંદબળનો પ્રવેશ પણ થઈ ચુક્યો હતો તેથી ઢાકતરને ભયભીત થવાનું એક વધુ સમજાઈ આવ્યું. એક સમયાવરણે જરૂરને ઝડપે પ્રવાહને અંકુશિત કરવા એ ઘણું કઠણ કાર્ય હતું. છતાં પણ ઢાકતર ઘણો બાહોશ અને કળાકુશળ હોવાથી ઉમાકાંતના વ્યાધિની બરોબર ચિકિત્સા કરી શક્યો હતો. અને તેના પ્રભાવે કરીને તે ઘણી દક્ષતાથી ઔષધો પચાર કરવાને હિમ્મતવાન થયો. તે પ્રતિદિન બે વખત દહીંને તપાસવાને અને ચોગ્ય લાગે તો દવા આપવામાં કાંઈ ઘટતો ફેરફાર કરવાનો હોય તો તે જોવાને માટે આવતો હતો. પ્રથમ દિવસે સાંજે ઢાકતર પોતાની સાથે એક ખીબા ઢાકતરી કળા વિદ્યાચક્ર અને અનુભવી વૃદ્ધ ઢાકતરને લઈને આવ્યો. બંનેએ ઘણી ચોકસાઈથી ઉમાકાંતના વ્યાધિની ચિકિત્સા કરી. વૃદ્ધ ઢાકતરને પણ ઉમાકાંતના વ્યાધિમાંથી બચવા પામશે કે કેમ તે વિષે શંકા થઈ. તેણે પોતાનો મત પોતાના સાથીને જણાવ્યો. વંદ્રાવને કેટલોક વખત તેમની સાથે ગુપ્ત મસલત ચલાવીને તેમને પોતાનું કાર્ય બરોબર સંભાળપૂર્વક અને કુશળતાથી કરવાની પ્રાર્થના કરી, અને બનતા પ્રમાણે ઉમાકાંતના પ્રાણ બચાવવા પ્રયત્ન કરવાની સુચના કરી. બંને

ઢાકતરે સાથે વિઢામ થયા. અને રાત્રિએ નિદ્રા આવે એવી ગોળી ઢઢીને ગળાવવાને માટે આપતા ગયા.

ઉમાકાંતને ઝાડાને ઉપદ્રવ મુખ્યત્વે કરીને દિવસના સમયમાં વધારે થતો. રાત્રિએ તેને ગોળી આપવાથી કાંઠક ભગ્ન નિદ્રા આવી તેથી તેની પ્રકૃતિ પુનઃ કાંઠ સ્વસ્થતા ધારણ કરવા લાગી. જે જ્વરનો તેના શરીરમાં પાઢ સંચાર થયો હતો તે ઘડીકમાં ઉતરી જતો અને ઘડીકમાં વધતો. કિન્તુ તે ઘણું અનિયમિત હતો. રાત્રિએ વંદ્રાવન અને ચમકુમારી ઉભય ઉમાકાંતની શય્યાની એક એક બાજુએ બેઠાં બેઠાં તેની સુશ્રુષા કરતાં હતાં. થોડોક સમય જતાં પતિ શય્યા પાસે બેસવાથી ચમકુમારીની ઢશા વધારે બગડતી જોઇને, અને રખેને દીર્ઘકાલ પર્યંત બેસી રહેવાથી તેના મગજપર પ્રાણુઘાતક આઘાત થાય એવા દીર્ઘદર્શી વિચારથી વંદ્રાવને તેને થોડોક સમય નિદ્રા લેવાને સમજાવી કે જેથી તેની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ ન થાય. મહાપ્રયાસે અને ઘણા આગ્રહથી ચમકુમારી સુવાને માટે ઉઠી. વંદ્રાવનની ઓપ્રીસના બે ત્રણ માણસ રાત્રિએ મઢઢને માટે આવેલા હતા તેમાંના એકને પોતાની પાસે બેસાડયો. ઉમાકાંત ઘડીકમાં ઉંઘતો અને ઘડીકમાં જાગતો. ઘડીકમાં ગભરાઈ જતો અને નાભિમાં થતા અસહ્ય ઢરઢના આ વેગને લીધે કરાંઝીને ખુમો પાડતો. ઘડીકમાં વંદ્રાવનનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહેતો “ભાઈ, મારા પ્રાણ હવે બચે એમ મને આશા લાગતી નથી. પણ જુઓ! તમારી લાભીને આ વાત ન જણાવશો. રખેને તે બિચારી અત્યંત ભગ્નહૃદયા થઈને મારા દુઃખે પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કરે. તેનું હૃદય ઘણું કોમળ છે.” અતિશય દુર્ગંજતાના પ્રાબલ્યને લીધે બોલતા બોલતાં તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ જતો. તેથી વંદ્રાવન તેને નમૃતાપૂર્વક કહેતો “ભાઈ, આમ નિરાશ ન થાવ. તમારા પ્રાણને કાંઈ હાની થવાની નથી. તમારો વ્યાધિ ઢાકતરના સમજવામાં આવી ગયો છે. બે ચાર દિવસમાં તમને સંપૂર્ણ આરામ થશે. ફીકર ન કરો. શાંત ચિત્તે નિદ્રા લ્યો કે જેથી તમને કાંઠક શાંતિ મળે. આમ નાહક

સંતાપ કરીને તમારી માનસિક વ્યથતામાં વધારો ન કરો.” ઉમાકાંત શાંત થતો અને નિદ્રાવશ થવા પ્રયત્ન કરતો. મહા મહેનતે નિદ્રાદેવી તેના પર કૃપા કરતી. પ્રહર અર્ધપ્રહર નિદ્રાવશ રહેતો અને પાછો વેદનાના આવેગથી જાગૃત થતો. પુનઃ પાછો ઉપર પ્રમાણે ઊભાતો. પુનઃ વંદ્રાવનં તેને આશ્વાસન આપતો. પ્રથમ રાત્રિ તો વંદ્રાવને નિદ્રારહિત વ્યતિત કરી. પણ દ્વિતીય રાત્રિએ ચમકુમારીએ મધ્યનિશા સુધી નિદ્રા લીધી. પછી ઉઠીને વંદ્રાવનને થોડીક વાર આરામ લેવા જણાવ્યું. વંદ્રાવને તે રાત્રિએ મધ્યનિશા પછી નિદ્રા લીધી. જેટલો સમય ચમકુમારી પોતાની શય્યા પાસે બેસતી તેટલો વખત ઉમાકાંત ધૈર્મ્ય ધારણ કરીને તેને પણ ધૈર્મ્ય ધારણ કરવાનું કહેતો. બ્યારે તેની નિદ્રાનો ભંગ થતો ત્યારે ચમકુમારીના મુખ સામું જોઈને તે કહેતો. “પ્રિમા, તું ગભરાઈશ નહિ. માફ લવન સુત્ર તુટવાની ભીતીને તારા હૃદયમાં સ્થાન ના આપીશ. મનુષ્યદેહ હંમેશાં એકજ પ્રકૃતિનો ઉપલોગકર્તા નથી. દેહ પ્રકૃતિનો દાસ છે. સદાકાળ મનુષ્ય દેહની પ્રકૃતિ એકજ નથી રહેતી, તેમાં અનેક પરિવર્તનો થતાં કરે છે. મારી પ્રકૃતિ પણ કાળ-ખળથી અસ્વસ્થ થઈ છે. થોડા સમયમાં હું સ્વસ્થ થઈશ. તું નિરાશાનો પરિત્યાગ કર. પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરશે એવો તેને નિર્દય અને દયાશૂન્ય ન ધારીશ. તેની કૃપાથી હું સારો થઈશ.” આવાં આવાં અનેક આશ્વાસનદાયક વચનોનું ઉચ્ચારણ કરીને ઉમાકાંત ભગ્નહૃદય ચમકુમારીના સંતપ્ત હૃદયનું શાંતવન કરતો અને ધીરજ આપતો. ચમકુમારી વધુ ભાવણ ન કરતી પણ પ્રાયુત્તરમાં માત્ર કહેતી. “ઠાણા, તમારું લવનસુત્ર લીધ-કાલિન થાય અને તમે પુનઃ સ્વસ્થ થાવ એજ જોવાની મારા અધીરાં નેત્રોની ઇચ્છા છે. પ્રભુ તમને સત્વર આરામ કરે.”

આવી પરિસ્થિતિમાં ઉમાકાંતે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ વ્યતિત કરી. ચોથે દિવસે સવારથી તેના વ્યાધિનું જોર વધવા લાગ્યું. જે લજ્જાવરનો તેના શરીરમાં પાદસંચાર થયો

હતો તે પણ પોતાની સજ્જાનું પ્રાબલ્ય જમાવતો હતો. આજે તેનું શરીર ઉબ્જતાથી ધગધગતું હતું. ઝાડા બેથુમાર થયા કરતા હતા. ચમકુમારી, વંદ્રાવન અને સર્વેને ઉમાકાંતના પ્રાણ હવે વધુ ટકી શકશે નહિ અને તે હવે આ ક્ષણભંશુર સંસારનો થોડાક કલાકનો પ્રાણુ છે એવું જણાતું હતું, તેથી તેમણે સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરવા માંડી હતી. ઉમાકાંતને પોતાને પણ પોતાનું જીવન તૂટવાનો ભય લાગ્યો હતો. તેથી તેણે અગમચેતી અને દીર્ઘદર્શીત્વથી પોતાની સર્વ વ્યવસ્થા પોતાની પત્નિ અને વંદ્રાવન પાસે કરાવવા માંડી હતી. પોતાનો ઉત્તરાધિકારી કોઈ ન હોવાથી તેણે પોતાની સર્વ મિલકતની માલિક પોતાની પત્નિને બનાવી અને વંદ્રાવનને તેનો સલાહકાર અને વ્યવસ્થાપક નીમ્યો. વંદ્રાવને આ કાર્યભારનું વહન કરવાની વિના સંકોચે તત્પરતા બતાવીને પોતાના મિત્ર ધર્મની બળવણી કરી. જેમ જેમ દિવસ ચઢતો ગયો તેમ તેમ ઉમાકાંતની સ્થિતિ વધુ ભયંકર થતી જણાઈ. દાકતરોએ પણ હવે આશા મુકી દીધી. શેઠ કરમાલી વિગેરે જે જે ગૃહસ્થો અને સંબંધીઓ આજે આવ્યા હતા તેમને પણ ઉમાકાંતના પ્રાણ વિષે શંકા લાગવાથી તેઓએ યોગ્ય આશ્વાસનદાયક શબ્દોથી વંદ્રાવન અને ચમકુમારીના મનનું શાંતવન કર્યું. માંદગીના સમાચાર મળતાં દુર્મિલા પણ આજે આવી હતી. ચમકુમારીએ તેને કાંઈ પણ પ્રશ્નો ન પુછતાં માનયુક્ત શબ્દોથી બોલાવીને બેસાડી હતી. આ દૃશ્ય જોઈને દુર્મિલાનું હૃદય પણ ભગ્ન થઈ ગયું. તેણે પાંડેજ પોતાના અપહરણનો સર્વ વૃતાંત ઇત્યંભૂત સ્ફોટ કર્યો અને ચમકુમારીની દુઃખ ભગિની થવાને ઉત્સુક હોય એમ તેણે ક્ષમાની ચાચના કરી. ચમકુમારીને હવે સર્વ ગુપ્ત રહસ્યની માહિતી મળવાથી પોતાના ભાગ્યનો લક્ષાવધિ ઉપકાર માન્યો. અને પોતાની કીર્તિ નિષ્કલંક રાખવા માટે પ્રભુનો પાડ માન્યો. કિન્તુ આવી લાગણીઓ અદ્યપકાલ પર્થત રહી. બીજી ક્ષણે તેને પોતાના મસ્તિષ્ક પર અજીમતી વિપત્તિના વાદળનું સ્મરણ થઈ આવવાથી તેની મનસ્વિતા વધી.

સાથેકાળ સુધીને સમય મરણોન્મુખ ઉમાકાંતે આવી રીતે સખત વેદનામાં પસાર કીધો. રાત્રિ થતાં તેને શ્વાસો શ્વાસ ઘણો બેસળું આલવા માંડ્યો. નાભિથી કંઠ સુધીને સર્વ પ્રદેશ અવિરત ઉછાળા મારવા લાગ્યો. આ સમયે યમ-કુમારીને પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ભવેલી ગુપ્ત પ્રેમવાસનાનું સ્મરણ થઈ આવતાં તેણે વંદ્રાવનની સંમતિથી ઉમાકાંતના કણું વિવર પાસે મુખ રાખીને પોતાના અતિક્રમની કબુલત કરી, અને સર્વ હેવાલ તેને કહી સંભળાવ્યો, અને છેવટે ક્ષમાની માયના કરી. ઉમાકાંત કાંઈ બોલ્યો નહિ પણ તેના મુખ પરથી એક સ્મિત વહરી પસાર થઈ. તે સહજ પ્રસન્ન-વદન જણાયો. પછી ઘણા શ્રમે શ્વાસ રૂંધન કરીને બોલ્યો. “ભાઈ વંદ્રાવન, તમે મારી પ્રતિષ્ઠા નિષ્કલંક રાખી છે. તમે એક મિત્ર રત્ન છો. તમારા જેવા સન્નિમત્રથી આજે હું નિઃસંતાન છતાં પણ ઉર્જવળ દેખાઉં છું. મિત્ર જેવી તમે મારી કીર્તિ જ્યોતિનું રક્ષણ કર્યું છે તેવું હમેશાં કરજો અને સદ્બોધ આપજો. ભગિની સમ તેના પર સ્નેહ રાખજો. અને મારા મરણ પછી તેનું રક્ષણ કરજો. પરમાત્મા તમને દીર્ઘાયુષી કરે. ખસ! વધુ શું કહેવું! તમે જ્ઞાની છે.” આટલું બોલતાં તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો. નાભિપ્રદેશથી છુવન તાંતુએ છુટા પડતા હોય અને પ્રાણિક્રમણ થવાની સર્વ તૈયારી થતી હોય એમ ઉમાકાંતની સર્વ ચેષ્ટાઓથી જણાતું હતું. ધીમે ધીમે નાભિથી કંઠ સુધીને જે પ્રદેશ ઉછાળા મારતો હતો તેને બદલે હવે માત્ર વક્ષઃસ્થળ અને તેની ઉપરનો ભાગ ઉછળવા લાગ્યો. પ્રાણ વિસર્જન કરતાં આ ચર્મ દેહને વધુ કષ્ટ થતું હોય એમ ઉમાકાંતનું શરીર અનેક પ્રકારની અંગ મરોડની ચેષ્ટાઓ કરતું હતું. વંદ્રાવન આ સર્વ બારીકાઈથી વિલોકતો હતો. ક્ષણ માત્રમાં ઉમાકાંતના મુખમાંથી રામ સ્મરણનો પ્રવાહ નીકળવા લાગ્યો. તેણે સર્વ સંસારની પ્રાણહારક મૃગજળસમ તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને ભગવદ્ સ્મરણ કરવા માંડ્યું. એ તેનું મહદ્દ ભાગ્યજ છે એમ તેની

મરણશય્યા પાસે ઉપરિથિત મંડળના જનોને સમજાયું. બીજી ક્ષણે રામનામનો ધ્વનિ સંભળાતો બંધ થયો. છેવટે તે બોલ્યો “વ. વ. વ. હા. હા. હી...મિ. મિ. ન...ર પ્રણામ.” આમ હસ્તહૃદયથી સર્વને પ્રણામ કરીને ત્રણ ડચકાં સાથે ઉમાકાંતે પોતાના લિંગદેહને ત્યાગીને પ્રાણ વિસર્જન કર્યાં. તેનું પ્રાણોત્કંઠમણ થયેલું જોઈને પાસે બેઠેલા સર્વ મનુષ્યે ધણું બીવણ આકંઠ કરવા લાગ્યા. ચમકુમારી હૃદયભેદક આકંઠ કરતી હતી. ઉમાકાંતનો પ્રાણ આ મૃત લોકને ત્યાગીને સ્વર્ગ પથગામિ થયો ત્યારે દશ વાગ્યા હતા. એ ત્રણ કલાક સુધી ચમકુમારીએ હૃદયભેદક આકંઠ કર્યું. છેવટે વંદ્રાવનના સમ-જાવવાથી અને હવે આકંઠ કરીને મૃતપતિના પ્રાણના સદ્ગતિ માર્ગનું રૂધન કરવું એવી માન્યતાનું સત્ય સમજાયાથી તેણે આકંઠ કરવું મુકી દીધું. દિવસની અવશેષ રાત્રિ સર્વેએ નિદ્રા રહીત વીતાડી.

પ્રાતઃસમય થતાં વંદ્રાવન, બીજા કેટલાક સંબંધીજનો અને સ્નેહીવર્ગના માણસો ઉમાકાંતના મૃતદેહના અગ્નિ સંસ્કારને માટે આવશ્યક તૈયારી કરવા લાગ્યા. પહેા કાટતાં સર્વ જણ તેના શયને કક્કટીમાં બાંધીને સ્મશાનભૂમિ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. માત્ર ચમકુમારી અને દુર્મિલા ઉદ્યાનપ્રાસાદમાં રહ્યાં. સવાર થતાં ઉદ્યાનની આજુબાજુ નિવાસ કરતા અન્ય હિન્દુ કુટુંબોમાં ઉમાકાંતના અવસાનના સમાચાર પહોંચવાથી તેમાં નિવાસ કરતું સ્ત્રીમંડળ આવીને ચમકુમારીના શોકભારને આત્માસનદાયક શંખેથી હલકો કરવા લાગ્યું, અને તેની શોકમયી અને દમાજનક અવદશા પ્રતિ સમભાવ અને અનુકંપા દર્શાવવા લાગ્યું. લગભગ આઠ વાગતાં ઉમાકાંતના શયને લઈને ગયેલો પુરૂષવર્ગ સ્મશાનભૂમિમાં પહોંચ્યો. મધ્યાહ્ન સમય પૂર્વે અગ્નિસંસ્કારનું કાર્ય સમાપ્ત થવાથી સર્વ જણ સ્નાનાદિથી સ્વચ્છ થઈને પાછા ઉદ્યાનમાં આંબા, અને અનેક પ્રકારે શોક પ્રદર્શિત કરીને સર્વ મંડળ વિસર્જન થયું. માત્ર ચમકુમારી વંદ્રાવનદાસ અને દુર્મિલા ત્રણ જણ રહ્યાં. વંદ્રાવનને

માટે હવે ધણો ભાર આવી પડ્યો. પરંતુ તે સર્વ વહન કરવાને તે શક્તિવાન હતો. એટલે પોતાને સોંપાયેલું સર્વ કાર્ય તે યથાસ્થિત બજાવી શક્યો. એક બાબુએ તે ચમકુમારીના સર્વ કાર્યભારની દેખરેખ રાખતો. અને બીજી બાબુએ પોતાની એડીસનું કામકાજ બરોબર કરતો. કવચિત ચમકુમારી શોક-મગ્ન જણાતી તો તેને અનેક પ્રકારે સમજાવીને આકંઠ ન કરવાની સલાહ આપતો. તેને લાગતું કે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું એટલે આ સંસારમાં બાળાઓનું જીવન બ્યર્થ વ્યતિત થાય છે ચમકુમારીને માટે વૈધવ્યે સર્વ માર્ગ બંધ કર્યા. તેને ન રહી કોઈ પણ પ્રકારની તૃષ્ણા કે ન રહી કોઈ પણ પ્રકારની મનીષા. તેને માટે સંસાર અસાર થઈ પડ્યો. સંસાર માયાથી તે વિમુક્ત બની, ધન લાલસા, ઇન્દ્રિય સુખલાલસા, સંસાર સુખની લાલસા વિગેરે તેને માટે વિનષ્ટ થયું.

અરે! દુષ્ટ વૈધવ્ય! તું નવયુવાન બાળિકાઓનું જીવન કેવું છિન્ન સિન્ન અને નિરૂપયોગિ બનાવી મુકે છે! સ્વપ્ન વશ પડેલા માણસને જેમ સવાર થઈ જાય અને સ્વપ્ન અપૂર્ણ રહી જાય તેમ આ નવયુવાન વિધવાઓએ સંસાર સુખનું સ્વપ્ન અનુભવ્યું હોય એમ થઈ જાય છે. તેઓની પતિ સંગે રહીને ઉચ્ચ જીવન વ્યતિત કરવાની સર્વ મન કામનાઓનું ઉન્મૂલન થઈ જાય છે. અને તેઓ પતિના અવસાનથી ભગ્ન-હૃદય થઈને પોતાના પ્રાણુ-ત્યાગીને થોડા સમયમાં પતિ માર્ગનુગામિની થાય છે. અને કેટલીક પોતાનું જીવન બ્યર્થ અને નિરૂપયોગિ ગાળવાને આ સંસારમાં રહી વધારે વિપત્તિ-ઓની ભોગ થઈ પડે છે. કેટલીક પોતાના અવશેષ જીવન પર્યંત બ્રહ્મચર્ય વૃત્તનું અખંડ પાલન કરતી જોવામાં આવે છે. કેટલીક સાધનહીન વિધવાઓ પોતાના મૃતપતિનો મિલકતનો દુરૂપયોગ કરીને પતિ સંગમાં જેટલાં સુખ લભ્ય હોય તેથી પણ વધુ સુખની ભોક્તાઓ બને છે. વિધવા ધર્મનું યથાસ્થિત પાલન કરનારી ઘણી અદ્યપ સંખ્યા છે. કેટલીક અનેક પ્રકારે પોતાના પતિની મિલકત પરોપકારમાં-બચ કરી મૃત પતિનું

નામ અમર કરવાનું' ક્યેમ સાધે છે. આવી રીતે વિધવાઓ અનેક પ્રકારે પોતાનું જીવન ઉપયોગિ અગર નિરૂપયોગિ રીતે વ્યતિત કરતી જોવામાં આવે છે. અરેરે! જે દેશમાં વિધવાઓની સંખ્યા વધારે હોય છે તે દેશનું ખરેખર મહા દુર્ભાગ્ય સમજવું. હિન્દુ સંસારમાં વિધવાઓની દશા શોકમય અને દયાજનક હોય છે. પતિ મરણ પછી તેને અનેક પ્રકારનાં દુષણોથી કલંકિત બનાવીને કાંઈ પણ રીતે ગૃહ ત્યાગ કરવાની અને સ્વમહેનતથી અથવા પતિએ પોતાના જીવન કાળમાં સંચય કરેલા કાંઈ નજીવો ધન પર ગુજરાન ચલાવવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. કેટલેક સ્થળે તો પતિના અવસાન પછી જાણે તેના પતિના મરણથી તેનું કૌટુંબિક સંબંધ સુત્ર તે દિવસથી તુટ્યું હોય એમ તેની પાસેથી સર્વ મિલકત હરી લેવામાં આવે છે. તેના ઉતરાધિકારીઓ કાંઈ પણ વર્ષાસન આપ્યા સિવાય અથવા તેના ઉદર નિર્વાહને માટે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કર્યા સિવાય એક ગુલામડી પરણીને આપી હોય એવી રીતે તેની દુર્દશા કરીને તેને કાઢી મુંકવામાં આવે છે. આમ વિધવાના હૃદયની હાય લેતાં અને તેની દુર્દશા કરતાં મોટા મોટા ધનલાલયુ શ્રીમંત કુટુંબોના અગ્રગણ્ય ગૃહસ્થો પણ અચકાતા નથી તો બિચારા ગરીબ અને નિર્ધન મનુષ્યોનું તો શું! છતાં કેટલાક ગરીબ કુટુંબીજનો લોકમર્માદાને અનુસરીને તે બિચારી અનાથ વિધવાનું પાલન કરે છે. હિન્દુ બાળવિધવાઓનું ખરેખર મહદ્ દુર્ભાગ્યજ છે. અરેરે! આ મહાન અત્યાચારનો પર્યાવસાન ક્યારે આવશે! લાખો અનાથ બાલિકાઓનો જીવન ઉત્કર્ષ ક્યારે થવા પામશે! દયાળુ પ્રભુ અમારા ભારત વર્ષની-અમારી માતૃભૂમિની-અનાથ બાલિકાઓની દયાજનક સ્થિતિ તરફ નજર કર, અને તેમને આવા અનેક પ્રકારના સંકટોમાંથી મુક્ત કરીને અથવા તેમની જીવન ગાળવાની પ્રબુલિકામાં આવશ્યક સુધારાનો માર્ગ તેમને સુઝાડીને હમારું શ્રેય કર.

ઉમાકાંતના અવસાન પછી પંદર દિવસ જેમ તેમ કરતાં પસાર થયા. મમકુમારીનો શોકભાર દિવસાનુદિવસ હલકો થતો

જતો હતો. છતાં પણ તેની માનસિક સંવેદના એવી ને એવી તિવ્ર હતી. તેના મગજમાંથી શોકરૂપી કીટનો નાશ થયો નહોતો. પોતાનું અવશેષ જીવન અન્ય વિધવાઓ પ્રમાણે નિર્રર્થક અને નિરૂપયોગિ બંધિત કરવું એ તેને મન મહાકાષ્ઠાથી લાગતું હતું. તેમ છતાં પણ પોતાનું જીવન ઉપયોગિ રીતે કેમ ગાળવું અથવા પોતાના સ્વાત્માર્પણથી જનસમાજનું શ્રેય થાય એવી રીતે કેમ ગાળવું એની તેને ઘણી ઓછી માહિતી હતી. પોતાના જીવનાવશેષનો પ્રશ્ન તેના મગજમાં હંમેશા ચોળાયા કરતો હતો. તે કોઈ પણ નિશ્ચય પર આવી નહોતી. તે સમજતી હતી કે પતિના અવસાન પછી શોક કરવો એ નિર્રર્થક છે. બહીરાડંબર કરી શોક લાગણીનો સ્વાંગ ધારણ કરવો એ તેને ઘણું લજ્જાસ્પદ લાગતું.

શોક લાગણી પ્રદર્શિત કરવાની પ્રાચીન રૂઢીઓનું જે અંધ અનુસરણ આપણા જનસમાજમાં થાય છે તેની તે વિરોધી હતી. સગાં સંબંધીને પોતાના કૌટુંબિકજનો અથવા મિત્રજનોના નિધનથી શોક થાય તે સ્વભાવિક છે. કિન્તુ ઓછા સંબંધવાળા સ્નેહીજનો આડંબરી રીતથી શોક લાગણી બંધીત કરવામાં પોતાનો સંબંધ અથવા સ્નેહ દાખવે અને હૃદય ગ્લાનિરહીત હોય અને બહારથી મૂર્ખ અંધ શ્રદ્ધાળુ જનસમાજને બતાવવા કૃત્રિમ આકંઠ કરીને નાટ્યભૂમિના પાત્રાનુસાર પોતાનો પાઠ લજવે એવી રૂઢીઓ તેને પસંદ નહોતી આવે. શોકભાવ ન બતાવવો એજ તેનો મત હતો.

પ્રથમ બેચાર દિવસ બ્યારે પોતાના પતિના અકાળ સ્વર્ગવાસનો ઘા તેના મગજ પર તાજો હતો ત્યારે તેની મનોવેદના અપરિચિત હતી. પણ વંદ્રાવનના આશ્વાસનદાયી શબ્દોથી તેની મનોવ્યથાનું પ્રાબલ્ય ઘણું વખત ટકતું નહિ. એક વખત સાયંકાળ પછી બંને બેઠાં બેઠાં ઉમાકાંતના અવસાન સંબંધે વાતચિત કરતાં હતાં ત્યારે ચમકુમારી વધારે શોકમગ્ન થઈ ગઈ. વંદ્રાવન તેને હૃદયલાવ પામી ગયો. તેની મનોલાગણી મથાર્થ સમજી ગયો. અને યોગ્ય સમય ભેળે

તેણે પોતે ઘડી રાખેલી એક થોજના ચમકુમારીને સમજાવવાનો વિચાર કર્યો. તેણે પ્રથમ તો તેના હુખી હૃદયનું ચાંતવન કરતાં કહ્યું: “બેન! આમ શોક કરી કરીને તમારું આયુષ્ય અલ્પકાલિન ન બનાવો. મરણ પ્રકૃતિજન્મ મનુષ્ય દેહનું એક આવશ્યક લક્ષણ છે. જીવન અને મરણ મનુષ્ય માત્ર કિંબહુના આ સૃષ્ટિમાં અનાદિકાળથી તે બાજુ સુધી જન્મેલા દરેક પ્રાણી માત્રને માટે સંભવલું છે. તમે સમજો છો કે મનુષ્યનો પ્રાણ અર્થાત ચૈતન્ય અમર અને અવિનાશી છે. માત્ર આ પંચભૂતનો ઘડામલો દેહ, આ અસ્થિ માંસ અને રૂધીરનો બનેલો જડદેહ તેમાંથી ચૈતન્ય રૂપી શુક ઉડી જવાથી ગતિહીન થઈ જાય છે, અર્થાત મરણ પામે છે. મરણ દેહનું જ ધાય છે. મરણથી આત્માનો આ સ્થૂળ દેહ સાથે જોડામલો સંબંધ તુટે છે. આત્માને બીજા દેહ સાથે સંલગ્ન કરીને પાછો આ ક્ષણભંગુર સંસારમાં તેના કૃત્યોનું ફળ ભોગવવાને પુનઃજન્મ ધારણ કરવો પડે છે. ચમકુમારી તમારું લગ્ન હુનિઆની દૃષ્ટિએ આ મૃતદેહ સાથેજ હતું. ખરી સાધવીએ પોતાનું લગ્ન આત્મા સાથેજ કરે છે. તેમને ઇન્દ્રિય સુખ લાલસા તૃપ્તિ અને અન્યમાયિક વૃત્તિઓ તુચ્છ લાસે છે. આત્મલગ્નને દેહલગ્ન સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. દેહલગ્ન સ્વાર્થમય છે, આત્મલગ્ન નિઃસ્વાર્થ પૂર્ણ છે. દેહલગ્ન સંસારિક સુખોપભોગને માટે છે, આત્મલગ્ન-આત્માની સદ્ગતિ કિંબહુનાં ઉન્નતિને માટે છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ તમારો સ્થૂળ દેહ સાથેનો સંબંધ તૂટ્યો છે. પણ તમારો આત્મા સાથેનો સંબંધ તૂટ્યો નથી. તમારા સદ્ગતિએથી તમારા મૃત પતિનો આત્મા હમેશાં પ્રસન્ન રહેશે. તમે તેના આત્મા સાથે સંબંધ રાખો. તેના આત્મામાં તમારો આત્મા લીન કરીને પ્રસન્ન ધાય એવાં કૃત્યો કરો. જીવો વિધવાના ધર્મ કેટલા કઠણ છે. તેનું યથાર્થ પાલન કરવાથી મૃત પતિની સદ્ગતિ ધાય છે. પતિને અણગમતું કાંઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ એ સંબંધે માનવધર્મ નીતિના પ્રયોજક ભગવાન મનુએ કહ્યું છે કે:—

“ આસીતમરણાત્કા નિયતા બ્રહ્મચારિણી
યો ધર્મ એક પત્નિનાં કાઢ્વન્તી તમન્સ્તમ્ (૧)

અર્થ:—એક પતિની સેવા કરનારી તથા વરદાન શાપદાન વિગેરે શક્તિ
મેળવવાની ઇચ્છાવાળી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ વિધવા થયા પછી
મનની કામનાને શાંત પાડવી, નિયમો પાળવા અને મરણ
પર્યંત બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું. (૧)

તમારા મૃત પતિના અમર આત્મા સાથે તમારા આત્માનું
એકીકરણ કરીને તમે આત્માનંદ અનુભવશો તો તમારું મન
આ સાંસારિક મૃગજળસમ તૃષ્ણાઓથી મુક્ત થશે. તમને
વૃત્તિઓનો સંયમ પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ થશે. અને તમારા
ઇન્દ્રિય નિગ્રહનો માર્ગ નિષ્કંટક અને સરળ થશે. વિધવાને
માટે પાળવાના નિયમો વિષે ઉલ્લેખ કરતાં ઉપર્યુક્ત ભગવાન
મનુ કહે છે કે:—

કામંતુ ક્ષયયેદેહં પુષ્પમૂલફલૈઃ શુભૈઃ
નતુનામાપિ ગૃહ્ણીયાત્પત્યૌ પ્રેતેપરસ્યતુ (૨)

અર્થ:—સારી પેટે ખાવાનું પીવાનું હોય તો પણ વિધવા સ્ત્રીએ
સત્વગુણી ફળફુલનો આહાર કરવો અને શરીરને ક્ષીણ કરવું
તથા પતિના મરણ પછી વ્યભિચાર ભુદ્ધિથી પરપુરૂષનું નામ
સુદ્ધાંત લેવું નહિ. (૨)

“આવા કઠણ નિયમોનું પાલન કરવું પ્રથમ તો નવવિધવાને
ઘણું વિષમ કાર્ય લાગે પણ જો શ્રદ્ધા રાખીને વૃત્તિઓનો
સંયમ કરીને તમે તેનું રીતિપુરસ્સર પાલન કરવાની ટેવ
પાડશો તો તમને ઘણું સરળતા પૂર્ણ થઈ પડશે. માટે દૈ
ચિત્તથી આ માર્ગનું અનુસરણ કરવાને તત્પર થઈને તમારી
આત્મોન્નતિનો માર્ગ સાધો.”

“ભાઈ તમારા આવા અમુક ભાષ વચનો માટે હું તમારો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો જોછો છે. ખરેખર તમે એક માતૃભક્ત બ્રાતાની પેઠે તમારો બ્રાતા ધર્મ બજાવીને મારા જેવી મંદ બુદ્ધિ અને અલ્પ શક્તિ ભગિનીનું શ્રેય કરવાનોજ માર્ગ બતાવ્યો છે. આ નિયમો પાળવાને હું મારા અંતઃકરણથી તૈયાર છું. મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો છે અને તે નિશ્ચયને કોઈ પણ ડગાવી શકશે નહિ એવી મારી માન્યતા છે. પરંતુ ભાઈ, મારા નિરૂધ્ધતા જીવનને શી રીતે ઉદ્યોગી બનાવવું તેને માટે તમે શું યોજના ઘડી છે તે જાણવાને હું ઘણી ઉત્સુક છું. માટે મને તે વિના સંકેત જણાવી કૃતાર્થ કરો.” ચમકુમારીએ પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય વ્યક્ત કરતાં અને નવી યોજના જાણવાની જીજ્ઞાસા પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું.

“જેન, આજકાલ કેટલાં વર્ષ થયાં ભારત વર્ષની અવનતીનો કાળ શરૂ થયો છે. દરેક દિશામાંથી ભારત પર અવનતીનાં પ્રચંડ નબો આવીને તેના ઉન્નતિ માર્ગ આચ્છાદિત કરતાં જાય છે. આપણામાંનો લગભગ ૬૦-૬૫ ટકા જેટલો ભાગ નિરક્ષર છે. કેળવણીના અભાવને લીધે આપણી ઉન્નતિ આપણે કરી શકતા નથી. આમાં મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રી કેળવણીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું અને તથી લબ્ધસ્પદ છે. એક હજાર સ્ત્રીઓએ માત્ર ૮-૯ સ્ત્રીઓ જ શિક્ષિત જોવામાં આવે છે. સ્ત્રી કેળવણીની પરિસ્થિતિ જ્યારે આવી લબ્ધસ્પદ છે ત્યારે આપણા જનસમાજનો કે જેનું મુખ્ય અંગ સ્ત્રી છે તેનો ઉદ્ધાર અને તેની ઉન્નતિ અને તે સાથે દેશોદ્ધાર અને દેશોન્નતિ થવી ક્યાંથી શક્ય હોય. આપણો જનસમાજ અજ્ઞાનરૂપી તમાસથી ઘેરાઈ ગયેલો છે. તે અંધકારને ફેડવાની તેમનામાં શક્તિ નથી. કદાચ કેટલા શક્તિવાળા છે. સુશિક્ષિત છે. સંસ્કૃતિ પામેલા છે અને બુદ્ધિશાળી છે ત્યારે તેઓ પોતાના અજ્ઞાન બ્રાતાઓને અંધકારમાંથી બહાર કાઢવાને અથવા તેમને અંધકારનો પ્રતિકાર કરવાને મદદ કરવાને તત્પરતા ધાખવતા નથી. તેઓ પોતાના જ્ઞાનનો કિંચિદ અંશ પણ

પોતાના બાતાઓને આપવાની જોખમદારી ઉઠાવવાને તયાર નથી. કેટલાક જ્યારે આવા પ્રયત્નો આદરે છે ત્યારે તેમને દ્રવ્યની અને અનેક પ્રકારની સહાય આપવાને શ્રીમંતજનો અને કાર્યકુશળ વ્યક્તિઓ પોતાનાથી બનતું કરવામાં પછાત જણાય છે. આજકાલ સ્ત્રી કેળવણીને વિકાસ કરવાને ભારત વર્ષના સર્વ ખુલ્લામાંથી પોકાર થાય છે. કેટલેક સ્થળે સ્ત્રી કેળવણીને ખીલવવા માટે અનેક માર્ગો હસ્તગત કરવામાં આવ્યા છે. સ્ત્રી કેળવણીના પ્રકરણમાં આપણા ગુજરાત જેટલો પછાત પ્રાંત ભારત વર્ષમાં ભાગ્યેજ હશે. આપણા કેટલાક નિર્ધન કુટુંબોમાં બાલિકાઓ કાંઈ ભણેલી હોય છે ત્યારે સાધનના અભાવે કાંઈ કરી શકિત નથી. આપણી શ્રીમંત જહેનો જ્યારે સાધન સંપન્ન હોય છે ત્યારે તેઓ આળસુ પ્રમાદિ અને નિરૂઢમી જીવન ગાળવામાં અને અનેક પ્રકારના સુખલોભમાં પોતાનું શ્રેય સમજે છે. આમાં કેટલેક અંશે ગૃહસ્થિતિઓને સમજના પણ સંકેત્ય હોય છે. તેઓ તૃષ્ણાથી યુક્ત નથી, માટે તૃષ્ણાઓની સિદ્ધિને અર્થે તેમના ઘણા વખતનો વ્યય થાય છે. આપણી કેટલીક ગર્ભશ્રીમંત ભગિનીઓ જો આ સ્ત્રી કેળવણીના વિકાસનું કાર્ય હસ્તગત કરે તો તેમને પૂરતો અવકાશ હોવાથી અને સાધનોની મહદ્દ હોવાથી તેઓ સ્હેલાઈથી કરી શકે એમ છે. સુભાગ્યે કેટલી ગુર્જર ભગિનીઓએ આ વિષય પર પોતાનું લક્ષ હોડાવ્યું છે અને પોતાના અસુદ્ધ વખતોના લોગે પણ સ્ત્રી કેળવણીને વિસ્તાર કરવામાં ખુશીથી પોતાનો ફાળો આપે છે. પરંતુ આ સર્વના કરતાં કોઈ શ્રીમંત ઉચ્ચ સંસ્કારી વિધવા આગળ પડતો ભાગ લેઈને આ કાર્યમાં પોતાનું જીવન વ્યતિત કરવાને તૈયાર થાય તો ગુજરાતને જેટલો લાભ થાય તેટલો અન્ય માર્ગથી થવા સંભવ નથી. વિધવાઓ તૃષ્ણારહીત, અપ્રમાદિ, સાદું જીવન ગાળનારી અને જનસમાજના અને મુખ્યત્વે કરીને પોતાની ભગિનીઓના ઉત્કર્ષને માટે સ્વાત્માર્પણ કરે એવી વૃત્તિઓવાળી જોઈએ. આ સર્વ વિવેચન કર્યા પછી

જે મુખ્ય મુદ્દો મારે તમને જણાવવાનો છે તે એ છે કે તમે શ્રીમંત છો. તમે વૈષ્ણવ ધર્મના નિયમોનું પાલન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. તમે સુશિક્ષિત છે. એટલે હમેશાં અભ્યાસ આહુ રાખવાથી તમારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવાને શક્તિમાન છો. આ સિવાય તમને અનેક પ્રકારની મદદ પણ આવી મળે તેમ છે, તો મારી મતાનુસાર તમે આ સ્ત્રી કેળવણી વિકાસના ખ્યેમની સિદ્ધિ માટે તમારું જીવન ગાળો તો તમારા જીવનાવશેષનું સાર્થક થશે, અને સાથે જનસમાજનું અને મુખ્યત્વે કરીને ગુર્જર ભગિનીઓનું શ્રેય સંધાશે. તેમની જીવનોન્નતિના માર્ગમાં પ્રવૃત થવાથી તમારો પતિ મરણનો શોક અને વૈષ્ણવ વિષ્ણુતનો ભાર ઓછો થશે, અને વળી તમારું જીવન સાદૃશ્ય થશે. તમે આ કાર્ય હાથ ધરવાને તૈયાર થાવ એજ મારી યોજના છે. આજે ને આજે આ કાર્યની શરૂઆત કરવાની નથી. તમને હજુ ઘણો સમય છે. તમે વિચાર કરો. મારી યોજનાની મહત્તા વિષે તમારા હૃદયમાં કાંઈ શંકા ઉદ્ભવે તો તેનો સત્વર ખુલાસો કરવાને હું તૈયાર છું. જહેન! આ કાર્ય પ્રત્યે મારી પૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. તમને યથાશક્તિ મદદ કરવાને અને બને તેટલો આત્મભોગ આપવાને હું તૈયાર છું. શાંતચિત્તે તમે વિચાર કરજો; અને પછી તમારો શો નિર્ણય થાય છે તે મને જણાવજો.” વંદ્રાવને પોતાની યોજનાને સંપૂર્ણ વિસ્તારથી વ્યક્ત કરતાં કહ્યું.

ઉપર્યુક્ત ભાષણદ્વારા જ્યારે વંદ્રાવનદાસ પોતાની યોજના ચમકુમારીને સમજાવતો હતો અને તદનુસાર કાર્ય હસ્તગત કરવાની પ્રેરણા કરતો હતો ત્યારે તેનો એક એક અક્ષર ઘણા ઉત્સાહથી અને એકાગ્ર હૃદયથી તે સાંભળતી હતી. સ્ત્રી કેળવણીની પરિસ્થિતિને સંક્ષિપ્ત પણ મર્મસુચક વૃતાંત શ્રવણ કરીને તેના હૃદયમાંતરમાં એક અદ્ભૂત શક્તિ પ્રેરણા કરતી હોય અને તેથી હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ જતું હોય અને હૃદયમાંંદનું પ્રતિબિંબ મુખ પર દૃશ્યમાન થઈને હૃદયમાં પ્રવર્તતા ભાવોનું દર્શન કરાવતું હોય એમ તેના મુખ પર

અનેક વાર આ ભાષણ દરમિયાન લિન્ન લિન્ન ભાવેની છાયા કણમાં જણાતી અને કણમાં અદ્રશ્ય થતી હતી. આ ભાવ પરિવર્તન વંદ્રાવન ખરેખર જોઈ શક્યો હતો. પોતાના બાંધની તેના મન પર કેવી અસર થાય છે તેનું માપ તે કાઢી શક્યો હતો. વંદ્રાવને પોતાની યોજનાને વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યા પછી થોડી વાર સુધી ખંને મુદ્દશામાં વારંવાર એક બીજાના મુખ સામું જોતાં બેસી રહ્યાં. ચમકુમારી વિચાર કરતી હતી કે “આ યોજનાને માટે શું કરવું. વંદ્રાવમને શું પ્રત્યુત્તર આપવો.” યોજનાની મહત્તા અને ઉપયોગિતા તે ચથાર્થ સમજી શકી હતી. છતાં પણ આવા ગંભીર અને સકળ જીવનનાવશેષને સમર્પણ કરવાના પ્રશ્નનો ખુલાસો માત્ર અઘ્વ સમરના વિચારથી આપવો તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તે વિષય પરત્વે વધારે સમય પ્રર્થિત વિચાર કરવાની અને પોતાનું સર્વ જીવન વિના સંકેત અર્પણ કરવાની તેનામાં શકિત છે કે કેમ તે સંબંધે નિશ્ચય કરવાની તેને આવશ્યકતા જણાઈ. તેથી તેણે થોડા સમય સુધી મૌન ધારણ કરીને અંતે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“લાઈ, તમારું કથન મેં ઘણા રસથી અને એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ્યું છે. સ્ત્રી કેળવણીની આવી હયાજનક સ્થિતિનો વૃતાંત શ્રવણ કરીને કંઈ દેશપ્રેમી ભારત તનમાનું મન શોકથી નહિ દ્રવી જાય! ખરેખર! જ્યાં સ્ત્રી સમાજ અશિક્ષિત અને અજ્ઞાનરૂપી દુર્લેધ અધિકારના આવરણથી છવાઈ ગયેલો હોય છે ત્યાં ઉન્નતિની આશા રાખવી આકાશકુસુમવત છે. હું વિધવા હોઈને મારું જીવનાવશેષ આ કાર્યમાં અર્પણ કરી શકું અને તેમાં વિના સંકેત લાગ લઈ શકું અથવા એક વિધવા આશ્રમ અથવા મહિલા મંડળની સ્થાપના કરીને ગુર્જર ભગિનીઓનો જીવનોદ્ધાર અને આપણી જનસમાજની ઉન્નતિ કરી શકું એ તમારી માન્યતા વાસ્તવિક છે. વિશેષમાં તમારા જેવા જ્ઞાતા રત્નની મને આ કાર્યમાં પૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે એ પણ જોછા મહત્વની બાબત નથી. તે સર્વ યોજનાને

કેમ અમલમાં મુકવી અને એવી કોઈ સંસ્થાનું સ્થાપન કરવાને આવશ્યક મદદ શી રીતે મેળવવી એનો આપણે વિચાર કરવો પ્રથમ જરૂરનો છે. કિન્તુ આ પ્રશ્નનો વિગતવાર ખુલાસો તથા તમારી યોજનાને માટે મારા શો અભિપ્રાય છે તે જણાવવા પૂર્વે મને તત્સંબંધે વિચાર કરવાની જરૂર જણાય છે. માટે બેચાર દિવસ પછી આ પ્રશ્ન વિષે આપણે પુનઃ વિચાર કરીશું. મારું હૃદય મને આ કાર્ય હસ્તગત કરવાની અને સાથે આત્મોન્નતિ તેમજ મારી ગુર્જર ભગિનીઓની ઉન્નતિનો માર્ગ સ્વીકારવાની સલાહ આપે છે. પરંતુ હૃદય કેટલીક વખત બેટલી ત્વરાથી એક નિશ્ચય પર આવે છે. તેટલીજ ત્વરાથી પુનઃ તે નિશ્ચયથી ડગી જાય છે. ચંચળ હૃદયના ક્ષણિક વિચારથી પ્રેરાઈને કાર્ય કરવું એ પ્રજ્ઞજનોનું લક્ષણ નથી. અધીરા હૃદયના ઉતાવળીઆ વિચારો અને નિશ્ચયો મનુષ્યને ઘણીવાર શોકની ગહનગતિમાં ગમડાવી દે છે. માટે આ વિષયનો નિર્ણય હાલ મુદતવી રાખી આપણે પુનઃ વિચાર કરીશું.” ચમકુમારીએ પોતાનું મતદર્શન કરાવતાં કહ્યું.

રાત્રિનો ઘણો સમય થઈ ગયો હોવાથી વંદ્રાવને આ ચર્ચાની આટલેથીજ સમાપ્તિ કરતાં ચમકુમારીના અભિપ્રાયને અનુમતિ આપી. બેચાર દિવસ પછી પુનઃ ચર્ચા કરવાની કહીને ઉઠીને પોતાના શયનમંદિરમાં ગયો. ચમકુમારી પણ આ યોજના પર વિચાર કરતી કરતી પોતાના શયનગૃહમાં ગઈ અને પતિ મરણ પછી તેને પ્રિય થઈ પડેલી જૂમ પર બિછાવેલી તુણ શય્યામાં શયન કર્યું અને ક્ષણ માત્રમાં નિદ્રાવશ થઈ.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

યોજનાનો સ્વીકાર અને તેની સિદ્ધિ.

અનાદિકાળ પૂર્વે સૃષ્ટિ સૃજન થયું ત્યારથી દિવસ અને રાત્રિની અનેક પરંપરાઓ વ્યતિત થઈ ગઈ છે. તે પરંપરાઓની ગણના કરવી એ મનુષ્ય જ્ઞાનની મર્યાદા બહાર છે. અનેક દિવસો અને રાત્રિઓ પશ્ચિમના કાળમુખા વિકાળ અને સર્વભક્ષી સમુદ્રના વિસ્તૃત અને સર્વશ્રાદ્ધ ઉદરમાં લય પામ્યાં છે. માનજીવનકાળનું માપ વર્ષોથી કઢાય છે. તેની ગણના વર્ષોના વહનથી થાય છે. છતાં પણ પ્રત્યેક મનુષ્યને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય અને અનેક વર્ષો વહી જાય છતાં પણ પોતાનો પૂર્વજીવનકાળ જાણે ક્ષણમાં વ્યતિત થયો હોય એમ લાગે છે. યુવાન માણસને પોતાની બાળ્યાવસ્થાનું પ્રભાત જાણે એક નિમિષ પૂર્વે પસાર થઈ ગયું હોય અને વૃદ્ધજનોને પોતાની યુવાવસ્થાનો કાળ જાણે ગઈ કાલેજ વહી ગયો હોય એમ લાગે છે. જીવનકાળ આખો વ્યતિત થઈ જાય છે તો પણ મુદમતિ, અનેક પ્રકારના સુખોમાંથી રચીપચી રહેલા અને અનેક દુઃખોની પરંપરાઓના ભારથી દબાઈ ગયેલા મનુષ્યને તે ક્ષણસમાન લાગે છે તો ચમકુમારીને ચાર દિવસનો સમય ક્યાં વ્યતિત થઈ ગયો એની ખબર ન પડે એ સર્વથા સંભવિત અને માનનીય છે.

ગત પરિવ્રજેદમાં વર્ષવેલી ઘટનાને ચાર દિવસ થઈ ગયા. આ સમય દરમ્યાન ચમકુમારીએ વંદ્રાવનની રજુ કરેલી યોજનાનો પૂર્ણ વિચાર કર્યો હતો. તેને લાગ્યું કે માફ વિધવા જીવનાવશેષ વૃથા અને પ્રમાદિ રીતે ગાળીને નિરૂદ્ધ મી બનાવવું અને તેનું કાંઈ સાર્થકય ન કરવું એ કરતાં આવા પરોપકાર, જનકલ્યાણ અને દેશકલ્યાણના માર્ગમાં વ્યતિત કરવું એ

વધારે લાભપ્રદ અને શ્રેયસ્કર છે. તે સમજી શકી હતી કે પોતાના આત્મસમર્પણથી જેટલી હાની થાય તેથી લાભ થવાનો સંભવ વિશેષ છે. હાની માત્ર એટલીજ અને તે પણ સાંસારિક ક્ષુદ્ર દષ્ટિએ જોતાં, થાય કે તેને અનેક પ્રકારનાં શ્રીમંતાઈજન્ય સાંસારિક અને ક્ષુદ્રલોક સુખોપભોગ ભોગવવાનો લાભ ઉપલબ્ધ થાય તેને તિલાંજલી આપવી પડે. સ્વાર્થ-પરાયણતાનો ત્યાગ કરવો પડે અને જનસમાજની સેવિકા તરીકે કાર્ય કરીને આત્મગૌરવ અને સ્વમાનની લાગણીનો ઉચ્છેદ કરવો પડે. કિન્તુ આ સર્વ અલાભોના પ્રમાણની લાભના પ્રમાણ સાથે તુલના કરતાં તેને આત્મસમર્પણની થવાના લાભોની મહત્તા વધારે જણાઈ. આવા અનેક દષ્ટિબિંદુઓથી વિચાર કરીને ચમકુમારી એક નિશ્ચય પર આવી અને તે નિશ્ચય એજ કે સ્વદેશને ખાતર, પોતાની ભગિનીઓની આત્મોત્તતિને અર્થે, પોતાની ગુર્જર ખંડેનોની કેળવણીને અર્થે અને સાથે સાથે જનકલ્યાણ અને દેશકલ્યાણની સિંધિને અર્થે પોતાનું જીવનાવશેષ વ્યતિત કરવું એજ હતો. આ તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. અનેક ભિન્ન વિચારોના સામર્થ્યના પરાભવથી આ નિશ્ચય હિમાલય સમાન અચળ અને અડગ થયો હતો. તે કૃત નિશ્ચય થઈ હતી, અને આ નિશ્ચય પ્રાણ્ણાંતે પણ અમલમાં મુકવાની તત્પરતા અને તેમાં અચળ રહેવાનું ધૈર્ય તેનામાં આવ્યાં હતાં.

ચાર દિવસ થઈ ગયા. ચોથી રાત્રિએ પુનઃ ચમકુમારી અને વંદાવનદાસ પ્રધાનખંડમાં ભેગાં થયાં. ચમકુમારીને પોતાની સન્મુખ જોઈને અને પોતાની યોજનાના નિર્ણયાત્મક પ્રત્યુત્તરના દિવસનું સ્મરણ થઈ આવવાથી તેણે તેને પુછ્યું.

“ચમકુમારી ખંડેન, હું ધારું છું કે મારી યોજનાનો તમને પુરેપુરો વિચાર કર્યો હશે અને કાંઈ નિશ્ચય પણ કર્યો હશે. જો મારી ચારણા સત્ય હોય તો તમે શું નિર્ણય પર આવ્યાં તે જાણવાને મારું અધીરું હૃદય ઘણું આતુર છે. જો

કે માટે હુદય મને સાક્ષી આપે છે કે મારી યોજના તમને પૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ લાગી હશે, અને તેથી તમે તદનુસાર કાર્ય હસ્તગત કરવાનું સ્વીકાર્યો. છતાં પણ તમારા સ્વમુખે તમારો અભિપ્રાય અને નિષ્ક્રમ જાણવાની મારી જાણસા છે.”

“લાઇ, તમારી યોજના પર મેં પૂર્ણ વિચાર કર્યો છે. અને તમારી ધારણાનુસાર મેં આત્મસમર્પણ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. સ્ત્રી કેળવણીના વિકાસના કાર્યને મારે હસ્તગત કરવું અને જ્યાં સુધી આ પ્રાણુ ટકી રહે ત્યાં સુધી તેજ મહાન કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહીને સ્ત્રી કેળવણીનો વિકાસ કરવો. ગુર્જર ભગિનીઓ પર છવાઇ ગયેલા અજ્ઞાનરૂપી દુર્લેહ અંધકારના આવરણને ફેંડવું અને પ્રત્યેક ગૃહમાં શિક્ષિત-ગૃહીણી નિવાસ કરે એવી રીતે આપણા જનસમાજમાં સ્ત્રી કેળવણીનાં બીજ વાવવાં. આ કાર્યમાં રસ લેનારા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ અનેક મળી આવશે અને તેઓ પણ મારી માફક સ્વાત્મસર્પણ કરીને સમાજોન્નતિમાં પોતાનો ફાળો આપવાની તત્પરતા અને ઇચ્છા બતાવશે. પરંતુ આ યોજના શી રીતે અમલમાં મુકવી? નાણાં વિષયક અને અન્ય મદદ મેળવવાને માટે શું શું પગલાં ભરવાં એ સર્વને માટે તમે વિચાર કર્યો છે કે નહિ?” ચમકુમારીએ પોતાનો મત દર્શાવતાં તે વિષય પર હવે પૂર્ણ ચર્ચા કરીને ખુલાસો મેળવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“વાહ! ચમકુમારી, તમને જેટલો ધન્યવાદ આપું તેટલો જોઇ છે. તમારા જેવા વિચારનાં સ્ત્રી પુરૂષો જ્યારે આવા જનકલ્યાણ અને દેશકલ્યાણના કાર્યમાં સ્વેચ્છાથી અને આંતરૈર્મિથી ભાગ લેવાને હિન્દના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં તત્પર થશે ત્યારે આપણી દેશોન્નતિ અને સમાજોન્નતિનો પશ્ચ જો હાલ વિકટ ભાસે છે તેનું સહેલાઈથી અને સરળતાથી નિવારણ કરી શકશે. આવાં રત્નો જ્યારે આપણી પવિત્ર ભારત ભૂમિમાં નિપજશે ત્યારે જે જે વિષયો અત્યારે આપણને દુઃસાધ્ય ભાસે છે તે સહેલાઈથી સાધ્ય કરી શકાશે. પ્રભુ કાળે કરીને ફરેવની

લોહશ્રંખલાથી બધા થયેલા આપણા ભારત વર્ષના ઉચ્ચારને માટે તમારા જેવાં દેવદુતસમ લાખો સ્ત્રી પુરુષોને ઉત્પન્ન કરે અને મુખ્યત્વે કરીને આપણી વિધવા ભગિનીઓ જે મોતાનું જીવન નિરૂધ્ધમી અને નિરૂપયોગિ ગણે છે તેઓ કેળવણીરૂપી મધુનું પ્રાશન કરીને દેશેજ્ઞતિના કાર્યમાં પ્રવૃત થાય એવી મારી પ્રાર્થના છે.” આટલું હૃદયવેશ પ્રેરિત આપણુ કરીને વંદાવન થોડો સમય વિશ્રામ લઇને પુનઃ બોલાવા લાગ્યો.

“ બહેન ! નાણાંવિષયક મદદ તમને મેળવી આપવાની સર્વ યોજના કરવી અને કેવી રીતે અને કેવી ત્વરાથી કાર્ય કરવું એ સર્વ હવે કઠણ નથી. કઠણમાં કઠણ જે બાબત હતી તેનો તમે સ્વીકાર કર્યો છે. તેથી હમારું હૃદય આજે હર્ષાભિમંથી રેલાઇ જાય છે. મારા જીવનની અંતિમ ઇચ્છા અને ધ્યેયની સાર્થકતા થશે એનું કિચિદ્ અંશે સ્વપ્નદર્શન આજે મને થયું છે. પ્રભુકૃપાથી આપણા સ્વપ્નની સિદ્ધિ થશે એવી મારી નિઃશક ખાતરી છે. હવે નાણાં વિષયક મદદને માટે મારો એવો વિચાર છે કે રંગુનમાંથી આ કાર્યને બને તેટલું ફંડ એકઠું કરવું. પ્રથમ તો આપણે આ ઉદ્દેશ અને સંસ્થાની સ્થાપના કરવાનો નિશ્ચય આપણા પાળક પિતાસમ અને ઉદાર વૃત્તિવાળા શેઠ કરમાલીને વિદિત કરીશ અને મારી મનોદેવતા સાક્ષી આપે છે કે તેમના હાથે પ્રથમ આ ફંડની શરૂઆત કરવાથી અત્રેના અન્ય હિન્દુ અને મુસલમાન વ્યાપારીઓ પોતાની શક્તિ અનુસાર તેમાં નાણાં ભરીને આપણા કાર્યપ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવશે. શેઠ ધણા માયાળુ અને ઉદારચિત્ત છે. તદુપરાંત તેઓ કેળવણીને ઉત્તેજન આપનારા છે. તેમની ભલામણથી આપણા આ કાર્યને વધારે સારી મદદ મળશે એવી મારી ધારણા છે. આવતી કાલે આ વિષય સંબંધે શેઠના કાને વાત નાંખવાનો મારો વિચાર છે. જોઈ છું તેમનો શો અભિપ્રાય છે. તેમના તરફથી પ્રથમ સહાનુભૂતિ મળવા પર આપણા કાર્યનો મુખ્ય આધાર રહેલો છે. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો તે ઉદારચિત્ત દાનવીર અને મમતાળુ

અકિતના હૃદય પર આપણી વિજ્ઞાપિ સચોટ અસર કરશે અને સર્વ સારાં વાનાં થશે એ નિર્વિવાદ છે.” વંદ્રાવને નાણાં સંબંધી શી યોજના કરવી તે વિષે ચમકુમારીને સર્વ માહિતી આપતાં જણાવ્યું.

“ખરેખર! વંદ્રાવનભાઈ તમારો પ્રયાસ અને યોજના સ્તુત્ય છે. થેઠ કરમાઈ આપણને જરૂર પોતાનો આશ્રય આપશે અને તેમની કૃપાથી આપણા પ્રયાસમાં ફેટામંદ નીવડીશું એવી મારી માન્યતા છે. આપણે પ્રયાસ કરવો. પ્રયાસ કરીશું અને દૈવસાનુકુળ હશે તો આપણને અન્ય સ્થળોએથી પણ મદદ મળી આવશે. “હિમ્મતે મરદા તો મદદે ખુદા” એ ઉક્તિ સત્ય છે. માટે આપણે ઉભાથે અંતઃ કરણપૂર્વક પ્રયાસ કરવો.” ચમકુમારીએ પોતાનું મતદર્શન કરાવતાં કહ્યું.

આ પ્રમાણે સર્વ યોજના ઘડાઈ ગયા પછી વંદ્રાવને શયનગૃહમાં જવાની તૈયારી કરી, પણ ચમકુમારીએ તેને કાંઈ પુછવાની મરજી બતાવવાથી પુનઃ શેઠો. ચમકુમારીએ કહ્યું.

“તમારા ભાઈનું અવસાન થયાને હજી પુરો એક માસ પણ વ્યતિત થયો નથી અને આટલા ટુંક સમયમાં કુલીન વિધવાએ મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને બહાર નીકળવું એ હિન્દુ જનસમાજમાં અનાદિ કાળથી પ્રચલિત રૂઢીથી વિરુદ્ધ છે, માટે મારો એવો મત છે કે છ માસ જેટલો સમય આપણી સામાજિક રૂઢીનું પાલન કરીને મારે ગૃહવાસિનીજ રહેવું વાસ્તવિક છે. સુધારાના અનુચાચીએ ભલે આથી ઉલટો મત ધરાવતા હોય, કિન્તુ મારી માન્યતા અનુસારનો આપણા રૂઢી બંધનમાં બંધું સત્ય સમાયત્વ છે. તમે છ માસ દરમિયાન નાણાંની સારી રકમ એકત્ર કરવાને શક્તિમાન થશો. વળી આ છ માસનો સમય પણ વ્યર્થ વ્યતિત કરવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. આટલા લાંબા સમયનો ઉપયોગ કરીને મારે થોડુંક સંસ્કૃત, ઉચ્ચ ગુજરાતી ભાષા જ્ઞાન વિગેરે સંપાદન કરવાનો ઇરાદો છે. હું ગુજરાતી ભાષા પર સારો કાબુ મેળ-

ધવા શક્તિવાન થાઉં તો મારા જ્ઞાનનો ઉત્તમ લાભ મારી ભગિનીઓને આપી શકું. આ સિવાય આપણા સાહિત્ય ભંડારમાં પ્રધાનરૂપે આધારભૂત ગણ્યતાનું પુસ્તકોનું અભ્યસન કરવાનો વિચાર છે અને તે વિષયમાં ઉચ્ચ જ્ઞાનનો લાભ લેવાની મને જરૂર પડશે. તમે પુરસ્ક્રહના વખતે મને જે કાંઈ કહ્યું અને સ્વયુદ્ધિથી દુર્ગાદા હોય તે સમજાવશે. તો મારા જ્ઞાનમાં આટલા સમયમાં અભિવૃદ્ધિ થશે. શાળામાં અને આશ્રમમાં મારાથી સારું કામ કરી શકાશે આ સિવાય કેટલુંક ધર્મ વિષયક, ગૃહકાર્ય અને ગૃહીણીને ઉપયોગી થઈ પડે એવા વિષયોના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની મને આવશ્યકતા લાગે છે.”

“યમકુમારી, તમારા આવા વિચારો ખરેખર તમને તમારા કાર્યમાં ફતેહ મેળવવાને વધારે સહાનુભૂત થઈ પડશે. શિક્ષક અથવા શિક્ષિકાએ અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એટલે તેમને વધારે જ્ઞાન મેળવવાની આવશ્યકતા નથી એ માન્યતા ઘણી જામમૂલક છે. શિક્ષક અને શિક્ષિકા જેઓને પોતાના શિષ્ય અને શિષ્યાઓને ઉચ્ચ પ્રકારના જ્ઞાનથી વિભૂષિત કરવાનો અભિલાષ હોય છે તેમણે પોતાનું શિક્ષક અથવા શિક્ષિકા તરીકેનું જીવન પણ એક અવિશ્રાંત અભ્યાસક પ્રમાણે ગાળવું જોઈએ. આવું થાય તોજ વિદ્યાર્થી અથવા વિદ્યાર્થીનીઓને ઉચ્ચ જ્ઞાનથી વિભૂષિત કરી શકાય. પ્રમાદિ બનીને પોતાની વિદ્યાર્થીજીવનમાં સંપાદન કરેલા જ્ઞાન પર જે શિક્ષક અથવા શિક્ષિકાઓ આધાર રાખે છે અને વિષયોનું છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં મંદયુદ્ધિ દાખવે છે તેઓ પોતાના શિષ્યોને વધારે સારી અને ઉચ્ચ કેળવણી આપી શકતા નથી. માટે એનો આવશ્યક છે કે પ્રત્યેક ઉચ્ચાભિલાષી શિક્ષક અથવા શિક્ષિકાની માફક તમારે જેમ બને તેમ ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અભિલાષ રાખવો. તમારા ઉચ્ચ જ્ઞાનથી આપણી ભગિનીઓને તમે સારું શિક્ષણ આપવાને શક્તિવાન થશો. તમારો ઉચ્ચ વિચાર અને એક વિદ્યાર્થીની માફક

અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય ખરેખર પ્રશંસનીય છે. વંદ્રાવને તેના વિચારની પ્રશંસા કરતાં અને તેને અભ્યાસના કાર્યમાં વધારે ઉત્સાહી બનાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

ઉપર્યુક્ત બાબતની પૂર્ણાકૃતિ થતાં બંને પોતપોતાના શબ્દગૃહમાં ગયાં અને અનેક પ્રકારની વિચાર તરંગમાળામાં મગ્ન થતાં આખરે નિદ્રાદેવીના શાંતિદાયી અંકમાં ઝોકાયાં. બહાર નિશાદેવીનું નિઃશબ્દતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું હતું.

અભંગ નિદ્રાઉપલોગમાં રાત્રિનો સમયવશેષ તેમણે વ્યતિત કર્યો. પ્રાતઃકાળે ચમકુમારી ઉઠીને ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ. વંદ્રાવન પણ ઉઠીને નિત્યકર્મથી પરવારીને મધ્યાન્હ ભોજન લઈ પોતાના હૃદયેશના કમાનુસાર ઝોફીસમાં ગયો. તે વખતે શેઠ કરમાલી આવેલા હતા. શેઠ હૃદયેશાં વંદ્રાવનને આવતાં વારજ કુશળ સમાચાર પુછતા હતા તે નિઃશબ્દતાનુસાર આજે પણ થયું. શેઠ ઘણી વખત ઉમાકાંતના અકાળ મૃત્યુ માટે પોતાની શોક લાગણી પ્રદર્શિત કરતા અને પોતાના તરફથી વિધવા ચમકુમારીને ઘટતું આશ્વાસન આપવાનું વંદ્રાવનને કહેતા. આ ઉપરાંત તેમણે ચમકુમારીની આવી શોકભરી હાલતમાં પોતાનો ઉદર નિર્વાહ ચલાવવાને માટે અમુક માસિક રકમ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. વંદ્રાવન હૃદયેશાં જે સર્વ બાબત ઝોફીસમાં બનતી તે આવીને ચમકુમારીને જણાવતો. ચમકુમારી પોતાના પિતૃતુલ્ય શેઠ કરમાલીના મમતાળુ સ્વભાવ, ઉદારતા અને સહૃદયતાની સુકૃત કંઠે પ્રશંસા કરતી. વંદ્રાવન પાછો આ સર્વ પ્રશંસા વચ્ચે શેઠને કહી સંભળાવતો અને તેથી શેઠની ચમકુમારી પ્રત્યે ઘણી કૃપાદષ્ટિ થઈ હતી.

વંદ્રાવન ઝોફીસમાં આવીને થોડા સમયમાં જૂઠીઆતના અને ત્વરાથી ખસાસ કરવાના કામોથી પરવારીને શેઠની પાસે ગયો. અને તેમના સ્વભાવના વલણની બાંધીક ચિકિત્સા કરીને ધીમે ધીમે ચમકુમારીના બાવી નિશ્ચયની વાત ઉઠેલવા માંડી.

વંદ્રાવને ચમકુમારી સાથે અર્ચાધી સર્વ વિજતો ઠહી સંભ-
ળાવી અને છેવટે તેનો અંતિમ નિશ્ચય થયું છે તે પણ તેમને
જણાવી દીધું. પ્રથમનો શેઠ સર્વ વૃતાંત સ્થિરચિત્તે શ્રવણ
કર્યો. જે વખતે વંદ્રાવન તેમને સર્વ અહેવાલ વિહિત કરતો
હતો ત્યારે ઘણીક વખતે વૃતાંત વર્ણનનો પ્રસંગ ચાલતો હોય
તે વખતે તેમના સુખ પર સ્મિત સ્પુરી આવતું. વંદ્રાવન
આ સર્વ બાવ બારીકાઈથી વિલોકતો હતો. શેઠનું હૃદય ચમ-
કુમારીના નિશ્ચયથી પ્રસન્ન થયું છે અને તેમની આ કાર્ય
પરતે સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત થશે એવું સહેજ અનુમાન વંદ્રાવન
તેમની સ્મિતવિલસિત સુખમુદ્રાથી કરી શક્યો હતો. વંદ્રા-
વનનું સર્વ કથન શ્રવણ કરી લઈને શેઠે ચમકુમારીના આત્મ
સમર્પણને માટે ઘણી ધન્યવાદની લાગણીઓ દર્શાવી અને
તેના કાર્યમાં બનતી મદદ મેળવી આપવાને તત્પરતા બતાવી.
સી કેળવણીના વિકાસાર્થે એકત્ર કરવાના ફંડમાં તેમણે
પોતાની પેઢી તરફથી રૂપીઆ દશ હજારની મોટી રકમ ભરી
અને પાછળથી પોતાની અંગત મદદ તરીકે રૂપીઆ પાંચ
હજાર આપવાનું વચન આપ્યું. આ ઉપરાંત સંસ્થાનું કાર્ય
ચાલુ થયેથી ખર્ચમાં કાંઈ ફાળો આપવાની ઉત્કંઠા તેમણે
વિના સંકેતે બતાવી. શેઠની આવી સહાનુભૂતિ જોઈને વંદ્રા-
વનની તેમના પ્રત્યેની પુનઃ ખુદ્દિમાં વધારો થયો. ચમકુમારીના
બાવી કાર્યને આવે ઉદાર આશ્રયદાતા છે તો પછી તે પડી
ભાગવાની તેની ધાસ્તી નિર્મૂળ થઈ. તેને હવે ફતેહનું પુરેપુરું
દર્શન થયું. પોતાનો પુરસદનો સમય શેઠ અને વંદ્રાવનદાસ
ફંડમાં નાણું ઉધરાવાના કાર્યમાં ગાળતા હતા. કેટલેક
ઠેકાણેથી ઘણી સારી અને અણધારી મદદ મળતી હતી.
પરંતુ તે સર્વ શેઠની પોતાની ઉપસ્થિતિના પ્રભાવથીજ બનતું
હતું એમ વંદ્રાવન માનતો હતો. ત્રણ ચાર મહિનામાં
લગભગ પચીસ હજાર રૂપીઆ જેટલી રકમ ફંડમાં ભરાઈ.
બાકીના એક બે મહિના વંદ્રાવને ફંડમાં નાણું ભરનારાઓ
પાસેથી નાણું ઉધરાવવામાં વ્યતિત કર્યાં. પાંચ માસમાં પચીસ

હજાર જેટલી રકમ એકઠી થઈ તેથી ચમકુમારી અને વંદ્રાવનનાં હૃદય ઘણાં ઉત્સાહી બન્યાં. આ સઘળો વખત ચમકુમારી અનેક ઉત્તમ પંક્તિનાં પુસ્તકો વાંચવામાં અને આવશ્યક લાગે તેટલાને અભ્યાસ કરવામાં માગ્યો હતો, અને પોતાના જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ કરી હતી, ચમકુમારીમાં હવે સ્ત્રી કેળવણીના વિકાસ અને વિધવાઓની ઉન્નતિને અર્થે એકલા હાથે કાર્ય કરવાની શક્તિ અને હિમ્મત આપ્યાં હતાં.

નાણાં વિષયક સર્વ યોજના બરોબર સંતોષકારક રીતે પાર પડવાથી ગુજરાતના કયા સ્થળમાં “કેળવણી આશ્રમ”ની સ્થાપના કરવી તે વિષે વિચાર કરવાનો માત્ર બાકી રહ્યો. વંદ્રાવનનો વિચાર ગુજરાતી લાખા બોલનારી સર્વ ભગીનિઓને અને મુખ્યત્વે કરીને સાધનહીન બાળાઓને આ આશ્રમને લાભ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાનો હતો. તે સાથે તેનો વિચાર એવો હતો, કે આ આશ્રમ કેઈ પવિત્ર નદી તીર સ્થળપર સ્થાપવો. અનેક વિચાર કરતાં તેને નર્મદા તીર પ્રાન્તસ્થ ચાણોદ શહેર આશ્રમને માટે યોગ્ય લાગ્યું. ચમકુમારી પણ વંદ્રાવનના વિચારને અનુમત થઈ. રંગુનમાં હવે કાંઈ કાર્ય કરવાનું બાકી ન રહેવાથી અને આશ્રમની સ્થાપના ત્વરિત થાય એવા ઉદ્દેશથી બંનેએ પોતાની માતૃભૂમિ ગુજરાત તરફ પ્રયાણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. શેઠની પાસે વંદ્રાવને થોડાક સમયને માટે રજાની માંગણી કરતાં તેમણે ખુશીથી રજા આપી. રંગુનથી ઉપડવાનો દિવસ નિમત્ત કરવામાં આપ્યો. દિવસ નજીક આવતાં વંદ્રાવન અને ચમકુમારી માતૃભૂમિ પ્રાંત પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ચમકુમારીને હવે પુનઃ રંગુન આવવાનું કાંઈ કારણ ન હોવાથી તેણે ગૃહની સર્વે રાચરચીલાની વ્યવસ્થા વંદ્રાવનની મદદથી કરી. નિમિત્ત દિવસ આવી પહોંચતાં બંનેએ જવાને માટે ઉદ્યાન ગૃહનો ત્યાગ કર્યો. વંદ્રાવનના જવાથી ઉદ્યાનનો અનુચર વર્ગ અને શેઠ કરમાલીના ઓફીસનો કારકુન વર્ગ

નિરાશ થવા લાગ્યો. તેમના જવાના દિવસે સર્વજનમાં તેમને વિદાય કરવાને અને તેમના પ્રવાસ સુખરૂપ નીચડે એવી મનોલાભણીઓ પ્રદર્શિત કરવાને પુલ પર હાજર હતી. સર્વની સાથે સ્નેહભાવથી વાતચીત કરીને, મોટાઓને વમુતા પૂર્વક વંદન કરીને, વંદ્રાવન અને યમકુમારી નૌકામાં બેઠાં. ઉપવાનો સમય નજીક આવતો નૌકાને પુલથી દૂર કરવાનો અને સાથે પુલ પર વિદાય કરવાને આવેલાં હૃદયોને જનાર મનુષ્યોથી વિખુટાં પાડવાનો વિધી શરૂ થયો. છેવટે પોતાના કક્ષની બહાર આવીને ઉભયે સર્વને પુનઃ પ્રણામ કરીને શોકાશુ વર્ષાઓ. નૌકા ઉપડી અને સ્નેહથી સંકડાયેલા સર્વ સર્વ પ્રેમાર્દ્ર હૃદયો વંદ્રાવનથી વિખુટાં પડ્યાં અને શોક શ્લેષ્ઠ અને મ્હાન મુખમુદ્રાએ અને મંદગતિએ પુનઃ સૌ સૌને ઠેકાણે આવીને જીવન વ્યવસાયમાં પડ્યાં, અને થોડા દિવસમાં વંદ્રાવનના વિયોગથી થતા દુઃખનો ભાર સર્વના હૃદયમાંથી ઝોછો થયો.

જે દિવસના સતત જળપ્રવાસ પછી તેઓ કલકત્તે આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં માત્ર એકજ દિવસ વિશ્રામ કરીને વંદ્રાવન અને યમકુમારી સુરત આવી પહોંચ્યાં. વંદ્રાવનના પિતા તથા અન્ય સગાસંબંધીઓ તેમને મળવાને માટે આગામી હતાં. બંનેને હેમકુશળ આવેલાં જોઈને સર્વના હૃદયમાં હર્ષ થયો. વંદ્રાવન તથા યમકુમારી વંદ્રાવનના ગૃહ તરફ ગયાં. પ્રવાસ પરિશ્રમથી મુકત થવાને બેચાર દિવસ વિશ્રાંતિ લેવામાં ગાળીને ચોથે દિવસે રાત્રિએ વંદ્રાવને પોતાના પિતાને યમકુમારીના નિશ્ચયની વાત કરી. તેનો પિતા આવા વિચારો બાળીને ધણે પ્રસન્ન થયો અને પોતાથી બનતી મદદ કરવાની તત્પરતા બતાવી તેની અને કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોની સંમતિથી વંદ્રાવને એક બહેર સભા બોલાવવાનો દિવસ નક્કી કર્યો, અને હસ્તપત્રો છપાવીને શહેરના સર્વ ભાગોમાં વહેંચાડ્યાં. વંદ્રાવને યમકુમારીના ભાષણ સંબંધી હસ્તપત્રોમાં ખૂબર આપી હતી. સભા સંમેલનના નિર્ણિત દિવસ નેએક

સભાક એટલે વખત હોનાથી ચમકુમારીએ પોતાના ભાષણની તૈયારી કરવા માંડી. વંદ્રાવને - તેને આ કાર્યમાં બનતી મદદ આપી. સભા બોલાવવામાં વંદ્રાવનના પિતાનો સુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે પ્રત્યેક ગૃહે ફરીને નાણાં વિવંચક મદદને માટે માચના કરવાની અને પોતાની સંસ્થાનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક વ્યક્તિને પૃથક પૃથક સમજાવવાની તકલીફનું નિવારણ થાય અને એકજ સમવાવચ્છેદે સભામાં પધારનાર શ્રોતાજનોને પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવાય અને ભાષણની સચોટ અસરથી નાણાંની મદદ પણ સારી મળી શકે. સાત દિવસ જોતજોતામાં પસાર થઈ ગયા અને સભાસંમેલનનો દિવસ આવી પહોંચ્યો.

સાંજે પાંચ વાગે સભાનો વખત નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી સમય પહેલાં કેટલાક ઉત્સાહી યુવકો, બાળિકાઓ અને આધેડ વયનાં સ્ત્રી પુરૂષોથી વ્યાખ્યાનગૃહ ભરાઈ ગયું હતું. વ્યાખ્યાન સુરત શહેરની સુપ્રસિદ્ધ મહાજનવાદીનાં થવાનું હતું. સુરતના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રભાવશાળી પુરૂષોએ પણ આ સભામાં હાજરી આપવાની કૃપા કરીને આવી પરોપકારની કૃતિઓ તરફ પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. નિર્ણીત સમયથી પાંચ દશ મીનીટ પહેલાં વંદ્રાવનના પિતા, ચમકુમારી અને સાથે તેમના મિત્ર વર્ગના કેટલા સુશિક્ષિત નાગરિકજનો આવી પહોંચ્યા. યોગ્ય સમય થતાં એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થની હરખાસ્તથી ખિજબુખણદાસને સભાના અધિષ્ઠાતાનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું અને તે તેમણે ઘણી ઉપકારની લાગણીઓ સહીત તાલીઓના ભીષણ ધ્વનિ વચ્ચે સ્વીકાર્યું.

સભાના કાર્યની શરૂઆત કરતાં ખિજબુખણદાસે સાધવી ચમકુમારીનો યોગ્ય અને ઘટીત શબ્દોમાં પરિચય કરાવ્યો. તેમનું આવું જૂત સ્વીકારવાનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું અને તેના નિશ્ચયનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. તેમણે ચમકુમારીની વિદ્વતા, બુદ્ધિમતા અને પરોપકાર વૃત્તિની ચર્ચાયેલ પ્રશંસા

કરી અને તેનો જીવન આદેશ સલાજનોને વિદિત કરતાં એકત્ર થયેલા નાગરિકજનો આવાં લોક કલ્યાણના કાર્યો પ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવવાની અને યોગ્ય મદદ આપવાની વિનંતિ કરીને પોતાનું સલાજનો તરીકેનું પ્રારંભનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. અંતમાં ચમકુમારીને પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરવાનું અને નાગરિકજનોને તે શાંતચિત્તે ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરવાનું કહેતાં તેમણે પોતાનું સ્થાન લીધું.

પ્રમુખનું આમંત્રણ થતાં ચમકુમારી પોતાના સ્થાન પરથી ઉઠી. તેણે એક ધવલ વસ્ત્ર પરિધાન કરેલું હતું જે તેના સાધવીપણાનું અને હૃદયની નિર્મળતા અને પવિત્રતાનું સુચન કરવાને પુરતું હતું. આવીને વ્યાખ્યાન પીઠ પાસે ઉભી રહીને થોડોક સમય શાંત ચિત્તે પોતાનું સર્વ બળ એકત્ર કરીને જાણે શ્રોતાજનોના હૃદયને પોતાના તરફ આકર્ષાતી હોય તેમ મૌન ઉભી રહી અને પછી નીચેના પ્રલોકથી પોતાના વ્યાખ્યાનનું મંગળાચરણ કર્યું.

સુર ભાતાઓ અને ભગિનીઓ,

આજે તમે સર્વ એકત્ર થયાં છો અને શાંત ચિત્તે મારું વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરવાને નિઃશંકતાથી તમારી મારા કાર્યપ્રતિ જે સહાનુભૂતિ દર્શાવતાં બેઠાં છો તે જોઈને મારું હૃદય ઉત્સાહના ઉન્માદથી ચેતું ગઈ ગયું છે. પૂર્વે કદી ન મળેલો આવો મહાન શ્રોતા સમૂહ જોઈને મારું હૃદય તમને અસંખ્ય ધન્યવાદ આપે છે. મારા વ્યાખ્યાનની યોજનાને માટે મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબની હું ઘણી આભારી છું. તેમણે તથા તેમના કુલજીવણ અને સુર પુત્ર વંદ્રાવનદાસે આપણા ગુર્જર ખંધુઓ અને ભગિનીઓને માર્ગ-દર્શક થઈ પડે એવી એક કેળવણી વિષયક સંસ્થાની સ્થાપનાને અર્થે પ્રયાસ કરવાની મને પ્રેરણા કરી છે તે આપણી ગુર્જર ભૂમિનું ભાવી મહદ્ ભાગ્ય સુચવે છે. આજનો મુખ્ય વિષય સ્ત્રી કેળવણીનો છે જે પ્રશ્નનો ઘણા ખંતીલા અભ્યાસ

દેવી અથાગ પરિશ્રમથી અભ્યાસ કર્યો હશે. કિન્તુ મારી દરજ્જા બળવતાં અને મારા કાર્યપ્રતિ તમારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે બે અક્ષર આપ સમક્ષ બોલવાને હું ઉભી થઈ છું, તે શ્રવણ કરીને અને ઉપકૃત કરશે. એવી મારી તમને પ્રાર્થના છે.

પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે પ્રાચીન કાળમાં ભારત વર્ષમાં સ્ત્રી કેળવણી હતી કે નહિ? આ પ્રશ્નનો અલ્પ જ્ઞાની મનુષ્યો એવો જવાબ આપે છે કે ભારત વર્ષમાં પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રી કેળવણીનું મૂળ નહોતું. આ ઉત્તર કેવળ ભૂલભરેલો છે. પ્રાચીન ભારતમાં કેળવણી હતી. પરંતુ તે સમયની કેળવણીમાં અને અર્વાચીન કાળની કેળવણીમાં ઘણો તફાવત છે. પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓને આધુનિક સમયમાં અપાતી અભ્યવહાર અને સંસારમાં સ્ત્રીજીવનને નિરૂપયોગી થઈ પડે એવી શુષ્ક કેળવણી અપાતી નહોતી. તે સમયે સ્ત્રીઓને બાળ ઉછેર, ગૃહકાર્યની વ્યવસ્થાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું અને આત્મોન્નતિને અર્થે આવશ્યક ગણાતું ધાર્મિક જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. હાલ પ્રવર્તતું બાળ ઉછેર સંબંધેનું અજ્ઞાન ભારતની પ્રાચીન કાળની સ્ત્રીઓમાં નહોતું. આધુનિક સમયમાં બને છે તેમ તેઓ બાળ ઉછેરનું કામ આમાઓ પાસે કરાવતી નહોતી. બાળકના સંસ્કાર કરવાનું કાર્ય પ્રત્યેક માતાઓ પોતાની દરજ્જા તરીકે ઉત્સાહથી બજાવતી. આત્મ ગૌરવનું અજ્ઞાન તે વખતે માતાઓમાં પ્રવર્તતું નહોતું. બાળકના કુસંસ્કારથી કલાહિમાનની ક્ષતિ થવાના અને આર્થિકુલની પ્રતિષ્ઠા કલંકિત થવાના ભયથી પ્રાચીન માતાઓ પોતાના બાળકના સમજા સંસ્કારો સ્વહસ્તે અને પોતાની ધાર્મિક બુદ્ધિ અનુસાર કરતી. કદાચ એ સત્ય છે કે આધુનિક સમયમાં નીતિબ્રુટ કરનારી નવલકથાઓ અને નિરૂપયોગિ સાહિત્ય વાંચવાનું તેમને શીખવવામાં ન આવતું. કિન્તુ અભ્યવહાર કાર્યમાં દક્ષતાનું પ્રાધાન્ય જેટલું પ્રાચીન આર્થિક મહિલાઓમાં હતું તેટલું અર્વાચીનકાળમાં હોમવર થતું નથી. વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષિકાઓ

તરીકે જીવન ગાળવાને અને ઉદર નિર્વાહને આવશ્યક જે કેળવણી આપવામાં આવે છે તેનો પ્રાચીનકાળમાં સર્વાંગે અભાવ હતો. શું આપણા ભારત વર્ષમાં અમર જીવન કરી ગયેલી મહાન પ્રતિવૃત્તા સતીઓ કેળવણી વિહીન હતી? શું તેવીને ધાર્મિક અથવા વ્યવહારુ જ્ઞાન નહોતું? આવી માન્યતા ધરાવનારાઓને મારો એકજ જવાબ છે કે ભારતના પ્રાચીન ગૌરવ અને તેની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું તેમને સ્પર્શન સમ પણ જ્ઞાન નથી. રામાયણ અને મહાભારતના કાળમાં મહા-સતીઓ સીતા અને દ્રૌપદી પોતાના સ્વામી સંગે રહીને તેમને મદદરૂપ થઈ હતી અને તેમની વિપન્નાવસ્થામાં પોતાના બુદ્ધિ-બળથી પતિને સલાહ આપીને તેમના દુઃખની ભાગિનીઓ થઈ હતી, એ શું અજ્ઞાન ભારત મહિલાનું લાક્ષણિક વર્તન સાબલે છે? શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યને સંખ્યસ્ત વિષે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મંડનમિશ્ર સાથે વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે તેમના વાદના નિર્ણયાર્થે કેને મધ્યસ્થ નિમવામાં આવ્યું હતું? બંધુઓને ભાગિનીઓ, તે અન્ય કોઈ નહિ પણ મંડન-મિશ્રની વિદ્વાન પત્નિ ગાર્ગિ હતી. એક અબળાબલિતે જે પુરૂષો વચ્ચે ઉપસ્થિત થયેલા વાદની નિર્ણયકર્ત્રી નિમાય એ શું દર્શાવે છે? ગાર્ગિ કેવી પ્રચંડ વિદ્વાન હોવી જોઈએ. તેનામાં પુરૂષ સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરવાનું પુરતું જ્ઞાન પ્રાબલ્ય ન હોત તો તેને નિર્ણયકર્ત્રી નિમાવાનું મહદ્ ભાગ્ય ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાત. આથી આપણે નિર્વિવાદ કહી શકીએ છીએ કે પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રી કેળવણી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. માત્ર કેળવણીનું સ્વરૂપ ભિન્ન હતું. પડતી અને ચઢતી એ ઉભય પ્રભુના માર્ગ છે. જે દેશની, જે રાષ્ટ્રની એક વખત ચઢતી હોય છે તેજ દેશની અવનતિ પણ થાય છે. આપણા ભારત વર્ષની દુર્દશા અને અવનતિનો કાળ વર્ષો પૂર્વથી આરંભ થયો છે. પરંતુ આપણા અવનતિકાળનાં પ્રારંભનાં ચિન્હો આપણે જોઈ શક્યા નહોતા જ્યારે આપણી સંપૂર્ણ અવનતિ થઈ છે! જ્યારે આપણી કેળવણી અને આપણી સંસ્કૃતિને

અર્થે વિનાશ થયે છે ત્યારે આપણે આપણી મોઢ નિદ્રામાંથી જાગ્યા છીએ. પૂર્ણ રાત્રિ નિદ્રામાં વ્યતિત કરનાર માણસ જેમ પ્રાતઃકાળ થાય અને ઝળકીને આભુખાભુએ બુએ તેવી રીતે આપણે ઝળકીને જાગ્યા છીએ. અવનતિના રાત્રિકાળના પ્રારંભેજ આપણી સંસ્કૃતિને અંધત મસૂથી આચ્છાદિત કરતાં શબ્દો જોઈ શક્યા હોત તો આપણી કેળવણી અને સંસ્કૃતિનો વિનાશ આટલે દરજ્જે થયેલો જોવામાં આવત નહિ.

આપણા ભારત વર્ષમાં અનેક વિદ્વાન સ્ત્રીરત્નોનો જન્મ થયો હતો. પરંતુ કાળબળે કરીને આધુનિક સમયમાં એવાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીરત્નો ક્યાંઈ પણ જોવામાં આવતાં નથી. આપણા સદ્ભાગ્યે કેટલીક બાલિકાઓને બાળપણથી કેળવણી આપવામાં આવે છે. પણ બાર વર્ષની કાચી વયે જ્યારે તેમની વ્યવહાર કેળવણી ઘણી અપૂર્ણ હોય છે ત્યારે તેમને શાળાથી વિમુખ કરવામાં આવે છે. ધાર્મિક કેળવણીનું તો નામ નિશાન જોવામાં આવતું નથી. આવી વ્યવહાર કેળવણીના અભાવે કરીને આપણા જન સમાજમાં અને તેથી કરીને આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓની મહત્તા ઘટી ગઈ છે. જે સ્ત્રીઓને પ્રાચીન સમયમાં ગૃહ-અધિષ્ઠાત્રા અને કુળદેવી તરીકે ગણવામાં આવતી તેને હાલ ગુલામ સમાન અને પુરૂષની આજ્ઞાનું અંધ રીતે પાલન કરનારી ગણવામાં આવે છે. ક્યાં છે તે સમયની પ્રેમભાવના ? ક્યાં છે તેમની પ્રતિભા સ્નેહભાવ ? ક્યાં છે તેમની ગૃહિણી તરીકેનું પ્રતિષ્ઠાભાન ? ક્યાં છે તેમની સલાહકારની પદવીનું માન ? તેમને હાલ જડ મંત્રો સમાન ગણવામાં આવે છે. આ સર્વનું પ્રધાન કારણ શું ? બ્રાતાઓ અને ભગિનીઓ, આ સર્વ વિનાશનું અને સ્ત્રીઓની સામાજિક અવનતિનું કારણ તેમની કેળવણી પિહીનતા છે.

કેટલાક આધુનિક સમયના વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે સ્ત્રીઓને માનસિક કેળવણી વધુ પ્રમાણમાં આપવી, તેમના મનજની ખિલવણી વધારે થવા દેવી-આવો વિચાર પણ તેમનો ગંભીર પ્રમાદ મુચ્ચે છે. તેમની અજ્ઞાતાનું ભાન

કરશે છે. સાહિત્યના વધારે ઉચ્ચ જ્ઞાનની તેમને આવશ્યકતા નથી, તેમને સિદ્ધાંતિક જ્ઞાનની જરૂર નથી. તેમને વ્યવહાર જ્ઞાનનીજ વધારે આવશ્યકતા છે. સામાજિક ઉન્નતિ કેમ કરવી તેનું તેમને શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. તેઓ સામાજિક ઉન્નતિમાં પુરૂષો સાથે સહકાર કરશે તો ઉલ્લભના પ્રમાણથી દેશોન્નતિનેા પ્રશ્ન પણ ઉકેલાશે. આપણી ભગિનીઓમાં પોતાની ઉન્નતિ પોતાની જાતે કરવાની શક્તિનાં ખીજનું આરોપણ થવાની જરૂર છે. આ વિષય પર આજમાન કરતાં શ્રીમાન સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે એક સ્થળે કહ્યું છે કે Our only weapon is Education, Education of Women, it is their part to influence homelife and to fashion future generations.

શ્રી કેળવણીના વિકાસ પર જ્યારે આપણી ગૃહ સુધારણાનેા અને તેથી કરીને સામાજિક સુધારણાનેા આધાર અવલંબી રહેલો છે, તો તે પરત્વે આપણે દુર્લક્ષ આપણું જો આપણે ગંભીર અને અક્ષમ્મ સમાજદ્રોહ કહેવાય. પ્રાચીન આર્ય મહિલાઓ પોતાના સ્વામીના સુખ દુઃખમાં સમભાગિની બનવાને શક્તિવાન હતી, જ્યારે આપણી સાંપ્રતકાળની ભગિનીઓ સ્વામીનું સુખ દુઃખ સમજવાને અશક્ત છે. માટે જ્યાં સુધી ગૃહિણીઓ અને બાલિકાઓને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના કુપમાં સબડતી રાખવામાં આવશે ત્યાં સુધી તેમની સ્થિતિ અવનત, દુઃખભરેલી અને સામાજિક અને સ્વદેશોન્નતિના કાર્યમાં પગલે પગલે વિટંબણા ઉપસ્થિત કરે એવી રહેશે. આ બૂલ આજેજ સુધારવાની જરૂર છે. આપણી બૂલના વધારે માઠાં અને કટુ પરિપાકનેા સ્વાદ આપણે ચાખીએ તે પૂર્વે આપણે તેને સુધારવાને હરેક દિશામાં પ્રયત્ન આદરવાની આવશ્યકતા છે. જ્યારે પ્રત્યેક આર્યગૃહમાં બાલિકા અને ગૃહસ્થિની શિક્ષિત થશે ત્યારે જે આનંદાખિધનેા આપણને અનુભવ થશે તેનું વર્ણન આ ક્ષણે કરવું કઠણ છે. શ્રી પુરૂષો કેળવાયલાં હોય તો પરસ્પરના આદર્શો અને મનોકામનાઓ સમજતાં થશે,

અને ત્યારેજ શુદ્ધ સાત્વિક પ્રેમનાં ભંરણા પ્રત્યેક આર્થગૃહમાં વહેશે.

આ સિવાય કેળવણી કેવી અપાવી જોઈએ તે એક વધુ પ્રશ્ન છે. કેળવણીમાંથી પુસ્તકો વાંચતાં શીખવવું એ નથી. કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ ? કેળવણી જીવન વ્યતિત કરવાની પ્રમાણિકામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી વ્યવહારૂ બનાવવી જોઈએ. હાલ શાળાઓમાં અપાતી શુષ્ક અને સિદ્ધાંતિક કેળવણીથી આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ થાય એ કેવળ અસંભવિત છે. પ્રત્યેક આર્થ મહિલા અને વિપન્નાવસ્થામાં સ્વાશ્રમથી પોતાનું પોષણ કરી શકે અને તેને માટે અન્ય માર્ગેથી મળનારી મદદ પર અથવા ભિક્ષાવૃત્તિથી ઉદર નિર્વાહ કરવાની ફરજ ન પડે એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ. પ્રાચીન સમયમાં અને લગભગ દોઢસો વર્ષ પૂર્વે આપણા ગૃહઉદ્યોગો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા જ્યારે મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓ ગૃહ ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત રહેતી હતી અને સ્વતંત્ર આજીવિકા પેદા કરીને પોતાના સ્વામીને સહાયજનક થતી હતી. આપણા પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા ગૃહઉદ્યોગોનો આજે પૂર્ણ વિનાશ થયેલો છે, તેથી આપણી નિર્ધન ભગિનીઓને ઉદર નિર્વાહના સાધનની ન્યુનતાને લીધે અનેક પ્રકારના માર્ગોનું આલમ્બન સ્વીકારવું પડે છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને આર્થ બાળ વિધવાઓની સ્થિતિ એવી દયાજનક અને શોકજનક છે કે તેમને ઉદર નિર્વાહના સાધનના અભાવે અનેક પ્રકારના કુમાર્ગો હાથ ધરવા પડે છે. આવી લાલસાવૃત્તિઓમાં પડીને તેઓ આત્મ કલ્યાણ કરી શકતી નથી. આ સ્થિતિ પણ આપણે સુધારવાની જરૂર છે. બાળપણથી પ્રત્યેક આર્થબાળને વાંચવા લખવાના જ્ઞાન સાથે આવા કોઈ પણ પ્રકારના વ્યવહારૂ અને ઔદ્યોગિક વિષયનું જ્ઞાન આપવામાં આવે તો દુર્ભાગ્યવશાત્ કદાચ તેને વૈધવ્ય દશાના ભોગ થવું પડે તો તે પોતાની કુલ પ્રતિષ્ઠાનું પાલન કરીને અને મર્માદામાં રહીને પોતાનો ઉદર નિર્વાહ સ્વતંત્ર પણ કરી શકે. જ્યારે

આવી શાળાઓની સ્થાપના કરવામાં આવશે અથવા આપણી શાળાઓમાં આવી કેળવણી આપવામાં આવશે ત્યારે આપણી સામાજિક ઉન્નતિના પ્રશ્નનો ખરોખર ઉકેલ થશે. અને આપણી વિધવા લગિનીઓનાં દુઃખનું નિવારણ થશે.

આ સિવાય ધરવૈદું બાળ ઉછેર વીગેરે સ્ત્રી જીવનને આવશ્યક વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની આવશ્યકતા છે. ધાર્મિક વિષયોનું આણું જ્ઞાન પણ તેમને આપવું જોઈએ. સુભાગ્યે કેટલીક નવી સ્થપાયેલી શાળાઓમાં આવું શિક્ષણ કેટલેક અંશે હાથલ થવા પામ્યું છે. પણ તે જોઈતા પ્રમાણમાં નથી અને તેને માટે ખરોખર વ્યવસ્થા થયેલી પણ જોવામાં આવતી નથી.

સુસ્ત્રા બ્રાતાઓ અને લગિનીઓ !

આવી વ્યવહાર કેળવણી અને સ્ત્રી જીવનને આવશ્યક સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાની યોજના મેં અને મારા એક બંધુએ કરેલી છે અમારી ઇચ્છા નર્મદા નીર પ્રાન્તમાં આવેલા પવિત્ર માત્રા તીર્થ આણેદમાં એક કેળવણી આશ્રમની સ્થાપના કરવાની છે. આ આશ્રમને માટે બનતી મદદ હમને રંગુનના કેટલાક ધનાઢયો તરફથી મળેલી છે. આપ સર્વ શ્રીમંત બ્રાતાઓ અને લગિનીઓ હમારા કાર્યપ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવશે અને આપની શક્તિ અનુસાર અમારા ફંડને મદદ કરશે. તો તમારો હમારા પ્રતિ અને સાથે હંમેશ આહ નાંખતી અસંખ્ય ગુર્જર વિધવાઓ પ્રતિ મહદ્ ઉપકાર થશે. વિશેષમાં મારે આ સ્થળે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવવું જોઈએ કે આ આશ્રમ પ્રત્યેક વિધવા અને બાલિકાને માટે ખુલ્લો રહેશે. જ્ઞાતિભેદ અથવા ધર્મ ભેદને તેમાં સ્થાન રહેશે નહિ. સૌ સૌના ધર્મનું મથા નિયમ પાલન કરવા દેવામાં કાંઈપણ વિશેષ નાંખવામાં આવશે નહિ. હાલમાં આ આશ્રમના ફંડની શક્તિ અનુસાર સહાય કરવા જેવી અને નિર્ધન બાલિકાઓને અને વિધવાઓને વિના ખર્ચે રાખવામાં આવશે. એવી હમારી

યોજના છે. આ આશ્રમના માસિક ખર્ચાને અમુક ફાળે રંગુનના એક સંયત્તિવાન ઉદાર ગૃહસ્થે આપવાનું કહેલું છે. આ સિવાય માસિક ખર્ચામાં હમને વધુ મદદ આપવાની તમે સર્વે કૃપા કરશો. તો આજે હારિદ્ર્યમાં સવડતી અસંખ્ય વિધવાઓની આશિષના ભાગી થશો, અને સમાજ પ્રત્યે તમારી ફરજ બજાવી જણાવ્યું કરશો. સર્વ દાનથી વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ છે એ સુત્રને અનુસરીને તમે હમને સહાય કરજો. તમારા હૃદયમાં તરમાં અમારા પ્રયાસ પ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવવાની પ્રેરણા થાય એવી જગન્નિયંતા પાસે મારી પ્રાર્થના છે.

આ કેળવણી વિકાસની યોજનાનો વધુ વિસ્તાર કરવાની હમારી મનીષા છે અને પ્રભુ કૃપા અને દૈવ સાનુકુળ હશે તો અમારો પ્રયાસ સફળ થયેથી તે યોજના વિસ્તારનું કાર્ય હમે હસ્તગત કરીશું.

અંતમાં મારી વિજ્ઞાપિત એ છે કે વાનપ્રસ્થાવસ્થા ભોગવતા પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું જીવન શુદ્ધ અને નિરસ વ્યવહાર કરવું તેના કરતાં સ્વગૃહે પ્રાથમિક શાળાની સ્થાપના કરીને બાળકો અને બાળિકાઓને કેળવણી આપવાનું કાર્ય કરવું એ ઘણું શ્રેયસ્કર છે. આવી શાળાઓ દુર્લભ સમયમાં ઘણું કાર્ય કરવાને શક્તિવાન થશે એવી મારી માન્યતા છે. માટે પ્રત્યેક વાનપ્રસ્થ મનુષ્યે આ કાર્ય કરવાની તત્પરતા દાખવીને કેળવણી વિકાસ કરવાનો પ્રયાસ આદરવાની પોતાની ફરજ સમજવી જરૂરની છે. આ સિવાય પ્રત્યેક ગુર્જરમાતાએ દૈવપ્રતિજ્ઞા કરવી કે મારાં બાળકોને તેમના જીવનને ઉપયોગિ થઈ પડે એવી કેળવણી આપીશ. જ્યારે આવી પ્રતિજ્ઞાએ લેવાશે અને તેમનું રીતિ પુરસ્કાર અંતઃકરણથી પાલન થશે ત્યારે, બ્રાતાઓ અને ભગિનીઓ! આપણી સામાજિક ઉન્નતિ અને પછી દેશોની સત્વર થશે. ” આટલું બોલીને ચમકુમારીએ સર્વ સભાજનોને વંદન કરીને પોતાનું સ્થાન લીધું.

ઉપસંહાર.

પ્રિય વાંચક ! આ સલા વિસર્જન સાથે પ્રસ્તુત નવલ-કથાની પશ્ચ સમાપ્તિ થાય છે. કિન્તુ સમાપ્તિ કર્યા પૂર્વે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં પાત્રોના અવશેષ રહેલા કાર્યની ચટનાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન થવું આવશ્યક છે.

સલા વિસર્જન પછી થોડા દિવસ સુધી ચમકુમારી વંદ્રાવન, અને પ્રિયજીઅણ્ણદાસ કમીટીની મદદથી નાણાં વિષયક મદદ મેળવવાને અનેક સુપ્રસિદ્ધ નાગરિકોની મુલાકાત કરવા લાગ્યાં. એક માસ જેટલા દુક સમયમાં તેમણે સારી મદદ સંપાદન કરી. સંસ્થામાં કેટલાંક ઉત્સાહી સ્ત્રીપુરુષો ભેડાયાં. સર્વ નાણાંના ઉઘરાણાનું કાર્ય પૂર્ણ થતાં ત્રણે નર્મદાતીરસ્થ આંદોહ જવાને ઉપડયાં. ત્યાં જઈને કોઈ સાડું સ્થળ પસંદ કરીને ત્યાં કેળવણી આશ્રમના મકાનની સ્થાપનાની બનતી ગોઠવણ કરવામાં તેઓ રોકાયાં.

ગુલાબરાય અને દુર્મિલા રંગુનમાંજ રહીને સ્વેચ્છાનુસાર પરિરંભણ કરવામાં પોતાનો સમય નિર્ગમન કરતાં હતાં.

અંતમાં હમણી પરમાત્મા, આ સ્થૂળ જગતના અધિષ્ઠાતા અને નિયંતા પાસે હમારી એકજ પ્રાર્થના છે કે ભારત વર્ષના ઉદ્ધારને અર્થે ચમકુમારી અને વંદ્રાવન જેવાં અનેક રત્નો જન્મ પામે અને પોતાનું જીવન સર્વસ્વ સમાજોત્તતિ, કેળવણી વિકાસ, દેશોત્તતિ અને એવાં પારમાર્થિક કાર્યોના મહાન વિકટ પ્રયત્નોના નિવારણમાં સમર્પણ કરે. ભારતની અસંખ્ય વિધવા બાલિકાઓનો ઉદ્ધાર કરે અને તેમની જીવન પ્રજ્વલિકામાં સંસ્કૃતિનાં નવાં બીજોનું આરોપણ કરે. આવા પ્રયાસો થશે ત્યારે આપણો રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ સત્વર થશે. આપણો પ્રાચીન ગૌરવવાળો ભારતવર્ષ પુનઃ ઉત્તતિશૃંગ પર પહોંચે એવા સુરમણીય પ્રભાતનું દર્શન કરવાને કથો દેશપ્રેમી હિન્દી ઉત્સુક અને જાણસુ નહિ હોય ?

ઓમ શાંતિ ! શાંતિ !! શાંતિ !!!

મોજ મળહે અત્યારસુધીમાં આપેલ લેટો.

— * —

ઈ. સ.	મુલ્ય.
૧૯૨૪ ૧ આશકની આત્મકથા	રૂ. ૧-૮
૧૯૨૫ ૨ શિયળની કસોટી	રૂ. ૧-૮
૧૯૨૬ ૩ યમરાજનો દરબાર	રૂ. ૧-૮
૧૯૨૭ ૪ મોજલી માશુક	રૂ. ૨-૮
૧૯૨૮ ૫ સુંવણકેશી	રૂ. ૩-૦
૧૯૨૯ ૬ પાપાણુ પ્રતિમા	રૂ. ૨-૦
૧૯૩૦ ૭ વિલસુ યાને પ્યારની	
	પુતળી રૂ. ૨-૮
૧૯૩૧ ૮ સમાજ સેવિકા	રૂ. ૨-૦

ઉપરના પુસ્તકોની પહેલા વર્ષ સીવાય બાકીનાની માત્ર થોડી નકલો બાકી છે. મોજ મળહના નવા ગ્રાહકોને અરધી કીંમતે આપવામાં આવશે.

મોજ મજાહ

સિનેમા—વાર્તા

અને

નાટકના શોખીનાનું માનીતું

સાપ્તાહિક

વાર્ષિક લવાજમ ભેટના પોસ્ટેજ સાથે

રૂ. ૪-૪-૦

છુટક નકલ એક આનો.

આજેજ ગ્રાહક બનો

લખો:—મોજ મજાહ કાર્યાલય મુંબઈ.

મોજ-મજહ કાર્યાલયમાં મળતાં પુસ્તકો,

રૂ. આ. પા.

૧ મુંબઈનું રાત્રી રહસ્ય	૧-૪-૦
૨ ખેલતો કાગળ (સંપૂર્ણ ભાષણ તથા ગાયન સાથે)	૦-૮-૦
૩ સાંદર્ભ વિજય	૦-૮-૦
૪ રાસ્કલ રસ્પુટીન	૦-૬-૦
૫ રાજનગર રહસ્ય	૦-૧૨-૦
૬ ઇશકનો અંતમ	૧-૮-૦
૭ શિશુની કસોટી	૧-૮-૦
૮ યમરત્નો દરબાર	૧-૮-૦
૯ પાપાણ પ્રતિમા	૨-૦-૦
૧૦ પ્રમાદપતની પ્રભુતા	૪-૮-૦
૧૧ મોટી માથક	૨-૮-૦
૧૨ આજકલનાં નાટકો	૦-૪-૦
૧૩ બુખેદા આને રહસ્યમંત્રી રમણી	
ભાગ ૧-૨.	૨-૦-૦
૧૪ પિતૃ વંશ યાને હરામીનું હથિયાર	૧-૮-૦
૧૫ દેવદાસ	૧-૮-૦

આજેજ લખો:—

મોજ-મજહ કાર્યાલય

ખટાઉ બીરડીંગ-મુંબઈ ૪.

